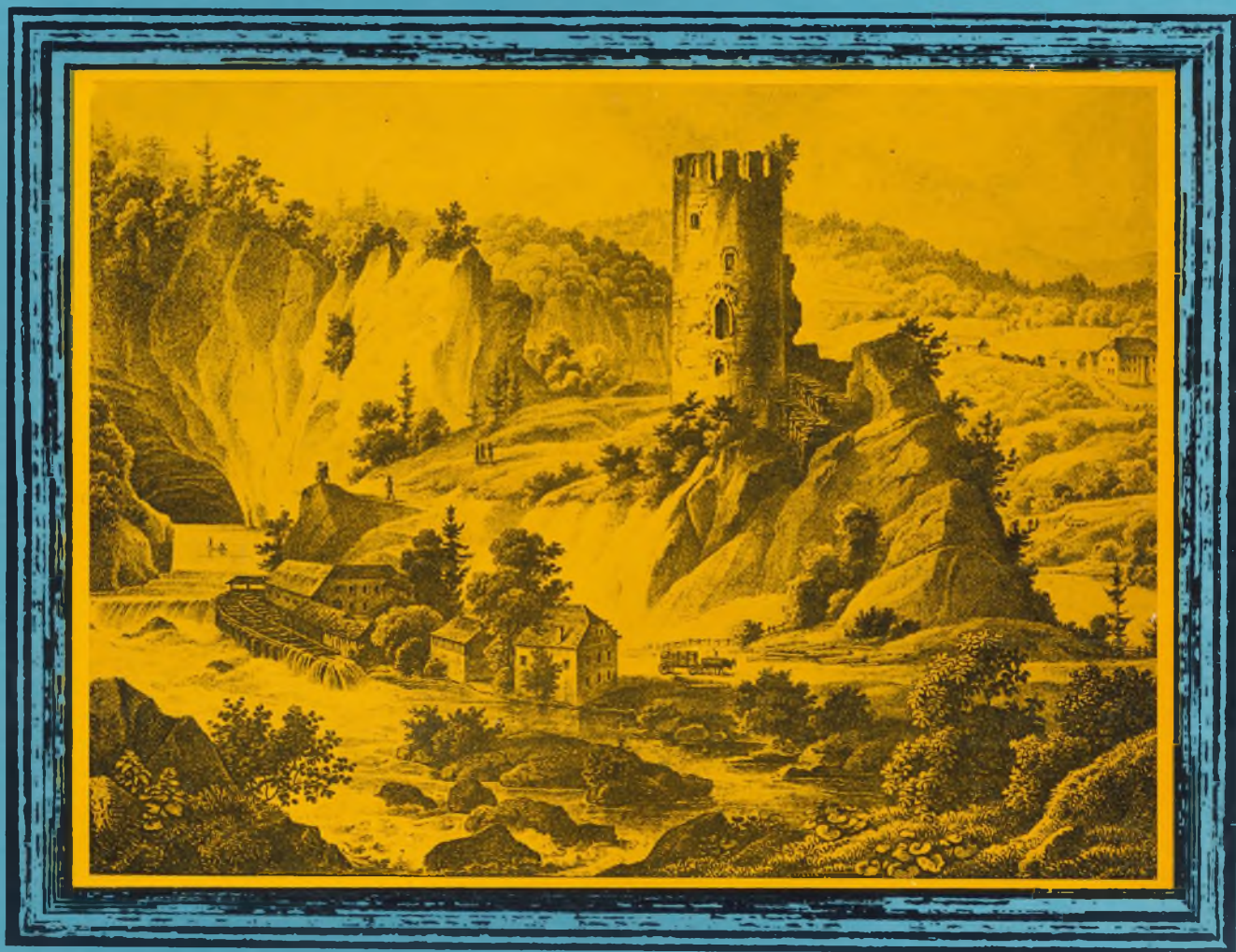

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik 28

št. 3

leto 1980

Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA nudi vsem naročnikom Kronike ugodno možnost, da si nabavijo njene knjige in še posebej spodaj navedene zgodovinske knjige:

F. Stelè, Slikarstvo v Sloveniji	90.—
N. Šumi, Arhitektura XVIII. stoletja	70.—
Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	150.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	90.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	70.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	50.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	100.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	190.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	70.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	50.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	120.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	70.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	120.—
J. Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem	70.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	120.—

Gre za knjige, ki so trajnega pomena in jih je treba večkrat vzeti v roke. Dobite jih s popustom, to je po članski ceni (precej nižji od knjigotrške) in pri večjem odvzemu tudi na več obrokov, v poslovnih prostorih Slovenske matice, Ljubljana — Trg osvoboditve 7/I

SLOVENSKA MATICA

Ribniška
Kovinska
Industrija
Ribnica na Dol.

Proizvodni program:

- Hidravlični kamionski in traktorski nakladalci;
- Hidravlične stiskalnice odpadnih surovin;
- Oprema za zimsko vzdrževanje cest;
- Oprema za letališča.

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
28. letnik Ljubljana 3. zvezek

- Liliana Ferrari*: Socialna, lokalna in nacionalna zgodovina: razprava v teku — Stran 153
Social, Local and National History: the Discussion Still Going on
- Jaroslav Šašel*: Začetki Poetovione in nekaj strani iz njene zgodovine v starem veku — Stran 157
Some Facts about the History of the Town Poetovio
- Jože Mlinarič*: Malteška komenda na Polzei — Stran 161
The Maltese Prebend in Polzela
- Ignacij Voje*: Ljubljancani v srednjeveškem Dubrovniku — Stran 171
The Citizens of Ljubljana in Medieval Dubrovnik
- Jože Ciperle*: Ljubljanska gimnazija (1773 do 1808), II. del — Stran 175
The Grammar School of Ljubljana (1773—1808), 2nd Part
- Branko Marušič*: Slovensko-italijanski odnosi v Avstrijskem Primorju v šestdesetih letih 19. stoletja — 183
The Slovene-Italian Relations in the Austrian Part of the Coastland in the Sixties of the 19th Century
- Viktorijan Demšar*: Grajsko življenje Apfaltrernov na Križu v 19. stoletju — Stran 191
- The castle Life of the Family Apfaltrern in Križ in the 19th Century
- Jože Curk*: Kratek oris komunalne in gradbene zgodovine Maribora med obema vojnama — Stran 194
An Abstract about the History of the Communal and Building Activity in Maribor between the two World Wars
- Stane Granda*: Razpad posesti knezov Auerspergov na Kranjskem — Stran 200
Disintegration of the Possession of the Prince Auersperg in Carniola
- Bogo Jakopič*: Ob 80-letnici centra za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani — Stran 212
On the Occasion of the 80th Anniversary of the Centre for Rehabilitation of Hearing and Speech in Ljubljana
- Miloš Rybař*: V spomin dr. Lavu Čermelj. — Novi podatki o drugem tržaškem procesu — Stran 217
To the Memory of Dr Lavo Čermelj. — New Dates on the 2nd Proceeding in Trieste
- Iz starih fotografskih albumov — Stran 221
Photos from Old Albums
- Delo naših zavodov in društev — Stran 225
Notes on the Activity of our Institutes and Associations
- Nove publikacije — Stran 231
New Publications
- Na ovitku: Alojz Schaffenrath — Carl Schubert, Žaga in mlini pri izviru Unca, litografija okoli 1830, Narodni muzej v Ljubljani (foto Srečo Habič)
- Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti
- Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, PZE za zgodovino, Aškerčeva 12. Tekoči račun 50101-678-49040 (Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — Za »Kroniko«). Letna naročnina 160 din za posamezne naročnike, 240 din za ustanove, posamezna števila 80 din.

SOCIALNA, LOKALNA IN NACIONALNA ZGODOVINA: RAZPRAVA V TEKU
LILIANA FERRARI

Odveč se mi zdi poudariti, da v kratkem zapisu ni mogoče izčrpati zapletene in obsežne teme, kakršna je razmerje med historiografsko produkcijo lokalnega značaja na eni strani in »nacionalnega« značaja na drugi strani. Ta se kaže v večjih kronoloških in teritorialnih sintezah in kakor se danes postavlja v Italiji. Tudi sicer gre za problematiko, ki je še vedno predmet razprave; ta še posebej priteguje levo usmerjene zgodovinarje in je daleč od tega, da bi bila zaključena oz. da bi prišla do trdnjših stališč. Razprava je pred dvema letoma potekala v okviru posvetovanja, ki ga je organiziral Istituto nazionale per la storia del movimento di liberazione. Njegove najpomembnejše prispevke je objavila revija *Italia contemporanea*¹ in v njih potrjuje gornjo ugotovitev. Na tem mestu je treba tudi povedati, da je predmet mojih razmišljanj samo historiografija o Italiji po zedinjenju: takšna omejitev ima objektivne razloge, saj je razprava prav na tem področju segla najširše.

Tudi površen pregled italijanske historiografske produkcije v zadnjem desetletju zadostuje, da ugotovimo naraščanje prispevkov lokalnega značaja. Ta pojav se je tako zelo razširil in privedel do tolikšne razdrobljenosti, da je postal neizvedljiv sleherni poskus očrtati njegovo »geografijo«, ki se ne bi omejeval samo na preprosto naštevanje naslovov in ki bi znal dati pravi poudarek trdnosti še posebej tistim novim elementom, ki jih ta »razcvet« prinaša s seboj. Problem, ki ga je treba podrobneje preučiti, je prav pomen takšnega obnovljenega zanimanja za lokalno zgodovino, ki v zadnjih letih zajema nadvse raznolično množico tistih, ki so s tem »zaposleni«, bodisi da prihajajo iz tradicionalnih raziskovalnih ustanov (univerze in inštituti) ali pa čedalje bolj tudi od zunaj, s »terena«, da uporabimo zadnje čase pogosto zlorabljeno besedo.

Številčno naraščanje večjih in manjših revij, ki ga je spodbudila velika popularnost »oralne zgodovine«, in navdušenje, s katerim

se v najrazličnejših okoljih (in zato tudi dokaj neorganizirano) zbirajo intervjuji s »pričami preteklosti«, postavljajo in odpirajo muzeji materialne kulture ipd., sta nedvomno izpostavljena utemeljenim kritikam, ki zahtevajo zlasti kvaliteto izsledkov. Vendar pa še bolj in v prvi vrsti razkrivata živo potrebo, s tem da opozarjata na tendenco, ki bi jo bilo zmotno omalovaževati in jo označevati le kot »modo«. Nedvomno so vplivi mikavnih izkušenj, kot je npr. prav angleška oral history, mnogokrat imeli preveč mehanične učinke in je tako prihajalo do površnega posnemanja, ki znova vzpostavlja, čeprav v ustreznih »progresistični« preobleki, stare in obrabljene tradicije »domoznanske zgodovine«, (in sedaj morda tudi mestnih) kronik, ki so jih nekdanje pisali vrli župniki, v zadnjem času pa prizadevne skupinice »bosonogih zgodovinarjev« (da uporabimo oznako, ki je bila izrečena na že omenjenem posvetovanju v Riminiju). Tu ne želim dajati v en kup bolj ali manj diletantskih in improviziranih poskusov in resnih znanstvenih prispevkov, ki so resnična pridobitev za poznavanje zgodovine, kot so npr. tisti, ki jih objavlja revija *Quaderni storici*, temveč samo načrtati tisto tendenco, iz katere v dobrem ali slabem izhajajo tako eni kot drugi in ki se je ne dá pojasniti ne s prerodom lokalizmov ne s površnim navdušenjem nad »eksotičnimi« izkušnjami.

Če ostanemo na ravni splošnih razmišljanj in ne formuliramo sodb o kvaliteti proizvodov takšne dejavnosti (kar je nemogoče storiti, ne da bi se poglobili v podrobnosti posamičnih prispevkov in izkušenj), potem je treba poudariti, kar je bilo tudi sicer že večkrat poudarjeno, namreč da je vedno večje število poskusov lokalne zgodovine zunaj ustanov, ki jim je to tradicionalna naloga. Hkrati je to znamenje latentne krize teh ustanov in še zlasti krize v razmerju med zgodovinarjem (ali institucijo, ki ga zaposluje), in tistimi, ki jim je njegovo delo namenjeno, tj. z družbeno realnostjo ali z drugimi besedami z njegovim občinstvom.

V uvodnem referatu na posvetovanju v Riminiju, ki so ga pripravili Guido D'Agostino, Nicola Gallerano in Renato Monteleone, je problem jedrnat prikazan takole: »Nova zahteva po lokalni zgodovini... nedvomno ne raste samo iz nezadovoljstva nad splošnimi sintezami; v njej se kaže zavest, ki jo brez pretiravanja lahko označimo za dramatično, o krizi historičnega uma, o pretrganju možnih in koherentnih povezav med preteklostjo in sedanjostjo, o negotovostih in o nemožnosti izbrati teoretično utemeljen kri-

terij za preučevanje preteklosti (potem ko smo zavrgli fetišistično rekonstrukcijo tistega, »kar se je dejansko zgodilo«, pa čeprav ta skušnjava vedno znova prihaja na dan).«² Gre torej za nekaj, kar je mnogo obsežnejše in globlje od zahteve po dopolnjevanju in poglobljanju že storjenega; ne gre samo za fazo preverjanja in ponovnega premisleka starih splošnih interpretacijskih stališč na podlagi vzorčnih raziskav, terenskih preučevanj in raziskav o nastanku omejenih situacij z novimi instrumenti in tehnikami. Ko bi šlo samo za to, bi se to le malo razlikovalo od tradicionalne rutinske razprave med specialisti, ki na podlagi zaporednih aproksimacij bolj ali manj miroljubno stopajo po poti, ki vodi k zgodovinski »resnici«. V takem primeru bi ostali v mejah tradicionalnega pojmovanja, saj je lokalna zgodovina vedno obstajala (res pa so v preteklosti arhivski viri imeli prednost pred intervjuji). Odveč se zdi opozoriti, da »splošne sinteze« ne nastajajo iz nič, da so v njihovem ozadju vedno vrste posamičnih raziskav podrobnosti itd. Malo prej navedeni citat, ki (tudi dve leti potem, ko je bil napisan) dobro označuje sedanjí položaj, pa nasprotno opozarja na uveljavljanje bolj problemskih stališč in na vzpostavljanje izrazito konfliktualnega razmerja s preteklo historiografsko tradicijo: lahko bi rekli, da se je na mestu nekdanjih trdnih metod in kategorij odprla praznina. »Kriza historičnega uma« se kaže v prvi vrsti v tem, da so pod vplivom različnih dejavnikov razpadli parametri, ki določajo zgodovinarjevo izbiro o tem, kaj je v določenem dogodku »zgodovinsko« odločilno in kaj je v njem obrobno, dodatno, podrejeno. Zato se mnogi sprašujejo o veljavnosti tistih temeljnih kriterijev, ki jih je upoštevala historiografija, definirana en bloc, a morda le prenačeno, kot »Zgodovina političnih institucij«. Luisa Passerini v uvodu v knjigo *Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne*, ki jo je uredila, govori o »zahtevi po zgodovini«, ki se izraža »v težnji, da se manj preučujejo drugi, tisto, kar je daleč, kar je eksotično in izjemno, in bolj tisto, kar je blizu, kar je vsakdanje in normalno«, o nekakšnem »uporu glavnih akterjev, ki so se zavedli, da ustvarjajo realno zgodovino, in ki zato zahtevajo zase tudi pisano zgodovino«. Pri tem odkriva glavne akterje te zahteve (tudi v drugih okoljih, ne samo v italijanskem) v političnih in narodnoosvobodilnih gibanjih, v delavskem gibanju, v feminističnih gibanjih in v gibanjih narodnostnih in jezikovnih manjšin.³

Passerinijeva v svoji razpravi resda govori predvsem o vlogi, ki jo ima oralna zgodovina

glede na tako zahtevo, vendar pa lahko njeno mnenje prenesemo tudi na obnovljeno zanimanje za lokalno zgodovino. Mikroanaliza, socialna zgodovina in oralna zgodovina so termini, ki se v sedANJI razpravi nenehno prepletajo, tako da jih lahko skupaj definiramo kot »zgodovino odspodaj«. Zgodovini institucij, vrhov, strankarskih in sindikalnih vodstev (skratka zgodovini »oblasti«) stoji nasproti zgodovina tistih, nad katerimi se »oblast« (lahko tudi opozicijskih skupin) izvaja: rekonstrukcija življenja, mentalitete, prizadevanj in kulture »objektov hegemonije« v vsej svoji specifičnosti.

Guido Quazza piše takole v svojem nedavno objavljenem prispevku: »Lokalna zgodovina mora biti ne le preverjanje 'nacionalnih' ali celo internacionalnih problemov, ampak tudi odkrivanje specifičnih problemov, 'novosti', ki prihajajo na dan, in mora z vsemi svojimi raznovrstnimi instrumenti in možnostmi oznakami postati tisto mesto, kjer se v konkretnem lokalnem mikrokozmu in v človeškem merilu analizira razmerje med političnim in osebnim, med javnim in zasebnim.«⁴ Ta trditev, postavljena v širšem kontekstu razprave o italijanski historiografiji, je zavestno močno politično poudarjena. Sicer pa tudi ne more biti drugače: odločitev za »subjektivnost« v polemiki z navidezno objektivnostjo političnih institucij nikoli ni bila nevtralna dejanje. Razprava o razmerju med lokalno in nacionalno zgodovino se je v Italiji razvnela v začetku sedemdesetih let, v prelomnem ozračju po letu 1968, ko je kriza institucij in tradicionalnih strank pod pritiskom študentskih in delavskih gibanj postala konkretno in izkustveno dejstvo, ki je zajelo dobršen del levih intelektualcev. Do srečanja med historiografijo in družbenimi vedami je prišlo, kot pravi Quazza, »na pobudo 'gibanj', ne pa zgodovinarjev (komunistične partije)«. ⁵ Do vdora oralne in materialne kulture ni prišlo »na pobudo univerzitetnih veličin, temveč pod pritiskom velikega vala leta 1968, pod vtisom izkušenj množičnih gibanj in obstoja delavskega razreda, ki je bil vsaj deloma različen od tistega, ki so ga predstavljale njegove politične in sindikalne organizacije.«⁶

Nikakor ni mogoče iti mimo izredno pomembne spodbude, ki jo je prinesla izkušnja Nuta Revellija, ki je sicer tako po svojem namenu kot tudi po jeziku v popolnem nasprotju s kanoni akademske historiografije. Ta pa je hkrati izjemno precizna v ugotavljanju »velikih tem«, zadevajočih njegovo rodno deželo okrog Cunea. Njegova zadnja knjiga, v kateri je zbral pričevanja kmetov (Il mondo

dei vinti, 1977), je skupaj z dolgim uvodnim besedilom zgleden primer lokalne zgodovine. Revelli piše: »Statistični podatki, 'stališča strank', uradni dokumenti kmečkih združenj in intervjuji na znanstveni ravni so 'zgodovina', ki so jo pisali 'drugi', in ki me zanima le obrobno. Bežim iz Cunea, tega gluhega in po-božnjakarskega mesta, in iščem svet premaganih, kjer je dialog še možen in kjer v dialogu občutim življenje. Hočem, da spregovorijo večni izrinjenci, 'gluhonemi' tisti, ki so preživeli veliki genocid, tako kot bi lahko spregovorili v resnični demokraciji. Prav svet premaganih mi zbujajo upanje, mi daje zanos mladostne jeze in me kliče v boj proti današnji pokvarjeni družbi.«⁷

To je potemtakem iskanje zgodovinskih korenin kot aktivističen zagon, kot odločitev za enega od obeh taborov, kot trdna zasedranost v realnosti domače zemlje, hkrati pa na podlagi posledic, ki so jih imeli za svet »premaganih«, tudi ponovno odkrivanje velikih procesov, ki so zajeli celotno italijansko družbo (industrializacija, izseljevanje, vojne), in pozorno preučevanje razmerja med kmeti in institucijami v različnih oblikah njihove prisotnosti (duhovščina, stranke, vojska). Prav v luči omenjene izjave pa je uspeh Revellijevega dela, ki je sicer v marsičem nepopolnjava izkušnja, še en dokaz več za izrazito politično obarvanost novih tendenc v historiografiji.

To je ugotovitev, ki je morda ne bi bilo treba poudarjati, saj je — pustimo mistifikacije ob strani — vsesplošno sprejeto, da je zgodovinarjeva izbira (materialov, pripovedne oblike, tem, ki jih je treba v prvi vrsti obravnavati itd.) neizogibno povezana z njegovimi splošnimi ideološkimi opredelitvami. Vseeno pa je v stvarnosti še vedno močno prisotna težnja, da se na to pozabi.

V že omenjenem referatu na posvetovanju v Riminiju so sintetično opisana dogajanja v italijanski historiografiji po 2. svetovni vojni in v tem kontekstu je posebej poudarjen pomen prvih sistematičnih poskusov v lokalni zgodovini, ki so potekali v krogu revije Movimento operaio. Tedaj je bilo treba odpraviti »pomanjkljivosti liberalne historiografske tradicije in, kar je še huje, potvorbe historiografije dvajsetletnega obdobja fašizma.«⁸ Prav na »spremenjeno kulturno in politično ozračje« v letih 1955—56 je bilo opozorjeno, da bi pojasnili obnovljeno zanimanje najprej za nacionalno zgodovino in za zgodovino političnih institucij, nato pa za zgodovino ekonomskega razvoja. Medtem ko je v prvi fazi odkrivanje virov delavskega gibanja polemično povečevalo spopad s tradicionalno

historiografijo, pa se je pozneje težišče preneslo in se združilo s prizadevanjem, da bi delavski razred in njegove politične izraze izvlekli iz osamljenosti, s tem da je bila poudarjena njihova vloga »nacionalnih sil, brez katerih ni mogoče doseči nobenega napredka.«⁹ Omeniti je treba tudi razcvet lokalnih študij na katoliški strani, kjer so si prizadevali v začetkih nespravljlivega katoliškega gibanja v 19. stoletju in v njegovem antiliberalnem zaletu najti avtentični »ljudski« vpliv na politično prisotnost katolikov v deželi. O tem, na čemer temelji nedavna razprava, smo že govorili.

Ugotoviti oznako kulturnega pojava pa seveda še ni dovolj: treba je tudi poskušati spoznati, kako izbira splošnega značaja, kot se kaže v metodi raziskovanja, konkretno postane »historiografsko delo« ali, v preprostih besedah, kako se danes v Italiji piše mikrozgodovina oz. lokalna zgodovina. Tu se znova pokaže potreba po razčlenjeni kvalitativni oceni, ki pa presega okvire tega kratkega zapisa. Zato se bom omejila samo na to, da na kratko orišem glavno tendenco (ki jo, kot se mi zdi, precej pogosto srečujemo tudi v resno dokumentiranih in kritično zavzetih delih), ne da bi se posebej zaustavljala pri tem ali drugem delu. Mislim na tendenco po ponovnem preučevanju (pa tudi kritičnem preverjanju) interpretacijskih kategorij »nacionalne zgodovine« s stališča domnevno »nedolžnih« materialov, tako da se predmetu raziskovanja pripisuje tako rekoč prirojena »konkretnost«, nekakšna »resnica«, ki naj ne bi potrebovala tolikšnega preverjanja kot v tradicionalni historiografiji. To je konec koncev tudi iluzija, da je v mikroanalizi z večjo neposrednostjo mogoče prodreti do zgodovinske »resnice«, do tistega, »kar se je dejansko zgodilo«. Gre za nesporazum, do katerega prihaja zlasti v zvezi z ustnimi viri oz. vsemi tistimi viri, ki neposredno izražajo stališča podrejenih slojev. Večkrat se pozablja, da je tudi te vire treba kritično preučiti kot vse druge. Pretirano poudarjanje mikroanalize kot preverjanja zgodovine političnih institucij (ali nacionalne zgodovine nasploh) lahko tako zaide v iste abstraktnosti, ki smo jih prej sami napadali, le da imajo sedaj drugačen predznak. Tako se npr. v vprašanju delavskega razreda dogaja, da se »reformizmu« delavskih aristokracij postavlja nasproti spontana konfliktualnost obrobni delov proletariata in se le-tim pripisujejo vse pozitivne oznake »gibanja«. Tradicionalni shemi razvoja razredne zavesti znotraj proletariata, ki doseže svoj vrh v hegemoniji partije, se

postavlja nasproti drugačna shema (poudarjanje avtonomije), ki pa prav tako kot prva temelji na apriornih trditvah in pojmi, prevzetih iz sedanje politične razprave. Takšen pristop k natanko omejenim situacijam samo navidez omogoča uresničiti zaželeno razmerje z »bolj realnim« in nasprotno znova vzpostavlja »mite«, s tem da privilegiranemu subjektu analize pripisuje obnašanje, kakršno od njega pričakujemo. Prav s tega vidika se kaže vzorna pravilnost Revellijevega uvoda v *Il mondo dei vinti*: zavzeto solidarnost, ki označuje njegovo razmerje do priči, vedno spremlja kritična distanca do kategorij, ki določajo njihovo kulturo. »Tujost« premaganih in potisnjenih v stran do institucij nikoli ne postane ključ samozadostne razlage, temveč od primera do primera dobiva različne predznake in prihaja do različnih rezultatov, omogoča reagirati ali pa ostati pasiven spričo dejstev »velike zgodovine« in jo je treba kot tako upoštevati in vrednotiti od primera do primera.

Da sklenemo: ob vsem tem je treba poudariti pozitivne elemente, ki jih ta nova produkcija vnaša v italijansko historiografijo, zlasti še pri uporabi instrumentov, v zbiranju in urejanju t. i. »drobnega« gradiva, drobnih kamenčkov, ki pomagajo sestavljati mozaik vsakdanjega življenja. Ne gre samo za intervjuje, temveč tudi za družinske proračune, za pisma tistih, ki še zdaleč niso glavni akterji dogajanja, za župnijske kronike ipd. Gre za gradivo, ki je ostalo ob robu zgodovine z veliko začetnico, ki je raztreseno po raznih krajih in ki je v velikem delu žal že izgubljeno.

Že samo to, da se to gradivo odkrije in da postane dostopno raziskovalcem, pomeni po mojem mnenju ne glede na možne dvoumnosti v njegovi uporabi velik (a ne edini) korak naprej, da bi študij lokalne zgodovine pa tudi zgodovine tout court lahko dejansko napredoval tako, da bi postal izviren in da ne bi le improviziral po zgledu velikih dosežkov evropske socialne zgodovine.

Prevedel ALEŠ ROJEC

OPOMBE

1. *Storia nazionale e storia locale a confronto*. Il seminario degli istituti, v *Italia contemporanea*, XXXI, julij-september 1979, št. 136, str. 99 do 126. — 2. N. Gal'lerano, G. D'Agostino, R. Monteleone: *Riflessioni su «storia nazionale e storia locale»*, prav tam, XXX, oktober-december 1978, št. 133, str. 5. — 3. *Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne* (uredila L. Passerini). Torino: Rosem-

berg e Sellier, 1978, str. VII. — 4. G. Quazza: Storia della storiografia, storia del potere, storia sociale, v L'Italia unita nella storiografia del secondo dopoguerra (uredil N. Tranfaglia). Torino: Feltrinelli, 1980, str. 291. — 5. Prav tam,

str. 282. — 6. Prav tam. — 7. N. Revelli: Il mondo dei vinti. Testimonianze di vita contadina. I. La pianura. La collina. Torino: Einaudi, 1977, str. XXVI. — 8. N. Gallerano idr.: Riflessioni..., str. 6. — 9. Prav tam.

ZAČETKI POETOVIONE IN NEKAJ STRANI IZ NJENE ZGODOVINE V STAREM VEKU

JAROSLAV ŠASEL

Malo je mest na Slovenskem, ki bi bila lahko tako upravičeno ponosna na starost in pomembnost svojih začetkov kot Ptuj.

Legenda o jantarju in jantarski poti, ki je vezala Severno morje s Padsko nižino in Mediteranom, na simbolično-mitičen način nakazuje, kakšen je bil vzrok za začetek naselja in kakšna je bila pozneje vloga Poetovione: karavansko-prekupčevalska postaja na trgovski liniji, ki je bila z odcepi prva zložna pot okrog izrastkov Vzhodnih Alp. Po njej je tedaj krožilo tisto, kar kroži danes za nas po železnici, to je, važnejši gospodarski in vojaški predmeti, ki jih izdelujejo le v določenih centrih in so za vsakdanje življenje od kože do palače, od samnij do utrjenih mest in trdnjavsko kontrolnih točk nujno potrebni. To je bilo tedaj predvsem razvojno-tehnično vedno izboljšujoče se kovinsko orodje, orožje, to so bile drage kovine, poldragi kamni, jantar, kože in kožni izdelki pa tudi sužnje so dovažali po isti poti in lov na sužnje ni bil redek v njenem območju. Hkrati si je iz prazgodovinskih sivin izvijajoča se postaja zagotovila razvoj na ugodni strateški točki ob brodu čez Dravo. Ker je Drava plovna, je postaja lahko komunicirala s pokrajinami in naselji navzgor in navzdol. In ker ni daleč štajersko-koroško rudogorje z alpskimi dolinami, odkoder so bili zakladi in izdelki najprirodneje transportirani do omenjene perialpske komunikacije, je eno z drugim ustvarilo tiste osnove, iz katerih se jame oblikovati politična zgodovina. Motor, ki žene zgodovinska dogajanja, so vsakokratne danosti, to je v poetovionskem primeru prometna črta, to je strateška točka in gospodarska dinamika že od začetkov železne dobe spričo noriškega mineralno pomembnega zaledja v Alpah.

V Alpah in njihovem območju so rasla središča, ki so se borila za rudišča, jih držala v posesti, predelovala rude in iskala tržišča. Ta so bila predvsem v Panoniji, ki je

alpski produkcijski asortiment trčila, potrebovala in si ga dostikrat skušala v tedaj nastajajoči poudarjeno socialni diferenciaciji — v dobi kulture žarnih grobišč in zgodnje železne dobe — v tedanjem nastanku regionalnega (ne več družinsko-rodovnega) hegemonizma in s tem povezane ekspanzije in borbe za primat priboriti. Priroda in človek sta torej ustvarila napetost, ki je sprožila tok dogajanj na prometnem križu Drava—Jantarska pot okrog Alp in pritegnila v sredo tega toka poetovionsko strateško točko. Tako je bila Poetovio že v prazgodovini vključena v gospodarsko-politično dinamiko, katere viške in nižke nam lahko obnovi in predoči zgolj potrpežljivo arheologovo delo.

Z gospodarsko-političnim predznakom je življenje tudi v Poetovioni potekalo v skladu s tehnološko revolucionarno fazo razvoja noriškega železarstva in jeklarstva in politike v zvezi s tem. Znamenje, da je naša interpretacija prazgodovinske osnove razvojne usmerjenosti naselja pravilna, je tudi dejstvo, da je v času keltske dominacije Poetovio bila vključena v *regnum Noricum*.

Rimske tipalke so se zgodaj dotaknile vzhodno-alpskega sveta tako iz vojaških kot gospodarskih razlogov. Med gospodarskimi je prevladovalo rimsko ekonomsko-politično zanimanje za noriško metalurško produkcijo, med vojaškimi pa potreba in težnja po absolutni varnosti na ozkem in kočljivem severovzhodnem prehodu iz Italije na Balkan. Ogrožali so ga zdaj Cimbri in Tevtoni, zdaj Japodi iz Like, zdaj — vse tako kaže — Tavriski, in, končno, Dačani iz Sedmograške pod vodstvom odličnega vojskovodje Burebiste, ki so prek Panonije dobesedno zmleli dve vodilni plemeni na perialpskem prostoru, Boje in Tavriske. Noriki so prosili za pomoč. Cezar jim jo je obljubil. Ni pa bila več potrebna, ker so Dačani s skorajšnjo smrtjo Burebiste politično-organizacijsko

omahnili. Vendar je Cezar dal tedaj severovzhodni prehod pod kontrolo treh legij, ki so bile razmeščene po Krasu, spodnjem Posočju in Furlaniji.

Vse zgoraj omenjene politične in ekonomske premise so ostale nespremenjene tudi po rimski zasedbi, ki je Poetoviono zajela prejkone leta 16 pred n. št. Takoj je bila sem nameščena garnizija, ki je bila tedaj, ko armada še ni zasedla vse Panonije, hkrati obmejna straža na perialpski rošadni cesti, ki je povezovala glavne trdnjave *Carnuntum-Poetovio-Siscia-Burnum* (danes: Petronell vzhodno od Dunaja-Ptuj-Sisak-Ivoševci ob izviru dalmatinske Krke). Nespremenjene so ostale tudi življenjske osnove mesta in njegov gospodarski pomen, seveda poudarjen in stopnjevan zaradi imperialne organizacije, v katero je bilo mesto nenedoma vtakano; stopnjevan posebej zaradi naraščanja prebivalstva in civilizacijskega razvoja. Ostala je visoka produkcija noriškega železarstva. Njeni izdelki, ki so se pretežno izvažali v Italijo in v mediteranska področja, so v veliki meri romali na omenjeno rošadno cesto. Ta prvotno *via militaris* je bila v rimskem redu administrativno adaptirana na eni strani z zgraditvijo poštne ceste in postaje, na drugi pa z namestitvijo mitninske postaje v Poetovionu, dalje, provincialne finančno-davčne uprave, mestne zemljiške knjige, sodne službe in že omenjene legijske garnizije. Posebej vojaške enote vzdolž te ceste in v njenem območju so postale dominanten naročnik in odjemalec metalurških izdelkov in seveda vse druge obrtno-manufakturne robe in agrikolturnih pridelkov. Gospodarski vzgon v Poetovionu je dobro viden. Rabeljčja vas — obrtno-manufakturno predmestje Poetovione — doživi svoj prvi razcvet za časa vladarja Vespazijana (69—79 po n. št.).

Tedaj je ime Poetovio odjeknilo tudi v političnem svetu vsega imperija. Avgusta 69 je Poetovio stopila v anale svetovne zgodovine.

Nesmiselna okrutnost zadnjih let Neroneve vlade, njegova zavožena gospodarska politika, ki ga je vodila — da bi reševal imperialni proračun — k zaplembi in neopravičljivim političnim procesom, je v senatnih krogih sprožila uporne misli in posamična uporna gibanja, ki pa niso stremela le k njegovemu umoru — tiranove strahovlade je bilo konec 9. junija leta 68 — ampak so zaradi osebnih pretiranih ambicij ali vojaško-politične neusklajenosti vodila k novim nemirom in borbi za oblast — na rimskem prestolu se je zvrstila vrsta efemernih ce-

sarjev — torej bolj h kaosu kot h konsolidaciji miru in reda. Med upornike, predvsem proti gospodarsko-političnemu polomu, sta ogorčenje in ambicija pognala tudi senatorja in sposobnega generala Vespazijana, ki je s skrbnostjo finančnika (izviral je iz finančne družine) planiral svoje poteze in stopil v javnost šele, ko je imel ustrezna zagotovila večine odločilnih armadnih korpusov. Odločilni armadi sta bili tedaj balkanska in tista na bližnjem vzhodu. Armado na bližnjem vzhodu je vodil Vespazijan sam oziroma njegovi prijatelji, balkanska pa se mu je odzvala zaradi propagandne aktivnosti nekaterih legijskih poveljnikov, Tetija Julijana v Viminacijo (danes Kostolac pri Požarevcu), Lucija Annija Bassa v Burnu (danes Ivoševci severno od Skradina), Vedija Akvile v Poetovionu in predvsem Marka Antonija Prima v Karnuntu (današnji Petronell vzhodno od Dunaja). Komandni štabi vseh enot so bili avgusta 69 sklicani prav v poetovionski garnizon. Sestanek je vodil armadni poveljnik *Lucius Tampilus Flavianus*, na dnevnem redu je bil na tistem že dolgo pripravljeni odpad armade od tedanjega vladarja Avla Vitellija in prestop k Vespazijanu z vojnim pohodom na Rim. Da je to gladko uspelo tako s politično-propagandnega vidika kot pozneje s strateško-vojaškega, je bila v veliki meri zasluga Marka Antonija Prima. Da za potek dogodkov razmeroma dobro vemo, se moramo zahvaliti zanimivim naključjem. Prvič, da je bil tedaj član štaba poetovionske 13. legije oče zgodovinarja Svetonija, pisca, ki nam o teh dogodkih poroča, namreč *Suetonius Paulinus*, in — drugič — da je začasno načeloval 7. legiji v Viminacijo prav v tej razvojni fazi *Vipstanus Messalla*, tudi zgodovinar, katerega dela so izgubljena, jih je pa porabil Tacit, ki ga je kot človeka zelo simpatično orisal v svojem sveže napisanem delcu *Dialogus de oratoribus*. In tretjič, življenjepisno monografijo je dobil tudi že omenjeni *Lucius Annius Bassus*, komandant 11. legije v Burnu; napisal jo je *Claudius Pollio*.

Vespazijan je torej zmagal, ker je balkanska armada na sestanku v Poetovionu stopila na njegovo stran.

Vse to seveda ni ostalo brez posledic tako za vlogo trdnjave kot za gospodarski razcvet naseljencev, ki pa toliko časa niso mogli prejeti mestne avtonomije, dokler je bila tam nameščena vojna komanda. Ta je bila predstavljena v Vindobono (Dunaj) pod Trajanom in Trajan je nato Poetovionu ok. leta 106 podelil samoupravne pravice. Pre-

jela je naziv *colonia*, kar je visok mestni upravni rang. Vedeti je namreč treba, da sta v rimski dobi v današnji Sloveniji bili le dve mesti v rangi kolonije, *Emona* (Ljubljana) in — še važnejša — *Poetovio*. Trajan je dal mestni posesti kataster in dodatno koloniziral v Poetoviono zaslužene veterane, kar arheološko spomeniki nazorno spričujejo.

Ti privilegiji, gospodarska aktivnost prebivalcev, živahna obrt in naraščajoči krog odjemalcev, razvijajoči se promet na dolge proge je velikemu številu naseljencev omogočil blaginjo, dvig civilizacijske stopnje in kulture, predvsem pa tudi iz malega mesta v provinco in celo v imperij rastoč politični razvoj in vpliv.

Obrisi razvoja v nadaljnjih stoletjih se sicer dokaj jasno razložijo, vendar je podrobnosti dogajanj težko rekonstruirati v njihovi natančni verodostojnosti. Na marsikaj lahko sklepamo iz materialne kulture, ki nam jo odkriva arheolog; nekaj vpogleda v življenje provincialnega mesta lahko dobimo tudi po analogijah iz drugih provinc, od katerih so nekatere dokaj na boljšem glede virov. Vendar moramo biti pri slikanju žitja in bitja po analogiji zelo previdni, nikakor ne prenažli, ker ima vsaka pokrajina svoje posebnosti in, kar velja za Britanijo, kjer je, na primer, življenje mest pod rimsko okupacijo precej boljše raziskano kot pri nas, ni nujno tako tudi v Panoniji. Skratka podrobnosti se le prepogosto odtegujejo zgodovinarjevemu očesu. Samo kdaj pa kdaj nam viri — včasih prav z ostrino žaromet — odkrijejo posamezna poglavja zgodovine ali njihove fragmente.

Eden takih fragmentov, za katerega rekonstrukcijo nam daje zanesljive opore predvsem epigrafika, je življenje in vzpon poetovionskega rojaka Marka Valerija Maksimijana.

Relativno redke so antične familije in posamezniki — razen v samem Rimu — katerih razvoj se da natančno zasledovati, posebej redke v rimskih upravnih provincah in podeželskih mestih. V današnji Sloveniji sta bili le dve osebnosti, katerih življenjsko pot je uspelo zgodovinarjem in arheologom rekonstruirati. Ena je bila *Titus Varius Clemens* iz Celeje (Celja), ki je za vlade Marka Avrelija postal senator. Druga osebnost, o kateri nam je tu govoriti, pa je izvirala iz poetovionske familije, ki se je izredno razvila in o kateri omogoča arheologija oziroma epigrafika ugotoviti nekaj zanimivih podrobnosti. Gre za familio Valerijev, ki si je postavila tudi monumentalni nagrob-

nik, slavni — pranger. Kaže, da se je priselila iz severne Italije v vespazijanskem obdobju, postala gospodarsko vodilna, držala županstvo, prejela plemstvo za Trajana. Okoli leta 140 se je tedaj nekako 30-letnemu Marku Valeriju Maksimijanu, vodilnemu administrativno-političnemu funkcionarju v Poetovionu in vodju provincialnega reprezentativnega svečeniškega kolegija, rodil sin. Ta — imenoval se je prav tako kot oče *Marcus Valerius Maximianus* — je nekako dvajsetleten nastopil vojaško-politično kariero, ki je — sicer res v izjemnih časih — potekala briljantno.

Vsak plemiški sin, ki si je želel bodisi civilno bodisi vojaško-politično kariero, je moral po končanem juridičnem in jezikovnem — bolje rečeno govorniškem — šolanju za tri leta prevzeti vodstvo manjše taktične enote, avksiliarne kohorte s 500 infanteristi, ter s triletnim intervalom menjati plemičem rezervirane sekundarne oficirske komande, ki naj jih za poetovionskega Valerija v naslednjem vsaj naštejemo, ker je zanimivo vedeti, kako pestro življenjsko pot je ta davni Ptujčan prehodil in kako visoko ga je pripeljalo.

Leta 158 je bil prefekt 1. kohorte Tračanov v Dakiji,

Leta 161: tribun 1. kohorte Hamijcev v Kapadokiji.

Leta 165: *praepositus* plemen na maloazijski obali Črnega morja.

Leta 166: je bil odlikovan za hrabrost in spretnost v vojni, ki jo je vodil *Lucius Verus*, brat Marka Avrelija, s Partii v Mezopotamiji.

Leta 169: je bil od Marka Avrelija osebno imenovan za načelnika intendature. Postal je odgovoren za organizacijo oskrbe enot na vsej markomanski frontni liniji v Panoniji.

Leta 170: je bil načelnik izbrane rečne flotilje obveščevalne službe po Panoniji.

Leta 171: prefekt 1. konjeniške ale *Aravacorum* nekje v Zgornji Panoniji (ni še ugotovljeno, kje je imela garnizijo).

Leta 172: je bil javno pohvaljen od vladarja Marka Avrelija na markomanski fronti ter posebej odlikovan, ker je premagal naval plemena Naristov in v dvoboju ubil njihovega vojskovodjo Valaona (prej-kone v območju trdnjave *Castra Regina* [danes Regensburg]). S

- tem uspehom si je pridobil možnost, da mu je bilo
- Leta 173: ponovno dodeljeno poveljstvo nad konjeniško alo v Arraboni (Győr na Madjarskem ob Donavi).
- Leta 174: je bil ponovno odlikovan.
- Leta 175: je bil imenovan za načelnika konjenice, ki je bila z Balkana poslana na bližnji vzhod, da zatre upor senatorja in poveljnika vzhodne armade Avidija Kasija.
- Leta 176: je postal *procurator Moesiae Inferioris* in hkrati komandant oddelkov za boj proti roparstvu na makedonsko-tračanski meji.
- Leta 177: *procurator Moesiae Superioris*.
- Leta 178: *procurator Daciae Porolissensis*.
- Leta 179: sta mu vladarja *Marcus Aurelius* in *Commodus* za zasluge podelila senatno plemstvo, s tem pa je lahko prevzel generalno poveljstvo nad legijo. Pod njegovim poveljstvom so se nato zvrstile naslednje enote:

legio I Adiuretrix v Panoniji *Superior*,

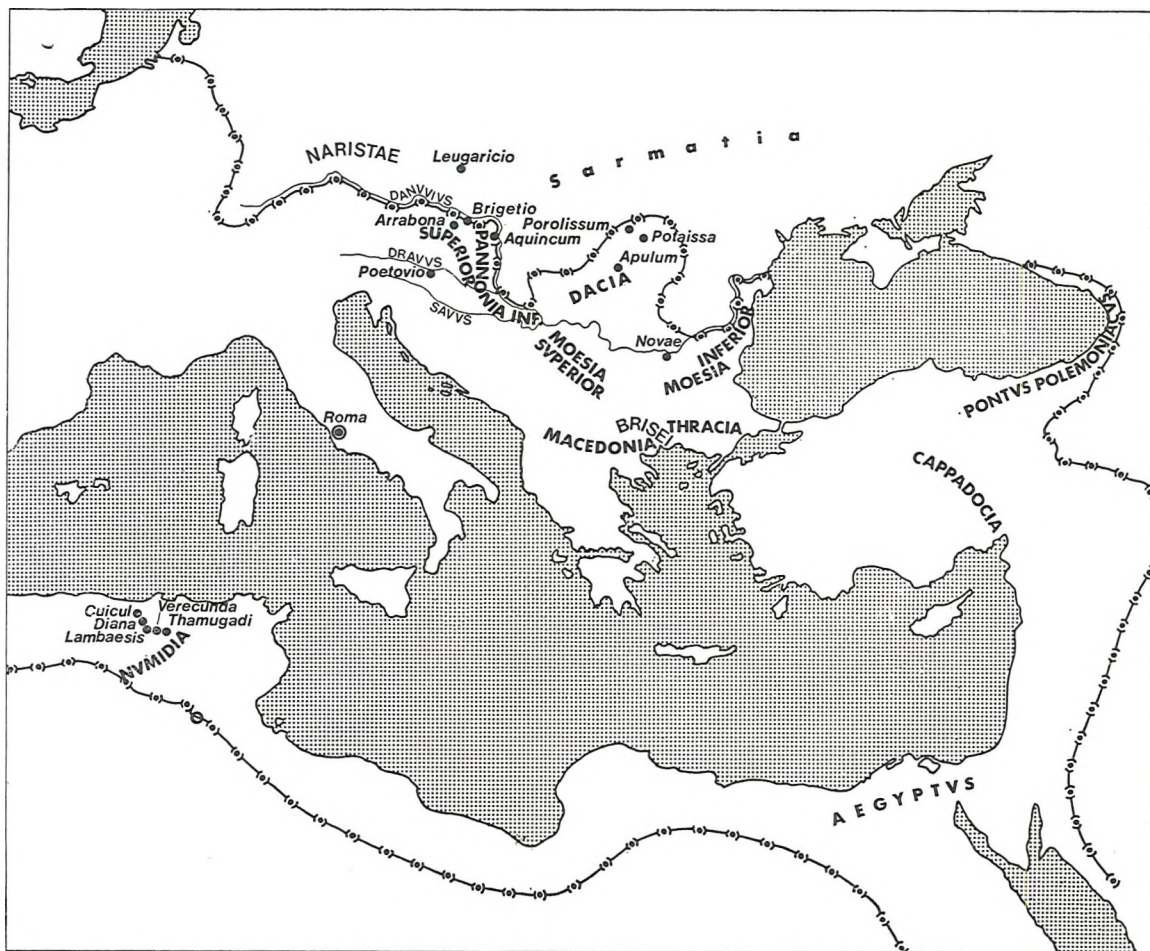
legio II Adiutrix v Panoniji *Inferior*,

izredni oddelki, ki so pod njegovim vodstvom prezimili v trdnjavi Leugarico (danes Trenčín na Slovaškem), kjer je spominski napis, ki priča o njegovem poveljstvu, vsekane v mogočno živo skalo,

- Leta 180: *legio V Macedonica* v Dakiji, *legio I Italica* v Meziji *Inferior*, *legio XIII Gemina* v Dakiji, tedaj je bil ponovno odlikovan, *legio III Augusta* v Numidiji.

Leta 184: je postal *consul* v Rimu.

Kakšna je bila njegova nadaljnja usoda, ni znano. Vsekakor pa je Poetovio in njeno na močnih gospodarskih osnovah zrastle prebivalstvo z Markom Valerijem Maksimijanom doseglo morda največ, kar je — poleg cesarske oblasti — rimski imperij lahko dal, to je konzulat.

Še bi se dalo napisati nekaj zgodovinsko zanesljivih strani. Če preskočim politično zgodovino, kulturni razvoj, gospodarski napredok Poetovione, in le naštejemo dogodke, ki so bili važni za mesto: triumfalni pohod Septimija Severa leta 193 skozi Poetoviono v Rim, boje Maksimina Tračana v letih 236—238, uzurpacije panonskih generalov Ingenua in Regaliana v letih 258/260, težke boje vladarja Gallijena v Panoniji, ekonomski zlom balkanskih in srednjeevropskih pokrajin, naraščajočo zavest armade o svoji centralno politični vlogi, je jasno, da je snov bogata. Nemirno tretje stoletje, ko so že mnoga znamenja kazala na propad, je pustilo veliko sledov celo v napisih Poetovione, ki jih imamo od bežnih zaobljub bogovom človeka v skrajni stiski in strahu do mogočno formuliranih plakatnih napisov raznih avtokratorjev. Z vsem tem pa je hodil z roko v roki moralni propad in prav zaradi njega opazujemo v poetovinskem arheološkem gradivu tako močan reakcijski sunek orientalskih, moralno in transcendenco poudarjajočih religij. V opisanih razmerah 3. stoletja so jeli seveda prevladovati nepošte-

nost, koristolovje, gospodarski propad, črna borza, protekcija, preki sod in pohlep.

Kdo je proti temu nastopil? Tisti, ki je vse to in podobno doživljal na lastni koži, tisti, ki je bil rojen sredi tega kaosa, tisti, ki se s temi danostmi od mladosti ni mogel sprijazniti. To je bil Dioklecijan iz Dalmacije. To je bil Konstantin Veliki iz Niša.

Nekajkrat krvavo prekinjeno življenje Poetovione v 4. stoletju — boj za primat med Konstancijem II. in Magnencijem na Ptujskem polju 352., boj med Teodozijem Velikim in Maksimom 388 — je teklo v znamenju propada. Naslednje stoletje je že stoletje Hunov in Gotov, ki je Poetovioni vtisnilo nov urbanistični, gospodarski, populacijski in politični pečat. Poetovio je dala Rimu še zadnjega cesarja, otroško figuro na slavnem rimskem prestolu in kmalu nato je nekdanje slavno mesto tako rekoč utonilo v brezimno pozabo splošnega poloma.

Dogajanja, ki smo jih v zgornjih treh odstavkih bežno preleteli, dajejo snov za temne, a nadvse vznemirljive in zanimive strani poetovionske zgodovine, ki jih bomo skušali napisati kdaj drugič.

MALTEŠKA KOMENDA NA POLZELI

JOŽE MLINARIČ

Ime Polzele se v zgodovini pojavi prvič v zvezi z gospodi iz Polzele, ki jih v dokumentih srečujemo od leta 1170 do 1263. Srečujemo pa jih v zvezi z gospodi iz Orta in v zadevah benediktinske opatije iz Št. Pavla na Koroškem kakor tudi kot priče v družbi raznih posvetnih in cerkvenih imenitnikov. 1170. leta zasledimo Degnarde Polzelskega (Degnardus de Helenstein) v listini, s katero cesar Friderik I. potrjuje šentpavelskemu samostanu vsa posestva in pravice;¹ v dokumentu, nastalem med leti 1193 in 1220, bremo, da ima Valter Polzelski (Waltherus de Helenstein) s sinovi od šentpavelskega samostana tri kmetije v Savinjski dolini (in Sontal),² 1245. leta pa srečamo Friderika Polzelskega (Fridericus de Haelensteyne) kot pričo v zadevi omenjenega samostana.³ Tesne zveze med gospodi iz Polzele s šentpavelskim samostanom ter dejstvo, da so le-ti imeli v fevdu njegove kmetije, bi morda kazalo

na to, da so Polzelski bili ministeriali tega samostana.

Po mnenju H. Pircheggerja so Polzelski bili ministeriali gospodov iz Orta, ki so v Posavinju imeli zemljo, v fevdu pa deželsko sodišče, ki ga je v letu 1229 v njihovem imenu upravljal Oto s Polzele (Otto iudex de Helenstein).⁴ V listini iz pravkar omenjenega leta se kot priča navaja Henrik s Polzele (Hainricus de Helenstein).⁵ Iz leta 1245 in 1246 znani Friderik (Fridericus de Haelensteyne),⁶ ki ga srečamo v listini iz leta 1262 (Fridericus de Helenstein), s katero podeli štajerski maršal Hartnid iz Orta gornjegrajskim benediktincem posest v Paški vasi, na Rečici in odvetniške pravice nad zemljo pri Blagotini pri Andražu nad Polzelo,⁷ je bil brat Wiganda in Sigfrida. Prvi (Wigandus de Haelenstein) se kot priča omenja 1248. leta in 1255. leta (Wigandus de Hellenstain) v zadevi gornjegrajskega samostana.⁸ V listinah

iz leta 1263 se enkrat navajata kot priči Wigand in Friderik (Wigandus de Haelensteyn, frater eius Fridericus),⁹ drugič pa vsi trije bratje skupaj: »Fridericus, Wigandus, Sifridus de Helfenstain«.¹⁰

O pomembnosti kraja Polzele že v njegovem zgodnjem obdobju postanka govori dejstvo, da je v kraju pri cerkvi sv. Marjete, ki že s svojim patrociniem govori o svoji visoki starosti, nastal sedež župnije. Nastanek polzelske župnije moramo datirati že zaradi tega v čas pred leto 1256, ker le-ta nikoli ni bila inkorporirana stišskemu samostanu kakor njena matica župnija v Žalcu.¹¹ Prvi dokaz za obstoj župnije pa je listina iz leta 1255, v kateri nastopa kot priča v zadevi gornjegrajskega samostana polzelski kaplan Hartvik (Hartwicus cappellarius in Hellenstain).¹² Osem let kasneje, namreč 1263. leta, je isti Hartvik postal že župnik na Polzeli (Hertwicus plebanus in Haelnsteyn),¹³ čez šest let pa je dosegel pod savinjskim arhidiakonom Leopoldom (Leupoldus archidiaconus Sauine) čast savinjskega dekana (Hertwicus decanus Saunie plebanus in Helenstain)¹⁴ in je to službo opravljal še v letu 1286. V letu 1308 je bil na Polzeli župnik z imenom Peregrin (Peregrinus plebanus de Haelenstain).¹⁵

K podružnicam sv. Marjete na Polzeli sta sodili cerkvi sv. Andreja (nad Polzelo) in sv. Miklavža na Vinski gori že v srednjem veku, z letom 1754 pa cerkev sv. Križa na gori Oljki (Dobrič). Cerkev sv. Andreja se navaja že leta 1229,¹⁶ 1545 pa se omenja kot podružnica polzelske župnije. Čeprav je bil pri cerkvi vikariat ustanovljen šele 1771 in župnija 1790, predstavlja le-ta glede svoje pomembnosti med polzelskimi podružnicami iz-

jemo. Podatki, ki nam jih daje vizitacijski zapisnik iz leta 1678, ko govori, da ima ta cerkev krstilnik, tabernakelj z monštranco, večno luč in pozlačeni ciborij, jasno kažejo na to, da so se v njej opravljali obredi, ki gredo le župnijski cerkvi, in da se je ob nedeljah in praznikih več ali manj redno brala maša.¹⁷

Predstavniki najstarejšega duhovnega viteškega reda ivanovcev ali špitalarjev (ordo militiae sancti Joannis Baptistae hospitalis Hierosolymitani) so se pri nas naselili najprej v Melju pri Mariboru, kjer jih zasledimo v letu 1217, ko nam listina govori o njihovih desetinah (decimae hospitalis sancti Johannis in Melnich).¹⁸ Njihova komenda je po vsej verjetnosti nastala na začetku 13. stoletja, za njene ustanovitelje moremo šteti gospode iz Melja, kot matico pa v letu 1197 prvič omenjeno komendo v Fürstenfeldu.¹⁹ Kot drugo ustanovo tega reda pri nas smemo šteti komendo pri Sv. Petru pri Kamniku (Komendo), ki se prvič kot »hospitale sancti Petri« omenja konec 13. stoletja.²⁰ Komenda na Polzeli pa je izpričana šele za začetek 14. stoletja.

Od obeh štajerskih komend je imela višjo veljavo vsekakor komenda na Polzeli, saj je bila gospodarsko močnejša, razen tega je imela inkorporirano cerkev sv. Marjete v kraju ter njeni podružnici in s tem pravico prezentacije kandidata za polzelskega župnika. Medtem ko je okoli leta 1700 meljska komenda premogla le 37 podložnikov, jih je polzelska imela tedaj 62, le glede števila sogovornikov je prva bila na boljšem. Vzporedno z zatonom reda je pričela nazadovati tudi gospodarska moč in ugled naših komend, kar je vidno zlasti od 18. stoletja naprej.

Pogled na polzelsko malteško komendo 1681. leta (G. M. Vischer, Topographia ducatus Styriae, 1681)

Medtem ko je Melje s 16. stoletjem bilo priključeno komendi v Fürstenfeldu in je tamkajšnji komtur hasnoval dohodke te komende, na posesti pa je imel svojega upravitelja, je Polzela do konca svojega obstoja ostala sicer samostojna, vendar se je njeno gospodarsko stanje zaradi odsotnosti komturjev slabšalo. Od srede 17. stoletja so komendo ponavadi upravljali komturjevi upravitelji, večkrat tamkajšnji župniki, ki so pač poskušali čim več dohodkov utajiti, kasnejši zakupniki pa so gledali na čim večje koristi in so puščali poslopja vnemar. Red je uvidel, da od komend nima nobenih koristi in tako je leta 1779 prodal Polzelo gospodu graščine Šeneka (pri Polzeli) Rajmundu pl. Novaku, leta 1800 pa Melje Alojziju pl. Kriehuberju.²¹

Prvi podatek za obstoj komende na Polzeli, verjetno ustanovi gospodov iz Polzele, imamo iz leta 1323 v dokumentu, ki nam poroča, da je papeški legat Bertrand v savinjskem arhidiaconatu pobral od polzelske komende pol marke papeškega davka (commendarius domus in Hartenstein ordinis hospitalis).²² Prvi po imenu znani komtur pa je brat Ivan (her Hanse, der commendewer von Helenstein), ki ga srečamo kot pričo v Braslovčah izdani listini za Wulfinga Guštanjskega in Friderika Žovneškega.²³ Kmalu zatem se komenda omenja ponovno v zvezi s papeškim davkom. Oglejski patriarh je namreč s pismom z dne 23. oktobra 1341 naročil savinjskemu arhidiaconu, da legata Bertranda podpre pri izterjevanju davka pri samostanu v Studenicah in pri malteški komendi na Polzeli (Alnestayn).²⁴ Iz pisma je torej razvidno, da je Bertrand pri pobiranju davka naletel na težave. Naslednje podatke, ki se nanašajo na preteklost komende, imamo šele iz 16. stoletja, kar si moramo delno razlagati z dejstvom, da imamo opravka z redom, ki je konec srednjega veka imel malo stika s svojo okolico, saj se njegovi člani niso veliko ukvarjali z dušnim pastirstvom, razen tega pa je konvent na Polzeli štel vsekakor majhno število članov. Za komendo v Melju lahko ugotovimo, da leta 1434 konvent šteje poleg komturja le dva redovnika.²⁵ Kolkor je na začetku 16. stoletja na Polzeli konvent sploh še obstajal, pa je v istem stoletju vsekakor izginil, k čemur je vsekakor prispeval vpliv protestantizma, ki je v bližnjem Žalcu viden že leta 1528.²⁶ V naslednjih desetletjih pa se je ta v njegovi okolici tako razmahnil, da so njegovi privrženci v letih od 1582 do 1589 na bližnji pristavi v Govčah pozidali svojo molilnico, ki jo je nato v letu 1600 protireformacijska komisija da-

la podreti.²⁷ Komenda na Polzeli je od sredine 16. stoletja predstavljala dotacijo komturjem drugih komend, polzelskim komturjem, ki pa na Polzeli sploh niso bivali, ali pa celo dotacijo laikom. Prvi po imenu znani komtur v 16. stoletju je bil brat Ivan (Hanns), nato pa poznamo iz leta splošne cerkvene vizitacije iz leta 1528 komturja Ruperta Kosarja.

Prve podatke o gospodarskem stanju komende potekajo šele iz imenjske cenitve gosposčine iz leta 1542. V njej je tedanji komtur Rupert Kosar napovedal pri deželi število podložniških enot ter višino žitne in vinske desetine in gornine. Tedaj je h komendi sodilo 56 podložniških gospodarskih enot (42 poseljenih in 14 pustih) v osmih urbarialnih naseljih.

Polzela (—)	
4 domci in 2 pusta domca	= 6 enot
Orlova vas (Pffaffendorff)	
10 kmetij	= 10 enot
Ločica (Lotzitz dorff)	
12 podložnikov	= 12 enot
Fri Ločici	
8 pustih kmetij	= 8 enot
Dobriša vas (Dobroteschaues)	
5 podložnikov	= 5 enot
Pod Vinsko goro (vnthern Weinperg)	
1 pusti domec	= 1 enota
Andraž nad Polzelo (Sand Andre)	
11 podložnikov in 2 pusti enoti	= 13 enot
Ložnica pri Novem kloštru (an der Goritzen)	
1 pusta enota	= 1 enota

O podložniških dajatvah iz zgornjega dokumenta ne izvemo prav ničesar, le za Orovo vas je zapisano, da dajejo tod vsi podložniki enake dajatve. Pač pa je gosposčina na račun žitne desetine prejemale letno po 15 mer (1181 l) pšenice, 10 mer (787 l) rži in 6 mer (472 l) ovsa, na račun male desetine pa ovsa, ajde in prosa v skupni višini 14 mer (1102 l).²⁸ Vinska desetina je tedaj znašala 5 štrtinov ali okoli 2625 l mošta,²⁹ medtem ko podatek o višini gornine (24 malih veder je 393,6 l) mošta vsekakor ne more biti realen.³⁰

O višini posameznih vrst dajatev od podložnikov pa izvemo iz imenjske cenitve iz naslednjega, 1543. leta, ko je svoje dohodke napovedal komtur Nikolaj Kolšak (Niclas Colschakh rodiser orden comentur zw Hallenstan im Santall).³¹ Komenda je po teh podatkih prejemale letno po 157 četrti ali 12.358 l žita, od česar je na pšenico odpadlo 39 mer (3.070 l), na rž 45 mer (3.542 l), na proso 23 mer (1.810 l) in na oves 50 mer (3.936 l).

Žito so merili z graško mero (virtu grazer mass), ki je držala 98,72 l.³² Podložniki so razen tega oddajali v skupni vsoti letno še 27 kokoši ob pustu, 76 piščet, 18 kopunov, 510 jajc, 32 povosmov lanenega prediva, 9 in pol jagnjeta in 7 prašičev. Gornina je tedaj znašala letno po 70 dunajskih veder (vedro = 56,59 litra) ali 3.961 l mošta.³³

Pred letom 1568 je bil komtur na Polzeli Primož Lacunarius ter je morda ista oseba, ki je odšla najkasneje v januarju 1564. leta za komturja na kranjsko komendo pri Sv. Petru.³⁴ 27. januarja 1564 je namreč kralj Maksimilijan pisal priorju velikega češkega priorata Venčeslavu Hasu von Hasenbergu, naj bi po odhodu sedanjega polzelskega komturja njegovo mesto podelil sinu njegovega osebnega zdravnika Frančiška Bartina (Franciscus Barthinus).³⁵ 1579 pa je bil komtur na Polzeli Ivan Murmaier, ki mu je nadvojvoda Karel naročil, naj zaradi obrambnih priprav pred Turki pošlje v Radgono voznika z dvema konjema.³⁶

1580. leta je v zvezi s podelitvijo komende in njegove župnije prišlo do spora med velikim priorjem za Češko Krištofom pl. Wartenbergom in velikim mojstrom malteškega reda, ki je po smrti prejšnjega komturja Krištofa Laknerja (Lakner, Glogner) podelil oboje redovnemu vitezu Karlu Tettauerju pl. Tettau. Veliki prior je pri velikem mojstru zaradi tega protestiral z utemeljitvijo, da podelitev komend v velikem češkem prioratu gre le velikemu priorju in nikomur drugemu. Ukazal pa je tudi svojim komisarjem, da čimprej odidejo na Polzelo ter omenjenega Tettauerja odstavijo.³⁷ Očitno pa ta protest ni zalegal ali pa je prišlo do kompromisa, saj je kmalu zatem Tettauer izdal pismo pokorščine in poslušnosti velikemu češkemu priorju.³⁸ Dokumenti iz konca stoletja pa nam dajo slutiti, da je Tettauer imel sovražnike, ki so ga očrnil pri velikem priorju, in morda si je kateri med njimi zaželel njegovega mesta. V pismu velikemu priorju grofu Lobkowitzu z dne 22. avgusta zatrjuje, da je na komendi napravil več, kakor pa je bil dolžan, saj naj bi povrnil vse dolgove in stavbe na novo pozidal (von grundt aufgebaut). 23. septembra pa poroča istemu, da je poravnal dolg v višini 1900 goldinarjev, ki ga je našel ob svojem prihodu.³⁹ Tettauer si je kot zagovornika pridobil tudi celjski mestni magistrat⁴⁰ in komturja iz Komende Jurija Šobra (Schober), ki v pismu z dne 10. septembra poroča velikemu priorju, da je polzelski komtur poravnal vse zaostale deželne davke in da je za zidave izdal več sto goldinarjev, saj je poslopje ko-

mende prenovil zunaj in znotraj in dal strope obokati.⁴¹

Naslednji komtur na Polzeli, o katerem se je zaradi njegovega nenravnega življenja ohranilo precej dokumentov, je bil Mihael Pavlič (Michael Paulitsch), ki je mogel biti komtur tod šele po letu 1597. Prvič pa ga navaja dokument v letu 1613, ko ga je papeški nuncij v Gradcu nadškof Peter de Ponte kaznoval z globo tristo kron. Zoper ta postopek se je pri nunciju s pismom z dne 20. marca 1613 pritožil veliki prior Matej Leopold baron Lobkowitz z utemeljitvijo, češ da noben duhoven malteškega reda ne razpolaga s svojim denarjem, saj je poleg drugih obljub podal tudi obljubo uboštva, in da bi globo mogla poravnati le redovna blagajna na Malti. Ker pa oblast avstrijskega nadvojvode po priorjevih besedah ne seže na otok Malto, je vsak tak zahtevek nesmiseln. Svetoval pa je nunciju, naj v bodoče redovne brate, ki bi kaj zgrešili, naznani velikemu priorju.⁴² Pavliču je njegovo življenje, saj je po lastnih besedah imel dva sinova, katerih eden naj bi bil župnik v Šmartnem ob Paki, postavilo koadjutorja v osebi redovnega duhovnika Jakoba Paukerja, ki je v pismu z dne 23. julija 1616 pisal velikemu priorju baronu Lobkowitzu, naj poskrbi, da bodo Pavličevi nezakonski otroci (torej jih je imel več!) odstranjeni iz Polzele, saj so za komendo breme in sramota. Po nalogu velikega priorja sta Jakob Pauker in komtur Komende Gregorij Kern 24. junija inventarizirala vse premoženje na Polzeli in drugi je ob tej priložnosti prvega umestil za koadjutorja Pavliču.⁴³ Pavlič je tako dobil pomočnika proti svoji volji, zato tudi med njima ni moglo biti pravega sožitja. Odslej so na velikega priorja deževale Pavličeve pritožbe zoper Paukerja, češ da ta z njim in s služinčadjo slabo ravna, da preko mere obremenjuje podložnike z dajatvami in da jih celo pretepa. Koliko so v navedenih okoliščinah take pritožbe lahko verodostojne, je vprašanje. Na drugi strani pa so se cerkveni ključarji in drugi farani zavzeli za Paukerja, za katerega pravijo v pismu z dne 21. novembra, naslovljenem na barona Lobkowitza, da je za komendo pravišnji človek, govore o njem kot svojem ljubljenu župniku (vnser geliebter seelsorger), ga hvalijo na vse pretege ter želijo, da postane Pauker končno že njihov pravi komtur, češ da Pavliča nočejo in ne morejo več priznavati za svojega gospoda in komturja (dan wir den herrn Paulitsch weitter für khein herrn vnnd comendator erkhöhen wollen noch mögen). Priznavajo sicer, da je Pavlič pozidal nekaj prostorov in da je dal obokati in

poslikati Ulrikovo kapelo, vendar pa je ni dal pokriti, tako da ta nenehno propada.⁴⁴ Lobkowitza so odločne in uporne besede polzelskih župljanov pogrele, tako da je na pismu zapisal besede »vnghehorsamb, troz vnd muettwill«.⁴⁵ Naslednjega dne, namreč 22. novembra, je Pauker sam pisal baronu Lobkowitzu in ga prosil, naj mu izroči komendo, ter se opravičuje, da ne more Pavliču dajati naloženih mu 3 goldinarjev mesečno, obljublja pa, da mu je pripravljen dati oskrbo, kolikor bi seveda ta ostal še dalje na Polzeli.⁴⁶ Kdaj je Pauker napredoval na mesto komturja, ne vemo, pač pa se leta 1625 podpisuje kot polzenski komtur, vendar je še v navedenem letu zaradi nam neznanih mahinacij komendo izgubil.⁴⁷

Iz leta 1678 imamo ohranjen najstarejši vizitacijski zapisnik, ki obsega opis glavne komendske stavbe, pripadajočih gospodarskih poslopij in kapele sv. Ulrika na gradu, nadalje obravnava dominikalno posest (vinograde, njive in travnike), ki jo je gosposčina obdelovala v lastni režiji, slede prvi detajlni podatki o tlaki, podrobnejši podatki o žitni in vinski desetini, zlasti pa dragoceni opisi inventarja župnijske cerkve in obeh podružnic. Vizitacijo sta pod komturjem Janezom Jožefom grofom Herbersteinom, karlovškim generalom (generalis in Carlstadt), v navzočnosti polzenskega vikarja Bernarda Vutiča (Wutizh) opravila dne 6. julija sam veliki češki prior Ferdinand Ludvik grof Kollowrath in Matej Schmidt, vikar iz Komende.⁴⁸ Naj slede najvažnejši podatki iz tega vizitacijskega zapisnika.

Glavno poslopje komende je zidano in z ene strani obdano z obzidjem in ima v nadstropju šest prostorov, od katerih sta dva z obokanim stropom, ostali štirje pa imajo lesen strop, imajo pa ti prostori velika zamrežena okna. V pritličju je obokana sobica in spalnica za služinčad ter ječa in dva kletna prostora. V nadstropje vodijo kamnite stopnice. Pod streho, krito z opeko in skodlami, najdemo pet kašč. Hlev za govejo živino in konje je zidan in obokan, s senikom v zgornjem delu, hlev za ostalo živino pa je lesen. Zunaj komendskega zidu so še hlev za 20 glav goveje živine, parma, pod zidom pa dva vrtova. Kapela sv. Ulrika z obokanim stropom in poslikavo ima glavni oltar, vendar brez podobe, ter na desni strani oltar Janeza Krstnika zaščitnika malteških viteзов, na levi pa oltar sv. Ane. Stolp s precej velikim zvonom krasi ura. Od cerkvene opreme se v zapisniku omenja srebrni kelih.

K dominikalni posesti so poleg že omenjenih dveh vrtov pri komendi sami sodili

štirje, od Polzele pol ure hoda oddaljeni vinogradi: na Vinski gori (Vinperk), na Dobriču (Dobrizh) ter na gorah z imeni »Serniak« in »Ariaushiza«. Na sedmih njivah z imeni »Stuk«, »Zopate«, »Pod bregom«, »Saplutam«, »Mala niuiza«, »Pod zirkouio« in »Pod uesio« se letno poseje okoli 120 mer žita, šest travnikov pa daje letno okoli 45 voz sena.

O tlaki imamo tu prvič bolj izčrpne podatke, iz katerih je razvidno, da je nad 50 podložnikov v 14 urbarialnih naseljih opravljalo letno po 6 ali po 9 dni tlake, le pri Arji vasi je bila naturalna tlaka prevedena v denarno. Ročno oziroma vprežno ali pa mešano tlako so opravljali podložniki v naštetih vaseh: Polzela, Orova vas, »Trauniza«, Roje, pri Novem kloštru, Založe, Ločica, Dobriša vas, Žalec (Arja vas), Parižlje, Gomilsko, pri Sv. Andražu nad Polzelo ter še v dveh zaselkih. Bolj detajlni podatki zadevajo tudi žitno in vinsko desetino. Komenda je na Polzeli pobirala desetino le od svojih podložnikov, v naseljih Orovi vasi, na Ločici in Dobriši vasi pa od lastnih in tujih podložnikov (pšenico, rž in oves). Navedeno žito je pobirala tudi na vsem območju okoli Sv. Andraža. Vinsko desetino pa je prejemale s 13 gora.

O zgradbi župnijske cerkve sv. Marjete na Polzeli izvemo razmeroma malo. Vir nam poroča le, da sta prezbitერი in ladja obokana in da sta bila pred letom dni prebeljena, da ima cerkev zidan stolp, pokrit z opeko, in prizidano zakristijo, pač pa nam pove veliko o cerkveni opreми in mašni opravi. Glavni oltar, posvečen patroni cerkve, je bil skupaj s tabernakljem lesen in pozlačen, na njegovi desni strani sta stala ob zidu krstnik in stenski tabernakelj, ki bi ga naj po naročilu vizitatorjev popravili. Na levi strani je stal Marijin oltar, na desni pa oltar sv. Katarine, oba z vso opremo, niže od drugega pa še oltar sv. Jurija, lesen in poslikan. Večna luč, ki je gorela ob desni strani oltarja, naj bi se po naročilu vizitatorjev prenesla pred glavni oltar. Od najvažnejše cerkvene opreme zapisnik navaja še tole: 6 medeninastih in 10 lesenih poslikanih svečnikov, ves pozlačen ciborij, srebrno monštranco s pozlačeno lunulo, 3 srebrne pozlačene kelihe, podobni Križanega in Antona Padovanskega, 6 mašnih plaščev, 2 misala, rimski in salzburški obrednik, 3 matične knjige, baldahin iz svile ves poslikan, ter cerkveni banderi. Na pokopališču, obdanem z zidom, je stala razpadajoča kapela (kostnica) ter sramotilni steber, namenjen za župljane — javne grešnike. Komenda je nedavno izdala za nabavo

• URBARIALNA NASELJA
 † PODRUŽNICE POLZELE

Urbarialna naselja kome-
 de leta 1704

zvonov 182 goldinarjev. K nadarbini je sodil vinograd, ki je dajal letno po 22 veder vina. Župnikovi dohodki so bili majhni, saj so desetina in dajatve od podložnih kmetov sodelile komendi in ne župniji, razen tega je župnik moral vzdrževati dva kaplana.

Cerkev sv. Andreja je bila obokana, imela je pobarvan strop ter poleg velikega oltarja z lesnim in pozlačenim tabernakljem še tri oltarje: na desni strani Janeza Krstnika, na levi Marijin oltar, pod njim pa oltar sv. Križa, vsi pa so bili leseni in pozlačeni. V zidanem in z opeko kitem stolpu so viseli trije zvonovi, v njem pa je bilo tudi strelno orožje in možnarji. Krstilnik je stal na levi strani ob zidu cerkve. Od opreme naj omenimo: ves pozlačen srebrni ciborij in moštranco z zlato lunulo, 3 srebrne in pozlačene kelihe iz medenine ter lesene in pozlačene svečnike, ki so jih nosili angeli, 9 mašnih plaščev raznih barv, svilen in poslikan baldahin, tri rdeča bandera in bakreno kadilnico. Pri cerkvi je bilo pokopališče z lepim karnarjem. 1673 je župnija kupila pri cerkvi hišo, namenjeno kaplanom, ki prihajajo vsako drugo nedeljo sem maševat. K nadarbini so sodili trije vinogradi s kletmi.

Podružnica sv. Miklavža je bila zidana, v prezbitერიju obokana, in je imela zidan stolp,

v katerem sta visela dva zvonova. Vsa stavba je bila pokrita s škodlami. Medtem ko je bil glavni oltar pozlačen, sta bila stranska, desni sv. Lenarta in levi sv. Urbana (vinogradi!), le pobarvana, vsi pa so imeli lesene in poslikane antependije. Od opreme naj omenimo: srebrna pozlačena keliha, lesene in pobarvane ter pozlačene svečnike, ki so jih nosili angeli, in 4 bandera.

Prve izčrpne podatke o gospodarskem stanju komende imamo šele iz konca 17. stoletja (1684) ter zlasti iz začetka 18. stoletja (1704). Urbar iz leta 1704, sestavljen pod komturjem Janezom Kristijanom baronom Gloyachom in pod zakupnikom posesti Sigmundom Pilpachom, nam daje vsestranske podatke o vinski in žitni desetini, o tlaki ter drugih pravicah.⁴⁹ V skladu z njimi je gospoščina tedaj imela v 11 urbarnih naseljih 62 podložnikov, ki so hasnovali 33 celih kmetij, 10 jih je imelo po pol kmetije, 2 sta imela tretjino, 1 šestino in enako po 1 dve petini in tri petine, 4 so bili hasnovalci domceev, 10 pa je bilo kajžarjev.

Dajatve podložnikov so bile tako glede na višino kot tudi glede na vrsto kaj različne. Redno dajatev je predstavljal denar, žito (pšenica, proso, rž in oves) pa je bilo zastopano v naseljih Polzela, Orova vas, Ločica

Urbarnialna naselja		podložnikov
Polzela (Hailenstein)	4h, (= hube), 1/3 h	5
Orova vas (Arndorf oder Pfafendorff)	4 h, 1/2 h, 3 domci, 5 kajž	13
Urad Breg (ambt Rain)	1/2 h (2x)	2
Ločica (Lotschiza)	8h, 1/2 (5x), 1/3h, 1/6h, 2/5h, 3/5h	17
Dobriša vas (Dobritschendorff)	3 h, 1/2 (2x)	5
Arja vas (Vabendorff oder Saxenfeld)	h	1
Roje (Roiach)	h	1
Gomilsko (Gomilskho)	h	1
Parižlje (Parisläch)	h	1
Št. Andraž (St. Andree)	9h, 1 domec	10
Dobrovlje (Dobrolberg)	h, 5 kajž	6

in Dobriša vas. K splošnim dajatvam lahko štejemo še piščeta, kopune, jajca in oddajo prediva. Gospoščina je na račun činža od svojih podložnikov pobrala letno: v denarju 153 goldinarjev, 52 krajcarjev in 1 denar, raznih vrst žita skupaj 11.678 l, od česar je odpadlo na pšenico 2248 l, na proso 2606 l, na ajdo 393,5 l, na rž 3132 l in na oves 3298,5 l, nadalje 122 piščet, 26 kopunov, 565 jajc, 2 kozliča in 26,6 kg lanenega prediva. Žito so merili v t. im. celjskih škafih (cillier schaffl), od katerih so 3 veljali 1 graško četrt (98,72 l), torej je celjski škaf meril 26,24 l.⁵⁰ Druga mera za žito je bil t. im. škaf po kašči (kastenschaff), katerih 3 so bili enaki 2 celjskima škafoma = 52,48 l. Škaf po kašči je torej držal 17,5 l. Laneno predivo pa so merili z običajnim dunajskim (avstrijskim) funtom, ki je veljal 0,560281 kg.⁵¹

Tlaka se je v primeri z tisto iz leta 1679 sila zvišala, saj pozna urbar sedaj dnevno tlako (ročno ali vprežno), pri čemer se je v primeru zidav na komendskih poslopih smelo od podložnikov zahtevati celo to, da sta istega dne šla dva člana družine na tlako. Za manjše hasnovalce kmetij je bilo določeno, da pač hodijo na tlako proporcionalno s tistimi, ki imajo cele kmetije in ki so bili zavezani vsakdnevni laki.

V pogledu desetine najdemo v tem urbarju nove in dodatne podatke. Za žitno desetino se navaja, da ji je zvezanih 50 podložnikov, vinska desetina pa se je pobirala na 10 gorah: pri Blagotini (Wlagatina), pri Topolovcu (Tappalauz), na Dobriču (Dobritsch), na Kopalniku (Kaponnig), na kraju Zapresko (Sapresseko), pri Sv. Andražu, na Ježovcu (Jeschauz) ter na gorah »Gulautschu«, »Arnikh« in »Serniakh«. Na vinski gori je 5 podložnikov dajalo komendi vso desetino, pri »Vupruchu« pa si je le-ta delila desetino na polovico z beneficijem Naše ljube gospe v Petrovčah, in sicer tisto, ki jo je pobirala od sogornikov preboldske gospoščine. Mera za vino je bila le ena sama, t. i. malo celjsko vedro (kleine cillier ember), ki je držalo 16 četrti (četrt = 1,312 l)⁶² = 20.992 l = 21 l. Za gornino pa se navaja, da 23 sogornikov hasnuje po gorskem pravu zemljišča le na eni sami gori.

Iz časa komturja Janeza Kristijana barona Gloyacha vemo za dve vizitaciji komende in njene posesti: prva je bila v letu 1708, druga pa leta 1732. Na prošnjo komturja Gloyacha je veliki mojster reda v pismu z dne 14. novembra 1707 določil za vizitatorja Janeza Ferdinanda grofa Herbersteina. Ker pa je bil le-ta zadržan, je pooblastil Gloya-

cherjevega prokuratorja Janeza Andreja Krainpergerja, da določi vizitatorja. Odločil se je za braslovškega župnika in komisarja Antona Jožefa Marena in za advokata Janeza Jakoba Murmaierja. Vizitacija, opravljena v pričo polzelskega vikarja Jožefa Kobala (Coballius) 15. aprila 1708, je pokazala, da komendi, ki je tedaj posest dajala v zakup za letnih 600 goldinarjev, zakup ne prinaša kaj prida koristi, saj gre samo za deželne davke dve tretjini zakupnine, del preostalega denarja pa zahtevajo druge obveznosti. Tudi zakupniki niso imeli kaj prida koristi, saj so bili stroški za vzdrževanje poslopij in obdelavo visoki, in zato ni nič čudnega, če so le-ti kakor v primeru Melja naglo menjavali.⁵³

Druga vizitacija pod baronom Gloyachom je bila opravljena 26. aprila 1732, opravil pa jo je po naročilu velikega mojstra reda Gloyach skupaj z advokatom Jožetom Ignacijem Murmaierjem, iz česar sledi, da komtur tedaj ni prebival na Polzeli. Vizitatorja sta sestavila ob tej priložnosti poseben inventar premičnin, ki pa nam ne prinaša nič kaj novega, le pod poglavjem »stare pisane listine« je zaveden urbar z leta 1561, ki pa je danes izgubljen.⁵⁴

Ign. Orožen pozna za čas od 1742 do 1754 komturja Filipa Oktavijana Busarta pl. Sonnefelda, z letom 1754 pa Franca Dominika Spinkha pl. Helfenthala.⁵⁵ Zadnji je bil komtur na Polzeli že v letu 1753 ter je nosil naslov priorja samostana Naše ljube gospe v Pragi, imel pa je v letih 1754 do 1762 prokuratorja v osebi Janeza Nepomuka Mayerja. Iz časa komturja Helfenthala je ohranjen eden izmed najboljšejših vizitacijskih zapisnikov komendo Polzelo. Vizitacijo so 20. julija 1757 opravili na prošnjo samega komturja, ki je tedaj bil v Pragi, zaprišeni mestni sodnik iz Celja Franc Anton Wagner, Janez Adam Kissler, braslovški župnik in komisar, ter prokurator Janez Nepomuk Mayer, ki je zastopal odsotnega komturja.⁵⁶ Zapisnik nam daje vpogled v celotno gospodarsko stanje komende, vendar iz njega ni razbrati niti povečanje posesti niti dohodkov. Pač pa je za nas zanimiv tisti del zapisnika, ki govori o stanju župnijske cerkve in njenih filialk in o njihovi opremi, pri čemer je razvidno, da se je zlasti v pogledu cerkvene opreme v teh cerkvah marsikaj spremenilo. Zanimiv je tudi zapis o nastanku božje poti na gori Oljki in o njeni zidavi in opremi. Tukaj iz razumljivih razlogov ne bomo znova naštevati podatkov iz leta 1678, o cerkvenih stavbah in njihovi opremi, ampak bomo zabeležili le nove podatke, iz ob-

sežnega seznama opreme pa izbrali le najvažnejše. Pri opisu Ulrikove kapele na gradu je npr. zabeleženo precej nove opreme, med drugim tudi velika podoba patrona in dva, nedavno kupljena zvonova.

Za župnijsko cerkev sv. Marjete vizitatorji ugotavljajo, da je stavba v dobrem stanju, da je vsa obokana in da ima dvoje vrat in šest velikih oken. V stolpu, opremljenem z uro, vise trije zvonovi: 6 stotov težak, ki ga je leta 1678 v Gradcu ulil Adam Rosstauscher, 4 stote težak in 2 stota, ki ju je 1729. leta v Celju ulil Gašper Schneider.⁵⁷ Glavni oltar s tabernakljem in kipi sv. Tomaža, Jurija in Janeza Krstnika, ki obdajajo pod steklom postavljen kip patrone, je ves pozlačen. Oltar na desni strani, posvečen sv. Katarini, sicer ni pozlačen, pač pa stoje na njem pozlačeni kipi Barbare, Otilije, Neže, Donatina in Antona Puščavnika. Poleg tega oltarja stoji oltar sv. Boštjana s slikama Agate in Doroteje. Marijin oltar na levi strani ima pozlačene kipe Marije, Barbare Uršule Jožefa, Lavrencija in Štefana ter dva angela. Prav tako na levi strani cerkve, a nasproti oltarju sv. Boštjana, je kapela z oltarjem s pozlačenimi kipi Mihaela, Apolonije in Ane. Vsi oltarji imajo iz lesa narejene antependije, med katerimi imajo prvi štirje naslikano podobo patrona oltarja. Za monštranco, srebrno in delno pozlačeno, ter za filigranski obesek na prsih sv. Marjete pravi zapisnik, da sta bila narejena na otoku Malti. Zabeleženo je tudi precej medeninate opreme, npr. svetilka pred glavnim oltarjem, viseč svečnik s 6 svečami na sredini cerkve in 10 svečnikov. Od lesenih predmetov se našteva: s črno barvo pobarvana prižnica s kipi in vrsta druge opreme. Od pomembnejše opreme naj navedemo še: veliki sliki štirinajstih svetnikov-pomočnikov in še 4 druge slike, banderi, bel in moder baldahin in 16 mašnih plaščev ter 9 obrednikov kakor tudi evangelijsko knjigo v slovenskem jeziku.

Filialka sv. Andreja je tedaj bila v najboljšem stanju, vsa obokana, z novim zvonikom, v katerem so viseli trije zvonovi: 9 stotov težak zvon iz leta 1653 ter dva zvonova, po mnenju vizitatorjev zelo stara (eden naj bi bil celo iz 15. stoletja). Na glavnem oltarju so poleg pozlačenega tabernaklja, v katerem se je hranilo najsvetejše in je zato gorela pred njim večna luč, stali kipi: sv. Andreja v naravni velikosti, ostali pa manjši, in to Lucijin, Jernejev, Jakobov, Marijin ter kipa Janeza Evangelista in sv. Trojice. Na desni strani je stal oltar Janeza Krstnika s kipi Boštjana, Roka, Neže in Boga očeta.

Poleg navedenega oltarja je bila kapela z oltarjem, ki je bil le delno pozlačen, posvečenim rešnjem telesu, s podobo na platnu slikane zadnje večerje in podobo sv. Jerneja, ob njiju pa so stali kipi sv. Frančiška Ksaverija, Ignacija, Jerneja in Jožefa. Na levi strani cerkve je stal oltar Naše ljube gospe s kipi Marije, Marije Magdalene, Lucije, Marjete in Mihaela. Zadnji oltar pa je bil posvečen sv. Križu in pod Križanim so poleg kipov Marije, Janeza in Marije Magdalene bili še kipi štirih oseb. Vsi kipi so bili umetelno izdelani in pozlačeni. Od opreme naj naštejemo še: prižnico s 15 kipci, 15 mašnih plaščev, 4 bandera in 8 obrednikov.⁵⁸

Podružnična cerkev sv. Miklavža je bila v skladu z vizitacijskim zapisnikom vsa obokana ter je imela 4 okna in dvoje vrat, v zvoniku pa dva zvonova: 3 stote težak zvon, ki ga je leta 1754 v Celju ulil Gašper Schneider, ter poldrugi stot težak delo graške livarne Franca Antona Weierja. Oltarji: sv. Miklavža, desni sv. Lenarta in levi Urbana, so bili pozlačeni in posrebreni, kipi na njih pa umetniško izdelani. Na glavnem oltarju so stali kipi Miklavža, Janeza Nepomuka, Izidorja, Frančiška Ksaverija, Notburge in Klementa. Zapisnik našteva tudi vrsto druge opreme, ki je bila v dobrem stanju.⁵⁹

Vizitacijski zapisnik iz leta 1757 je tudi prvi zapisnik, ki nam govori o stavbi božjepotne cerkve na gori Oljki (Dobrič) in o njeni opremi. Po pripovedovanju starih ljudi naj bi tu stal križ s kipoma sv. Neže in Jodoka. Ob prihodu polzelskega komturja Helfenthala je bila 4. marca 1753 v zadevi gore Oljke opravljena kanonična vizitacija. Administrator komende Janez Nepomuk Mayer in polzelski vikar Anton Trost sta po tej vizitaciji prosila šoštanjsko gospoščino, na katere zemlji je omenjeni križ stal, za dovoljenje za postavitve lesene kapelice.⁶⁰ Odslej je pričelo k tej kapeli, posvečeni sv. Križu, Neži in Jodoku, prihajati toliko romarjev, da je bilo treba postaviti veliko zidano cerkev in jo oskrbeti s številno opremo ter sezidati mežnarijo in z dohodki je bilo mogoče vzdrževati po enega ali celo dva kaplana. V lesenem stolpu sta bila tedaj dva zvonova: 20 stotov in 85 funtov težak zvon ter drugi 85 funtov težak, oba pa je v letu 1756 ulil Gašper Schneider iz Celja.⁶¹ Od pomembnejšega inventarja se tedaj navaja: nov srebrn kelih, srebrn in pozlačen ciborij, 4 relikviariji, med katerimi je dva prinesel komtur Helfenthal iz Rima, eden pa je bil izdelan v podobi monštrance.

Naj na tem mestu navedemo tudi nove podatke o cerkvi na gori Oljki, ki nam jih prinašata vizitacijska zapisnika iz let 1768 in 1776. Zapisnik iz leta 1768 nam navaja, da je vsa cerkev bila zgrajena in opremljena z milodari in da ima poleg glavnega oltarja s križem in kipoma, prenesenim iz stare kapele, pod katerim je v naravni velikosti upodobljena zadnja večerja, še dva stranska oltarja, v sredini pa oltar s krsto, ki jo drži ta dva angela, in v kateri pod steklom nardečem žametu leži truplo sv. Teodorja. Relikvije je za cerkev pridobil v Rimu komtur Helfenthal, jih odpeljal na Dunaj ter dal telo svetnika obleči v dragoceno, z zlatom in srebrom okrašeno obleko.⁶² Relikvije so bile nato 3. maja 1767 položene v krsto v cerkvi. Pod cerkveno stavbo je bil urejen božji grob s sedmimi kipi. Vizitacija iz leta 1776 nam pove, da sta bila v letu 1771 urejena zvonika in da sta med drugim bili na njiju bakreni in pozlačeni jabolki s križi. Na listni strani je tedaj stal Marijin oltar, na njem pa pod steklom podoba Marije, nad njo baldahin, ob straneh štiri lesene poslikane piramide, v sredini oltarja pa je stal majhen ta-

bernakelj. Na evangelijski strani je stal stari oltar sv. Križa s kipi Neže in Jodoka. Torej je moral pred tem biti postavljen nov glavni oltar.

Vizitacijo v letu 1768 sta na prošnjo tedanjega komturja Franca Pavla pl. Smitmerja (1766—1783) in v njegovi odsotnosti opravila Karel Sigmund Schrökingen pl. Naidenberg, javni notar in župnik ter dekan konjiški, in Jožef Schrökingen pl. Naidenberg, arhidakonatski komisar goriške nadškofije v Sentjurju pri Celju. Vizitatorja sta predvsem pohvalila prizadevnost tedanjega komturja, ki si je veliko prizadeval za vzdrževanje gospodarskih poslopij, zlasti pa za skrb za cerkev na gori Oljki.⁶³ Vse to pa je bilo seveda povezano z velikimi izdatki, zato ni nič čudnega, da je komtur 18. junija 1771 prosil velikega mojstra na Malti, da mu dovoli prodajo kmetij na Polzeli. V odgovoru navaja veliki mojster pripravljenost dati za to svoj konsens, vendar pod pogojem, da komtur dobi zato dovoljenje tudi od deželnega kneza.⁶⁴ Vizitacijo v letu 1776 pa sta na prošnjo Smitmerja opravila že omenjeni Karel Sigmund Schrökingen pl. Naidenberg in Fran-

Risba komende, njenih dominikalnih posesti in podružnic komendi inkorporirane župnije sv. Marjete na Polzeli (iz vizitacijskega zapisnika 1776 v osrednjem državnem arhivu v Pragi, fond komende Polzele, škatla 831, št. 27)

čišek Ksaverij Prevoršek, javni notar in sindik slovenjebistriškega mesta.⁶⁵

1776. leta je komtur Smitmer polzelsko komendo z vsem pripadajočim za 500 goldinarjev na leto izročil v zakup za obdobje od 1. maja 1776 do 30. IV. 1781 gospodu gradu Šeneka (pri Polzeli) Rajmundu pl. Novaku.⁶⁶ Komendo Polzelo je v letu 1779 komtur Franc Pavel pl. Smitmer prodal iz enakih razlogov, kakor je nekako čez dvajset let bila prodana komenda Melje, vendar je pri prvi ves postopek trajal le leto dni, medtem ko je to pri drugi trajalo kar štiri leta. Komtur je 3. maja 1779 naslovil na cesarico Marijo Terezijo prošnjo za dovoljenje za odprodajo posesti. Po njegovih besedah je bila komenda pred njim prepuščena v gospodarskem pogledu vselej na milost in nemilost vsakokratnega upravitelja ali pa zakupnika, ki sta gledala le na svoj lastni žep, poslopja komende in dominikalno posest pa sta puščala vnemar. Posest je po komturjevih besedah bila vizitirana zaradi velike oddaljenosti od centra reda oziroma velikega priorata le vsakih sto let (kar pa ne drži!), zato seveda ni bilo nad posestjo prave kontrole, čeprav bi po pravilih reda vizitacija morala biti opravljena vsakih pet let. Komtur je mnenja, da se v tem pogledu tudi v bodoče ne bo nič spremenilo in zato tudi ni pričakovati, da bo red imel od posesti kaj več koristi, kakor pa jo je imel doslej. Omenja pa tudi, da red nima ugovora zoper nameravano prodajo, vendar jo dovoljuje pod pogojem, da se za kupnino kupi enakovredna posest v avstrijskih dednih deželah.⁶⁷ Dvorna pisarna je komturju zastavila vprašanje o višini kupnine⁶⁸ in komtur je vsekakor dobil dovoljenje za prodajo. 21. junija je dal svoj plačet veliki češki priorat,⁶⁹ 12. julija pa veliki mojster z Malte.⁷⁰

Polzela je bila prodana tedanjemu zakupniku Rajmundu pl. Novaku na osnovi kupoprodajne pogodbe z dne 1. septembra 1779, katere najvažnejše točke bi bile: Komtur oziroma red prodajata kupcu komendo Polzelo z vsemi nepremičninami ter premočninami, pri čemer se izrecno navajajo vsi, na komendi se nahajajoči spisi. Kupnina v višini 17000 goldinarjev se plača v treh obrokih. 2000 ob podpisu pogodbe, 1. septembra 1781 6000 in 1. septembra 1783 preostalih 9000 goldinarjev. S tem datumom preide posest definitivno v roke Novaka, izpolnitev obveznosti pa kupec jamči s svojim gradom Šenekom in Polzelo. Pogodba je določala tudi, da Novak do popolnega odkupa nima pravice do 1000 goldinarjev, naloženih pri deželi Štajerski 1. marca 1772. Novi lastnik je dolžan spre-

jeti tudi vse obligacije, ki so bile vezane na komendo, in med drugim tudi tamkajšnjemu župniku izplačati letno po 70 goldinarjev. Kupnino bo red deponiral in obresti od glavnice gredo do nakupa nove realitete vsakokratnemu komturju, ki do nakupa nove posesti (komende) nosi naslov komturja polzelskega.⁷¹

OPOMBE

1. 1170, marec 19., Lipnica (Gradivo IV, št. 511, str. 260). — 2. (med 1193 in 1220) (Gradivo IV, št. 855, str. 430). — 3. 1245, december 13., Ptuj (Gradivo V, št. 872, str. 412). — 4. H. Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte*, München 1962, str. 179; 1229, marec 4. (StUB II, št. 262, str. 359). — 5. Listina o zadevi gornjegrajskega samostana. — 6. 1245, december 13., Ptuj (Gradivo V, št. 872, str. 412) in 1246, Ptuj (StUB III, št. str. 62). — 7. 1262 april 21., Gornji grad (StUB IV, št. 61, str. 40). — 8. 1248 (orig. perg. listina v arhivu frančiškanskega samostana v Gradcu); 1255, februar 21., Braslovče (StUB III, št. 167, str. 247). — 9. 1263, september 12., Celje (StUB IV, št. 116, str. 74). — 10. 1263, september 12., (Celje) (StUB IV, št. 117, str. 74). Fr. Kos (Gradivo IV, št. 927, str. 471) navaja za 12. stol. iz knjige »Liber confraternitatum seccoviensis« Nežo Polzelsko (Agnes laica de Haelensteine), H. Wiessner pa za čas okoli leta 1280 prav tako Nežo (Agnes. de Helenstain) (MDC V, št. 102, str. 71 in št. 300, št. 187). Medtem ko drugi v registru (str. 460) meni, da gre za Polzelo, pa v regestu k listini (str. 71) »Helenstain« smatra za grad Podjuno (Helenenstein ali Jaunstein), kar bo glede na to, da se listini nanašata na dobrolski samostan (Dobrla ves), pravilno. — 11. Ign. Orožen III, o. c. str. 346. — 12. 1225, februar 21., Braslovče (StUB III, št. 167, str. 247). — 13. StUB IV, št. 116, str. 74. — 14. 1269, november 8., Laško (StUB IV, št. 357, str. 215). — 15. Ign. Orožen III, o. c., str. 23 in 493. — 16. 1229, marec 4. (StUB II, št. 262, str. 358). — 17. Vizitacije z dne 8. julija 1678 v osrednjem državnem arhivu v Pragi (Státní ústřední archiv v Praze = SUAP, fond velikega priorata malteškega reda v Pragi (Archiv velkopřevorství maltského řádu v Praze), škatla 831, št. 14. — 18. J. Mlinarič, *Gradivo za zgodovino Maribora*, Maribor 1975, I. zv., št. 54. — Začetki reda ivanovcev ali špitalarjev segajo v konec 11. stol., ustanovljen pa je bil z namenom bolniške strežbe in oskrbe križarjev v Jeruzalemu, vendar se je sčasoma vedno bolj ukvarjal z bojem zopr »nevernike«. Na čelu reda je stal dosmrtno voljeni veliki mojster z osmimi svetovalci, velikimi priorji redovnih provinc. Člani reda pa so se delili v viteze in brate. Po padcu Akkona v 1291. letu so ostanki reda odšli in osvojili Ciper in v boju z morskimi roparji otok Rodos (ok. 1310), kjer so dosegli velik razcvet, zlasti ko so se obogatili z dediščino leta 1311

učinjenih templarjev. Potem ko so v boju s Turki podlegli, so v letu 1523 izgubili Rodos in veliki mojster se je preselil na otok Malto, po katerem so se ivanovci pričeli imenovati maltezarji (malteški viteški red). 1798 je Malto osvojil Napoleon in red je tedaj izgubil skoraj vso posest in njegova moč in ugled sta pričela usihati. (Der Grosse Brockhaus VI, Wiesbaden 1955, str. 80.) — 19. H. Pirchegger-S. Reichl; Geschichte der Stadt und des Bezirkes Fürstenfeld. Fürstenfeld 1952, str. 17. — 20. M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije. Za Kranjsko do leta 1500. I, Ljubljana 1975, str. 265. — 21. Rokopis št. 1648, str. 218 v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, fond Komenda Melje. — 22. 1323. november 23. (Notizenblatt der Akademie VIII, 1858, str. 406). — 23. H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae IX, Klagenfurt 1965, št. 489, str. 152. — 24. Kopija listine iz 19. stol. (št. 2194f) v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. — 25. Orig. perg. listina do 1434, avgust 14. v Pokrajinskem arhivu Maribor. — 26. Ing. Orožen III, o. c., str. 349–350. — 27. Ibidem, str. 351. — 28. Imenjska cenitev 14/183 (Comenda zw Hayllenstein register) v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu (Sla). R. Baravalle, Zur Geschichte der steirischen Masse I (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark XXIX, 1935, str. 58). — 29. Sod ok. 1050 l = 2 štrtina, torej štrtin okoli 525 (Ibidem, str. 92). — 30. Malo vedro = 16,4 l. — 31. Imenjska cenitev 14/83 za leto 1543 v SLA. — 32. Graška četrt (grazer virtl) = 78,72 l (H. Baravalle, o. c., str. 58). — 33. Ibidem, str. 78. — 34. Ign. Orožen III, o. c., str. 494. — 35. SUAP, škatla 831, št. 2 — 36. Pismo z dne 8. ju-

lija 1579, Gradec (SUAP, šk. 831, št. 4). — 37. Pismo z dne 23. aprila 1580, Strakonice (SUAP, šk. 831, št. 5). — 38. Pismo z dne 20. oktobra 1580 (SUAP, šk. 831, št. 6). — 39. SUAP, šk. 831, št. 7. — 40. Ibidem. — 41. Ibidem. — 42. Dokument z dne 20. marca 1613, Praga (SUAP, šk. 831, št. 8). — 43. SUAP, šk. 831, št. 9 — 44. SUAP, šk. 831, št. 11. — 45. Primerjava pisave kaže na roko Lobkowitza. — 46. SUAP, šk. 831, št. 11. — 47. SUAP šk. 831, št. 12. — 48. »Visitatio commendae Haillstein in Inferiori Styria per mandatum a magno priore comite de Colowrath facta sub commendatore Joane Josepho de comitibus ab Herberstein« (SUAP, šk. 831, št. 14). — 49. »Urbarium der commenda Haillnstein in unter Steyer von freyherrn von Gloiach als commendator gemacht 1704« (SUAP, šk. 831, št. 16). — 50. S. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stol.). Zgodovinski časopis VIII, 1954, str. 41. — 51. R. Baravalle, Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark XXV, 1929, str. 77. — 52. S. Vilfan, o. c., str. 52. — 53. »Visitatio commendae Haillsteinensis 1708« (SUAP, šk. 831, št. 18). — 54. SUAP, šk. 831, št. 17. — 55. Ign. Orožen III, o. c., str. 496 in 497. — 56. SUAP, šk. 831, št. 20. — 57. Ign. Orožen III, o. c., str. 477. — 58. Prim. idem IV, str. 199 do 202. — 59. Prim. idem III, str. 481–482. — 60. Prim. idem III, str. 482–490. — 61. Prim. ibidem, str. 487. — 62. SUAP, šk. 831, št. 27. — 63. SUAP, šk. 831, št. 27a. — 64. SUAP, šk. 831, št. 27. — 65. Ibidem. — 66. SUAP, šk. 831, št. 28. — 67. Ibidem. — 68. Ibidem. — 69. Ibidem. — 70. SUAP, šk. 831, št. 28a. — 71. SUAP, šk. 831, št. 26.

LJUBLJANČANI V SREDNJEVEŠKEM DUBROVNIKU

IGNACIJ VOJE

Čeprav razpolagamo samo s fragmentarnimi podatki, želimo opozoriti na dejstvo, da so ljubljanski meščani od začetka 15. stoletja potovali v smeri proti Dubrovniku in se v njem ustavljali. Več podatkov tudi govori o tem, da je bil Dubrovnik že v 15. in še v večji meri v 16. stoletju trgovsko povezan s slovenskimi deželami.¹ Poglejmo, kdo so bili ti Ljubljancani, s čim so se ukvarjali in kakšne sledove so pustili v virih.

Prvega Ljubljancana, ki se je zaustavil v Dubrovniku, srečamo že v začetku 15. stoletja. To je bil Marko, sin Jurija (Marcus Georgii de Lubiana). Vse, kar vemo o njem, zvemo iz ženitne pogodbe (carta dotalia), ki jo je

dubrovniški notar registriral 21. novembra 1419. leta. Marko je bil označen kot »habitor ad presens Ragusii«. Več kategorij je sestavljalo strukturo prebivalstva srednjeveškega Dubrovnika. Prebivalci z oznako »habitatores« so bili po poreklu in po socialnem položaju zelo slikovita mešanica. Razen bogatih italijanskih in drugih tujih trgovcev so mednje sodili tudi mali trgovci, obrtniki in nekvalficirana delovna sila. Mnogi »habitatores«, ki niso bili formalno sprejeti med meščane (cives), so zaradi dolgoletnega bivanja v Dubrovniku sebe imeli za Dubrovčane. Običajno so kot drugi polnopravni Dubrovčani izpolnjevali vse obveznosti do države.

plačevali razne dajatve in podobno.³ Eden izmed motivov za sprejem med dubrovniške meščane je bila poroka z Dubrovčanko, s katero je moral imeti tudi otroke. Iz akta, ki je ohranjen, žal ne zvemo, ali je Marko izpolnjeval vse pogoje in bil kasneje sprejet med dubrovniške meščane.

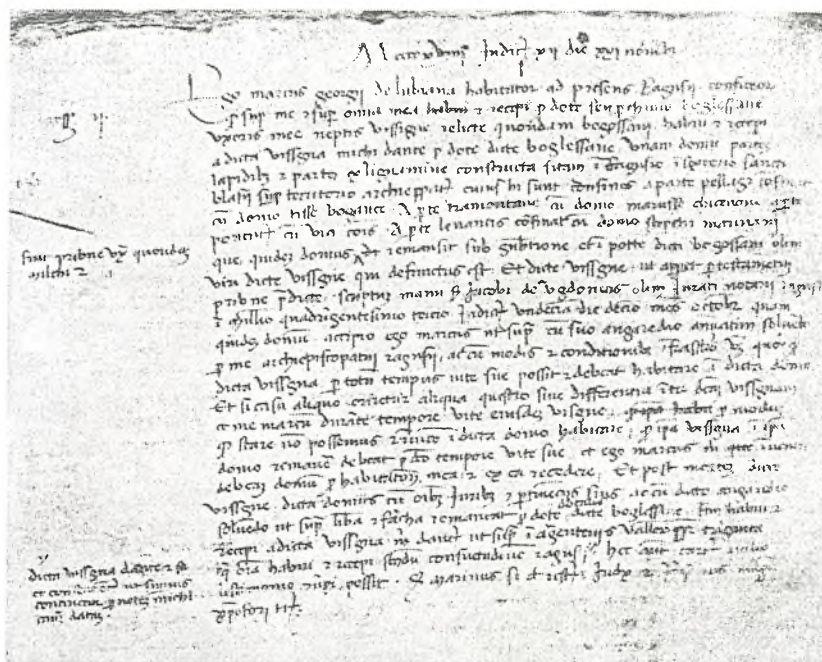
Sama ženitna pogodba je zanimiva po vsebini in odkriva važne podatke za urbanistični razvoj srednjeveškega Dubrovniku. Marko se je oženil v Boljeslavo (Boglessaua), vnučkinjo Višnje (Vissigna), vdove pokojnega Bogoslava. V pogodbi potrjuje, da je od Višnje sprejel na račun dote (pro dote seu perchivio) hišo, delno zidano, delno leseno (vnam domum partem lapidibum et partem ex lignamine constructa), ki stoji v predelu sv. Blaža (sexterio sancti Blasii) nad nadškofijskim teritorijem.

Omenjeni so tudi lastniki parcel, na katere njegova hiša meji: na jugu na hišo Tisse Bgance, na severu na hišo Marusse Chicenove, na zahodu z občinsko potjo in na vzhodu s hišo mornarja Stepcha. Podatek o tem, da je hiša spodaj zidana, zgoraj lesena, je pomemben iz več razlogov. Zaradi pogostih požarov je dubrovniška vlada stremela za tem, da bi lesene hiše polagoma zamenjali z zidanimi. Po nekem požaru v začetku 15. stoletja je dubrovniški Veliki svet sprejel 4. maja 1406 sklep, da je treba vse lesene hiše postopno porušiti. Posebni uradniki so morali popisati in oceniti vse lesene hiše v Dubrovniku. Vsako leto so izžrebali poseben listek s popisom 25 lesenih hiš, ki so jih morali lastniki v ro-

ku enega leta nadomestiti z zidanimi. Leta 1413 je bilo v Dubrovniku le 17 lesenih hiš, ki bi jih morali porušiti, in to 7 v predelu Sv. Petra, 6 v predelu sv. Blaža, a samo 4 na Prijeku.⁴ Kljub vsem tem energičnim ukrepom vlade vidimo, da je bila Višnjina hiša leta 1419 še vedno pol lesena in le v spodnjem delu zidana in to v ravnem delu samega mesta. Iz teksta pogodbe tudi zvemo, da je bila omenjena hiša prej last Pribne, hčerke pokojnega Milka, in da je bila izročena v upravljanje omenjenemu Bogoslavu pokojnemu možu Višnje in omenjeni Višnji. To je razvidno iz testamenta Pribne, ki ga je lastnoročno napisal dubrovniški notar ser Jacobus de Vgdonicis 10. oktobra 1403. leta. To se pravi, da je Višnjina hiša stala že leta 1403.

Marko se obvezuje, da bo s prevzemom hiše plačeval vsako leto dubrovniškemu nadškofu neko dajatev, da bo dajal Višnji do konca njenega življenja kot v hiši. Zanimiv pa je še en pogoj, ki ga postavlja Višnja. Če bi med Markom in njo prišlo do kakršnega koli spora ali nesporazuma, da ne bi mogla bivati skupaj v isti hiši, potem bo Višnja ostala v hiši do konca svojega življenja, Marko pa se bo moral iz hiše umakniti in poiskati novo bivališče. Po Višnjini smrti pa bo Marko prevzel hišo z vsemi pravicami in obveznostmi. Na koncu še potrjuje, da je prejel od Višnje na račun dote srebrnine v vrednosti 30 perperjev.

Ljubljancan Marko je v Dubrovniku pristal na ženitne pogoje po dubrovniških obi-

Državni arhiv Dubrovnik, Dotium notariae IV. Gol 58° ser 32, Liber dotium

čajih (*secundum consuetudinem Ragusii*), kot je poudarjeno v pogodbi. S kakšnimi nameni in po kakšnem poslu je prišel Marko v Dubrovnik, ne vemo. S poroko z Dubrovčanko Boljeslavo si je zagotovil takšen status, ki mu je omogočil, da se je vključil v neko dejavnost v mestu. Marko namreč prihaja v Dubrovnik v času, ko se v njem uvaja nova proizvodna dejavnost. V Dubrovniku namreč takrat podpisujeta pogodbo z dubrovniško vlado Pavle Cornello in njegov polbrat Peter Pantella iz Piacenze, da razvijeta manufakturno suknarstvo.⁵ Morda je bil tudi Ljubljčan Marko eden tistih tujcev, ki jih je ta dejavnost pritegnila v Dubrovnik. Dubrovniška vlada je namreč dajala velike ugodnosti vsem, ki so se vključevali v suknarsko proizvodnjo ali pospeševali kako drugo obrt. Peter Pantella je zaposloval v tem času mnoge tujce, kot na primer tkalca Ugolina, tkalca Gerarda, oba iz Kölna, Tomo iz Ancone, Marka Ivanova iz Senja itd.⁶

Leta 1462 se je zaustavil v Dubrovniku drugi Ljubljčan, neki Francisco de Pavonibus de Lubiana.⁷ Francisco de Pavonibus je prišel v Dubrovnik z nalogo, da opravlja dve službi, kot organist in kot nadškofov notar. Kot notar je napisal 26. aprila 1463 testament Stanule, žene Nikolaja Mekatovića.⁸ Stanula je v testamentu zapustila skoraj vse premoženje duhovniku Nikolaju Pavličeviću, ki ga imenuje »suo padre spiritual« (spovednik), možu, ki je še živ, pa zapušča le polovico hše. Že 20. septembra 1463 je prišlo pred dubrovniškim sodnikom do »examinationes supra dicto testamentum«, verjetno zaradi dvomov v pravnoveljavnost testamenta. Poleg priča Ivana Ognjanovića in kožarja Blaža Radoslava je bil zaprisežen tudi notar Francisco. Iz zapisnika zvemo marsikaj o osebnosti Francisca. Na zaslišanju je sebe označil kot človeka slovenskega rodu iz Ljubljane (*quod est natione sclauus videlicet de Lubiana*). Čeprav trdi, da ne zna govoriti tako, kot govorijo v Dubrovniku, dodaja, da razume vse, kar se tam pogovarjajo. Zanimiv je tudi preskus sodnika Mihaela Volčevića o njegovem znanju slovenskega jezika (*et dictis sibi aliquibus verbis sclauus per ser Michaellem de Volzio satis bene intellegebat*). V zapisniku Francisco omenja, da je študiral v Benetkah. Preden je prišel v Dubrovnik, je bil že dve leti in deset mesecev kancelar v Zadru.

Koliko časa je ostal Francisco v Dubrovniku, lahko ugotavljamo le posredno. Ohranile so se tri kreditne pogodbe, v katerih se omenja kot upnik oziroma dolжник. Iz tega lahko sklepamo, da se je vključil v kreditno trgovino. Dne 9. aprila 1470 daje na kredit

donu Basiliju, kaplanu z otoka Koločepa, 6 dukatov.⁹ Leta 1473 se Francisco zadolžuje pri Marinu Dimitrija za 78 perperjev in 8 grošev.¹⁰ Leta 1481 se v neki zadolžnici kot upnik omenja magistro Francisco de Venetiis organista, ki je dal na kredit kovaču Radoslavu Stojanoviću in prezbiterju Marinu Radosaliću 36 perperjev.¹¹ Ni izključeno, da je organist Francisco iz Benetk ista osebnost kot Francisco de Pavonibus, kajti na zaslišanju v zvezi s testamentom je moral zaradi dvomov o njegovi avtentičnosti prikazati svoje slovansko poreklo. Stanula mu je namreč narekovala testament v svojem slovanskem jeziku, on pa je moral njene besede prevesti v latinščino. Zato je bil potreben preskus njegovega poznavanja slovanskega jezika, ki so ga govorili v Dubrovniku. Če je Francisco iz Benetk ista oseba kot Francisco de Pavonibus, potem bi Francisco de Pavonibus iz Ljubljane deloval v Dubrovniku še leta 1481.

Ta na pogled zelo fragmentaren podatek o organistu Franciscu iz Ljubljane ni pomemben samo za slovansko kulturno zgodovino, ampak tudi za kulturno zgodovino Dubrovnika. Podatek nam tudi potrjuje, da je naš slovenski živelj odhajal že v srednjem veku iz svojih rodni krajev in se uveljavljal drugod. Istočasno nam ti podatki prikazujejo v drugačni luči uradovanje na škofijem dvoru v Dubrovniku, kjer sta bili funkciji notarja in organista med seboj organsko povezani. In končno organista Francisca de Pavonibusa bi lahko imeli za prvega znanega glasbenika slovenskega rodu.¹²

Tretji podatek o nekem Ljubljčanu v Dubrovniku je iz začetka 16. stoletja. Leta 1506 sklepa magister Georgius de Liubiliana, faber, *salariatus comuis Ragusii* pogodbo o uku s Petrom Vukosalićem iz Trebina »de loco vocato Mirusse«.¹³ Prvo, kar pritegne našo pozornost, je oblika, kako je označen Jurijev rodni kraj. Pri Marku in Franciscu se kraj, od koder sta doma, označuje v italijanski obliki »de Lubiana«. Jurij pa je moral pred dubrovniškim notarjem uporabiti slovensko rabo imena Ljubljana, ki pa jo je notar — Roman prilagodil svojemu načinu izgovora v Liubiliana.¹⁴ Da je Jurij govoril slovensko, lahko sklepamo tudi iz tega, ker je vzel za vajenca Petra Vukosalića iz Trebinja.

Toda Jurij iz Ljubljane je moral biti kot kovač priznan mojster, sicer ga dubrovniška vlada ne bi sprejela za »salariata«. Salariati so bili razni strokovnjaki, ki jih je vzela dubrovniška vlada v službo. Mednje sodijo širje zdravniki, kancelarji in notarji, protomagister arsenatus, brivec, orožarji in razne

vrste godcev: piskači, trobentači itd. Mnogi so prišli iz Italije, ker je njihov posel zahteval specialno šolanje. Precej jih je imelo oznako »teotonicus«. Med temi Nemci bi lahko iskali tudi strokovnjake slovenskega porekla. Pogodbe o službi so sklenili običajno za eno ali dve leti, toda če so dobro opravljali svojo službo, so jim pogodbo podaljševali. Takrat so jim tudi povečali plačo. Nekateri so ostali vrsto let v službi v Dubrovniku, se poročili z Dubrovčankami in se končno vtopili med dubrovniškimi meščani.¹⁵

Pogodba sama je precej stereotipna, vendar iz nje vidimo, pod kakšnimi pogoji se je učil Peter iz Trebinja kovaške obrti pri Ljubljancu Juriju. Učna doba bo trajala 4 leta. Ves ta čas bo Peter bival pri Juriju in delal v njegovi delavnici. Od njega ne sme pobegniti. Magister Jurij se obvezuje, da mu bo dajal hrano in ga oblačil v obleke iz dubrovniškega sukna (de panno raguseo). Na koncu učne dobe mu bo dal obutev in obleko ter kovaško orodje »secundum consuetudinem fabrorum civitatem Ragusii«.¹⁶ V pogodbi je še rečeno, da za Petra jamči njegov brat Ivan Vukosalić.

Ni slučajno, da je bil v začetku 16. stoletja sprejet v službo dubrovniške občine kovač Jurij iz Ljubljane, saj prihaja v tem času z Reke in Senja veliko železa in železnih izdelkov, predvsem žebli.¹⁷ Železo, ki so ga tovorili iz slovenskih dežel na Reko, so z Reke izvažali v razne kraje, med drugim celo tja do Dubrovnika.¹⁸

Že ti skromni, zelo fragmentarni podatki o bivanju Ljubljancev v Dubrovniku v 15. in 16. stoletju najdeni slučajno v Dubrovniškem arhivu, dokazujejo, da ne gre za osamljene primere. Krog ljudi iz slovenskih dežel, trgovcev in obrtnikov, ki so se zaustavljali v Dubrovniku ali pa preko Dubrovnika potovali še dlje proti vzhodu, je moral biti dosti večji, kot je znano iz virov. Razdalje tudi v srednjem veku niso preprečevale, da bi prihajalo do občasnih stikov med Dubrovnikom in slovenskimi deželami. Trgovski interesi so premagovali tudi te ovire.

OPOMBE

1. Ignacij Voje, Trgovski stiki med Dubrovnikom in slovenskimi kraji v drugi polovici 15. in v začetku 16. stoletja, Časopis za zgodovino in narodopisje, n. s. letn. 5 (XL), Maribor 1969. st. 221–227. — 2. Državni arhiv Dubrovnik (DAD), Dotium notariae, knj. IV, fol. 58'. — 3. Jovanka Mijušković, Dodeljivanje dubrovačkog gradjanstva u srednjem veku, Glas SANU

CCXLVI, knj. 9, Beograd 1961, str. 103. — 4. Risto Jeremić-Jorjo Tadić, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika, zv. I, Beograd 1939, str. 7. — 5. Dragan Roller, Naša prva manufaktura sukna u XV stoljeću u Dubrovniku, Ekonomski pregled, god. I, br. 2, Zagreb 1950 str. 192–202. — Ibid. str. 200 — 7. Ignacij Voje, Ljubljancan Francisco de Pavonibus organist v Dubrovniku leta 1463, Muzikološki zbornik, zv. III, Ljubljana 1967, str. 16 do 21. — 8. DAD Testamenta notariae, knj. XVIII, fol. 69–70. — 9. DAD Debita notariae, knj. XXXVIII, fol. 173'. — 10. Ibid, knj. XLII, fol. 17–24. VIII. — 11. Ibid, knj. XLVIII, fol. 147 — 10. IX. — 12. Dragotin Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem, I del, Ljubljana 1958; kot prvi znani osebnosti slovenskega rodu v glasbenem življenju v srednji Evropi na prehodu iz XV. v XVI. stoletje omenja Cvetko Baltazarja iz Mozirja in Jurija Sladkonjo. — 13. DAD Diversa notariae knj. 85, fol. 58–18. II. — 14. Anton Grad, Prispevek k etimologiji toponimov Ljubljana, Lubiana, Laibach, Slavistična revija 1, Ljubljana 1980, str. 49–63. Po mnenju avtorja naj bi iz suponirane romanske eliptične oblike l'alluviana najprej nastala romanska oblika Lubiana, ki je še danes italijansko ime za Ljubljano. V slovenskem izgovoru pa je romanska oblika Lubiana doživela razne glasovne spremembe, dokler ni prišlo do končne slovenske oblike Ljubljana. Toda avtor med drugim poudarja, da to slovensko obliko beremo šele v 19. stoletju. Tudi Trubar piše za Ljubljano še Lublana in Vodnik je izdajal Lublanske novice, šele Kopitar je predpisal pisavo lj za palatalni l in Prešernove poezije leta 1847 so že izšle »v Ljubljani«. Na koncu postavlja, kot sam pravi, tvegano in manj verjetno domnevo, da bi se bilo nemško ime Laibach lahko razvilo tudi iz slovenskega imena Ljubljana, toda verjetneje se mu zdi, da je tudi nastanek nemškega imena Laibah prevzet iz romanske oblike Lubiana. Ne nameravam se spuščati v etimologijo imena Ljubljana, ker za to nisem strokovnjak. Opozoril pa bi še na en primer uporabe krajevne oznake Ljubljana, ki sem ga našel v Dubrovniškem arhivu. Iz neke pogodbe trgovske družbe, ki je bila sklenjena 6. aprila 1490. leta, zvemo, da sta družabnika, dubrovniška trgovca, trgovala z nekim »Marinom Chramarjem de Gliubliana« (DAD Debita notariae knj. LIII, fol. 91'). Ljubljanski trgovci in obrtniki so potemtakem že konec 15. in v začetku 16. stoletja pred tujimi notarji izjavljali, da so iz Ljubljane. Torej je že v tem času, kot pravi A. Grad, romanska oblika Lubiana doživela spremembe nekusa bi v blj z vrinjenim t. i. »epentetičnega« l : Lubiana > Lubljana, a po predkrožni asimilaciji l-blj v lj-blj ter zelo verjetno zlasti z naslonitvijo na slovansko paronimno in zelo pogostno osnovno ljub v končno slovensko obliko Ljubljana (Grad o. c. str. 50). — 15. Irmgard Mahnken, Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd 1960, str. 81. — 16. Dragan Roller, Dubrovački zanati u XV in XVI stoljeću

Zagreb 1951, v poglavju »Metalska struka« govori posebej o kovačih (fabri ferrarii) str. 93-111. Roller ugotavlja, da je učna doba pri kovačih trajala v 15. stoletju od 6 do 8 let. V začetku 16. stoletja se giblje od 5 do 7 let. Matrikula kovačev je iz tega časa izgubljena, toda iz pogodb med mojstri in vajenci se vidi, da je imela predpise o vajenski dobi. Vajenci so na koncu učne dobe dobili orodje za opravljanje svoje obrti in potrdilo o usposobljenosti. Kovaška obrt se je v Dubrovniku v 15. stoletju hitro razvijala, izpopolnjevala se je tehnika proizvodnega procesa. Tuji mojstri poučujejo domače kovače in uvajajo razne specialne veje kovaške obrti. V 16. stoletju doseže kovaška obrt v

Dubrovniku svoj največji razcvet. — 17. DAD Debita notariae knj. LXIII, fol. 128' — 22. VI. 1504 (consignare unum Miliare ferri duri de Flumino); knj. 66, fol. 90' — 28. III. 1508 (barilla sex clanorum bonorum); fol. 116 — 27. IX. 1512 (Milliare unum cum dimidio ferri duri in barilibus...). knj. LXIX, fol. 185' — 18. II. 1513 (Milliare unum grossum fero de Segna); fol. 210 — 13. IV. 1513 (duc. au. 39 gr. XXVI videlicet duc au. 35 pro parte in decem barilibus clanorum octo... et quanto citius redere Ragusium ex presenti viaggio Segne) itd. — 18. Ferdo Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 185.

LJUBLJANSKA GIMNAZIJA (1773—1808)

II. del

JOŽE CIPERLE

Po smrti Jožefa II. je njegov naslednik Leopold II. (1790—1792) zaupal vodstvo nadaljnje študijske reforme de Martiniju, ki dotlej svojih relativno naprednih šolsko-reformnih nazorov ni mogel prav uveljaviti. Kot predsednik posebne komisije za ureditev študij je začel izvajati pametno zamisel, ki še danes ni brez pomena za uspeh šolskih reform. Sodil je namreč, da so dotedanje šolske reforme predvsem zato tako malo koristile, ker so jih učnim močem vsiljevali od zgoraj. Uspeh reformnih prizadevanj je po njegovem pravilnem mnenju v prvi vrsti odvisen od učnih moči, ki so za reformo zavzete. To pa ne morejo biti, dokler so samo njen objekt. Zato naj o notranjem delu šol najprej same odločajo, saj se bo s tem povečala njihova pedagoška usposobljenost, zavest odgovornosti za kvaliteto njihovega dela in pripravljenost za sprejemanje novih pobud.

V tem smislu je dekret z dne 8. februarja 1791, tako imenovani »novi študijski načrt« (Nachricht von einigen Schul- und Studienanstalten), določal, da se profesorji vsake izmed štirih univerzitetnih fakultet kakor tudi učitelji vsake gimnazije in vsake glavne šole oziroma normalke združijo v posebnih učiteljskih zborih. Tako bi dobili šest takih učiteljskih zborov, ki bi jih sestavljali profesorji teološke, juridične, medicinske in filozofske fakultete, ter učitelji gimnazij in glavnih oziroma normalnih šol. Tu naj ob-

ravnava šolske in študijske probleme. S tem namenom naj se v določenih obdobjih zbere vsak posamezen učiteljski zbor in razpravlja o izvajanju učnega načrta, o učbenikih, o šolski disciplini, o izpitnem režimu pa tudi o javnih knjižnicah, o izdajanju znanstvenega časopisa, o štipendijah in o sposobnih osebah za učna mesta. Ker naj zaradi splošnih koristi nadzirajo javne, vzgojne in učne zavode le taki močje, ki so s svojim poklicnim delovanjem v teh ustanovah kot učitelji in profesorji že zbrali potrebne izkušnje, naj se v vsakem glavnem mestu dežele, v katerem je prej omenjenih šest učiteljskih zborov, ustanovi *študijski konses* in ta naj po učiteljskih zborih prevzame splošno vodstvo in nadzorstvo notranje ureditve šol in študij v deželi. Konses še predlaga, kakor že učiteljski zbori, sposobne osebe za zasedbo učnih mest in pa to, da naj prisostvujejo njegovi člani pri polletnih izpitihi v višjih in nižjih šolah ter ugotavljajo uspešnost njihovega dela. Štiri člane konsesa volijo štiri fakultete, nadaljnja dva člana pa učiteljska zbor gimnazij in glavnih šol oziroma normalke, predseduje pa mu rektor univerze. Pri teh volitvah naj bi predvsem upošteval razgledane in izkušene, zaradi starosti upokojene učitelje in profesorje ter predstojnike javnih šol. Lahko pa so se volili tudi člani učiteljskih zborov, vendar v tem primeru niso smeli več prisostvovati po-

svetovanjem učiteljskega kolegija, ki so mu pripadali. Vsak član konsesa skrbi razen za skupne zadeve šolstva v deželi še za svojo stroko oziroma vrsto šol. Predstavnik filozofske fakultete je dobil pravico nadziranja gimnazij, gimnazijski predstavnik pa glavnih šol oziroma normalk; da bi tako ugotovili upravičenost očitkov, da gimnazija slabo pripravlja svoje učence za univerzo, glavne šole (normalke) pa za gimnazijo. Ugotovljene pomanjkljivosti naj sporočita konsesu. Kakor je bil vsak učiteljski zbor podrejen konsesu, tako je bil konses podrejen deželnemu uradu (njegovemu študijskemu referatu). Šolske in študijske zadeve, o katerih odloča monarh, poroča deželni urad na dvor — namreč imenovanje profesorjev, ki jih je predlagal konses; potrditev članov konsesa, ki so jih izvolili učiteljski zbori; zvišanje plač; priznanje posebnih nagrad in častnih naslovov; bistvene spremembe učnih načrtov; izvajanje novih izboljšav v šolstvu, ki jih je predlagal konses itd.

Učiteljski zbori s konsesom so bili torej zamišljeni kot posebna oblika učiteljskega samoupravljanja. Vsekakor so učiteljski zbori pospešili kvaliteto notranjega dela šol, katerim so bili namenjeni. Učitelju so dvignili samozavest in ga z razpravljanjem o pedagoških vprašanjih, za katera se je bilo treba pripraviti, tudi objektivno usposabljali za kvalitetnejše delo. Važno pa je predvsem, da se z učiteljskimi zbori pravzaprav pričinja demokratizacija notranjega življenja šole ter uvaja načelo kolektivnega vodstva. Dotlej je namreč gimnazijo vodil prefekt sam brez kakršnegakoli sodelovanja profesorjev. Zadnjo besedo je imel direktor gimnazije, politični zaupnik, ki s šolo sploh ni živel. Posamezen učitelj je odgovarjal samo za uspeh svojega razreda oziroma uspeh pri svojem predmetu, uspeh šolskega dela v celoti pa je bil že zunaj njegove odgovornosti.⁴⁰

V Ljubljani ima zaslugi za nastanek študijskega konsesa edinole Linhart (okrožni šolski komisar). Problem pri organiziranju ljubljanskega konsesa je bil v tem, da smo imeli v Ljubljani v tem času le dve vrsti višjih študij (teologijo s štiriletnim trajanjem in štirimi učnimi močmi ter dvoletno filozofijo s tremi učnimi močmi; dvoletna mediko-kirurška šola, ki je bila sicer priključena liceju, z dvema učnima močema pa sploh ni sodila na stopnjo višjih študij, obiskovati so jo mogli tudi ranocelniški vajenci brez gimnazijske izobrazbe), in sicer na izrazito licejski ne univerzitetni stopnji, medtem ko je »novi študijski načrt« govornil o štirih univerzitetnih fakultetah in rektor-

ju univerze. Toda odloki, ki so izhajali za dopolnitev »novega študijskega načrta«, so dopuščali možnost, da veljajo novi predpisi tudi za liceje (celo nepopolne). Prav na to pa se je Linhart oprl. Januarja 1792 je napisal koncept predloga za ustanovitev štirih učiteljskih zborov (teološkega, filozofskega, gimnazijskega in »normalno-šolskega«) in študijskega konsesa v Ljubljani, ki ga je deželno glavarstvo sprejelo; 20. aprila 1792 pa ga je odobril tudi Dunaj.⁴¹

Študijski konses je na Kranjskem štel šest članov, predsednika in pet asesorjev. Asesorje so izvolili profesorski zbori ljubljanskih teoloških, filozofskih in mediko — kirurških študij ter profesorska zbora gimnazije in normalke. Čast predsednika je pripadla rektorju liceja, ki so ga vsako leto volili na novo, učiteljski zbori pa asesorje za obdobje treh let. Tako so 24. maja 1792 izvolili profesorji liceja, gimnazije in normalke profesorja cerkvene zgodovine Franca Pogačnika za rektorja liceja in s tem tudi za predsednika kranjskega študijskega konsesa; sami profesorji liceja pa profesorja orientalskih jezikov in judovske starožitnosti Martina Kobena za reprezentanta teoloških študij; bivšega profesorja matematike Leopolda von Anfalterna za reprezentanta filozofskih študij in mediko-kirurške šole ter profesorja in bibliotekarja F. Wildeja za reprezentanta licejske knjižnice; cesar je te volitve z dvornim dekretom z dne 19. junija 1792 potrdil. Šele pozneje sta bila izvoljena asesor gimnazije — prefekt I. von Taufferer in asesor normalke — njen direktor Anton Mulič. Cesar je Muliča potrdil 16. avgusta 1792; medtem ko potrditve Tauffererja ni bilo, pač spričo dejstva, da je bil pred upokojitvijo, kar je bilo 31. avgusta 1792 tudi izvedeno. Deželni glavar von Gaisruck je s posebno curendo 22. septembra 1792 sporočil vsem učnim ustanovam v deželi, da jim je študijski konses odslej neposredno predstojniški organ; čeprav je reprezentant normalke zastopal le učitelje normalke, ne pa tudi učiteljev glavnih šol; reprezentant gimnazije je zastopal le profesorje ljubljanske gimnazije, novomeška gimnazija je imela namreč svoj učiteljski zbor, katerega predstavnik v konsesu ni bil neposredno zastopan. Posledica tega pa je vendarle bila, da se je konses kljub Linhartovemu nasprotnemu prizadevanju skoraj izključno ukvarjal z ljubljansko, ne pa z deželno šolsko problematiko.⁴²

Študijski konsesi se niso dolgo časa obdržali. Bojazen, da bi se svobodoljubne ideje ne razširile, bojazen, ki jo je francoska revolucija še poglobila, je utrjevala tudi na-

Predsedniki kranjskega študijskega konsesa (istočasno rektorji liceja):

1. T. F. Pogačnik	(izvoljen 24. maja, potrjen 19. junija 1792)
2. F. Wilde	(izvoljen 13. decembra, potrjen 28. decembra 1792)
3. J. Hänle	(izvoljen 12. decembra 1793, potrjen 9. januarja 1794)
4. G. Grossauer	(izvoljen 27. novembra, potrjen 22. decembra 1794)
5. G. Grossauer	(izvoljen 3. decembra 1795, potrjen —)
6. G. Grossauer	(izvoljen 17. novembra 1796, potrjen —)
7. J. Hänle	(izvoljen novembra 1797, potrjen —)
8. P. F. Terler	(izvoljen 14. marca 1798, potrjen 17. marca 1798)
9. J. F. Kastelic	(izvoljen 3. januarja 1799, potrjen 5. januarja 1799)
10. J. Walland	(izvoljen 16. novembra, potrjen 25. novembra 1801)

Asesorji študijskega konsesa:

1. teološki študij	
a) J. M. Koben	(24. maj 1792 do 3. decembra 1795)
b) J. Hänle	(3. december do novembra 1797)
c) J. M. Koben	(november 1797 do decembra 1798)
d) P. F. Terler	(10. junij 1799 —)
e) J. Walland	(16. november 1801 —)
f) G. Dolinar	(28. november 1801 do 6. novembra 1802)
2. filozofski študij, mediko-kirurška šola	
a) L. von Apfaltern	(24. maj 1792 do 3. novembra 1794)
b) A. Gruber	(november 1794 do 11. septembra 1802) ⁴³
3. licejska biblioteka	
a) F. Wilde	(24. maj do 6. novembra 1802)
4. gimnazija	
a) F. Thanhauser	(30. november 1792 do 6. novembra 1802)
5. normalka	
a) A. Mulič	(julij 1792 do 14. julija 1802)

zore, da morajo pedagoško delo šol nadzorovati neposredno in izključno politične oblasti. Predsednik dvorne študijske revizijske komisije grof Rottenhan, ki je bila 1795. leta ustanovljena prav z nalogo, da privede šolstvo spet »v pravi tir«, je to še potrdil z izjavo, »da mora nad modrim razdeljevanjem duhovnih darov... bedeti neke vrste državna policija«. Policijski minister je naročal, da je treba v teh časih, »ko čakajo vse monarhične vlade veliki nemiri«, pritegovati v boj proti sleparjem s svobodomiselnimi idejami tudi učiteljstvo. Rektor ljubljanskega liceja je v ta namen ocenjeval licejske in gimnazijske profesorje kakor tudi njihove priročnike. Profesorjem je bilo na javnih nastopih zabičano, naj se izogibajo političnih pripomb. V tem policijskem ozračju je Franc II. (1792—1806) dne 29. aprila 1802 ukazal zopet uvesti gimnazijske direktorje, 6. novembra 1802 pa je ukinil edini študijski konses na Slovenskem.

V dvorno študijsko revizijsko komisijo so poklicali tudi piarista, prefekta akademske gimnazije na Dunaju, *Inocenca Langa* z namenom, da izdela referat o gimnazijah. Le-ta je v referatu podal načrt za novo oblikovanje avstrijskih gimnazij.⁴⁴ Obsegal je naslednja določila: gimnazija naj postane znova šestrazredna, dosedanjim petim naj se priključi še infima, ker se od prosilcev za vstop na gimnazijo ne sme zahtevati nika-

kršno poprejšnje znanje v latinščini. Vsak razred naj ima na teden 28 učnih ur, prost bi bil le četrtek. V štirih gramatikalnih razredih naj polovico učnih ur pripade pouku latinščine, v prvem razredu naj se pouk začne s pravilnimi oblikami (reguläre Formen) in elementi besedne skladnje (die Wortfügung); takoj nato pa naj se preide k interpretaciji »lectiones latinae«. Pri tem naj uporabljajo Bröderjev učbenik *Kleine lateinische Gramatik*. Po tem učbeniku naj se latinščina poučuje tudi v drugem razredu, v tretjem in četrtem razredu pa po Bröderjevi ali Schellerjevi *Grössere Gramatik*, kot berilo pa naj v teh dveh razredih služi Gedikeyeva *Chrestomathia* z dodatkom Ciceronovih pisem in nekaj poetike. Učenci naj bi poskušali že s prevajanjem in sestavljanjem latinskih spisov; vadili naj bi se tudi v deklamiranju in govorništvo.

Vzporedno s poukom latinščine naj bi potekal pouk nemške gramatike (17 ur); pri tem naj bi uporabljali nemško berilo, ki bi vsebovalo tudi zgodovinsko in prirodoslovno snov, da bi učenci mogli pridobiti tudi stvarno znanje. Grščini je Lang določil 6 ur, v katerih naj bi absolvirali oblikoslovje. Uporabljali naj bi Trendelenburgovo jezikovno vadnico in Gedikeyevo berilo. V obeh humanitetnih razredih naj bi se najprej poučevala teorija stila, potem pa bi se dijaki seznanili z določili o tvorbi proznih sestavkov in

pisanjem pesmi (prosaische und poetische Aufsätze). Temu pouku naj bo dodana še latinska, nemška in grška krestomatija (zbirka beril), učenci pa naj prebirajo tudi Ciceronove retorične spise.

Posebno skrb je Lang posvetil tudi pouku geografije in zgodovine. Ta dva predmeta naj bi deloma širila splošno izobrazbo, deloma pa naj bi bila dodatna podpora klasičnim berilom. V prvem razredu naj se učenci seznanijo z elementi geografije; pri tem naj marljivo rišejo tudi karte; v drugem razredu je sledila stara geografija; v tretjem in četrtem prvi del nove geografije; v petem in šestem pa drugi del nove geografije s po sebnim ozirom na statistične podatke.

V drugem razredu naj bi podajali določena poprejšnja znanja za študij zgodovine (preproste zgodbe). Pravi pouk zgodovine naj bi se začel v tretjem in četrtem razredu (zgodovina starega veka in antike), v petem in šestem pa srednjeveška zgodovina; pri tem naj bi se vselej ozirali na geografijo in kronologijo omenjenega obdobja.

Pri matematiki naj bi v prvem razredu absolvirali aritmetiko, v naslednjih treh pa algebro in Euklidove Elemente, v šestem razredu pa naj bi obravnavali enačbe druge stopnje, izreke o podobnosti trikotnikov in praktično uporabo le-teh pri meritvah v naravi. V petem in šestem razredu naj bi se poučevala tudi elementarna filozofija, francoščina in italijanščina pa naj bi bila opcij-ska predmeta.

Za vzpodbuditev pridnosti (marljivosti) dijakov je Lang predlagal mesečno razglasitev najboljših učencev (decurionov), ki naj bi pomagali učitelju pri izpraševanju in pregledu pismenih nalog; tedenske »compositiones pro locis«; ponovitev celotne učne snovi enega tedna za določen predmet v zadnji uri tedna; mesečne izpite v prisotnosti prefekta; javne izpite, ki bi si jih mogel vsakdo ogledati (die Schauprüfungen); slavnostno razglasitev najboljših učencev in podelitev premij ob koncu šolskega leta ter razdelitev šolskih spričeval.

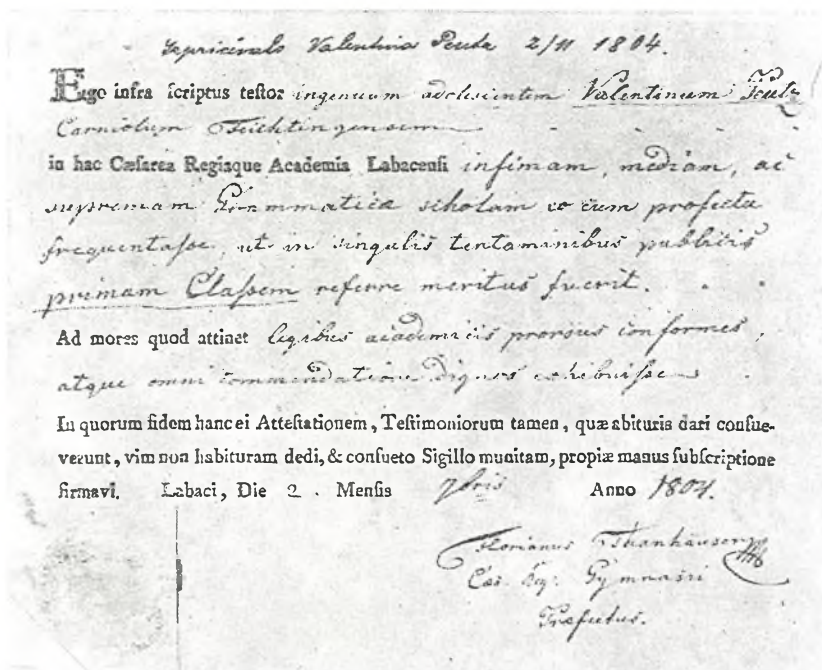
Za vsako gimnazijo je zahteval izdelavo disciplinskih pravil, ki naj bodo prilagojena lokalnim razmeram. Učitelju naj pri vodenju razreda pomagajo najbolj marljivi učenci (censores ali monitores), katere naj postavi v soglasju s prefektom ter njihova imena javno sporoči ostalim učencem. Kazni naj učitelj izreka sam ali v soglasju s prefektom in drugimi učitelji. Po opominu, ukoru in grožnji naj sledi posaditev (preme-stitev) v posebno klop, klečanje, zapor v šolski ječi (kerker) in izključitev.

Po ukinitvi študijskih konsesov, učiteljskih zborov in ponovni uvedbi študijskih direktorjev (za ljubljansko gimnazijo je bil imenovan ljubljanski okrožni glavar H. Jenko von Jenkensheim) se je v naslednjem obdobju vsa študijska zakonodaja omejila le na disciplinske predpise, ki so bili za gimnazijo zaključeni z izidom disciplinskega reda (21. maja 1804).⁴⁵ Njegovo besedilo so z odlokom dvorne pisarne z dne 23. julija 1804 sporočili posameznim gubernijem v monarhiji, ki so nato skrbeli, da se je povsod realiziralo že v šolskem letu 1804/05. Kranjski gubernij je izvedbo disciplinskih predpisov na naši gimnaziji zaupal direktorju filozofskih študij F. Wildeju; obvezal ga je tudi, da sestavi po natančno določenem formularju seznam vseh tistih dijakov (šudentov), ki so v tistem letu končali gimnazijo ali filozofski študij ter ga dostavi v vednost cesarju.

Disciplinski predpisi so določali, da ni smel biti v gimnazijo sprejet noben deček, ki ni pokazal posebne nadarjenosti (die Geistesanlagen), vztrajne pridnosti in trdnega značaja; njegovi starši pa naj bi presodili tudi svoje materialne možnosti. Vsak prosilec za sprejem v gimnazijo je moral dopolniti deseto leto starosti in imeti opravljene vse izpite iz zadnjega razreda glavne šole ali normalke.⁴⁶

V nobenem razredu ni smelo biti več kot 80 dijakov. Za vsakršen izostanek od pouka je bilo tako potrebno opravičilo. Snov, ki jo je profesor predaval prejšnjo uro, je moral v naslednji uri ponoviti; pri tem je spraševal sam ali nekdo od boljših učencev. Zadnjo uro v tednu pa so ponovili celotno snov, ki so jo obravnavali med tednom. Domače naloge so dijakom pogosto nalagali. Opravljali so se mesečni izpiti v prisotnosti prefekta; zaključni (semestralni) izpiti so bili javni, vendar so bili k njim pripuščeni le ti isti dijaki, ki so pri ocenjevanju iz vseh predmetov prišli v prvi napredovalni razred (die I. Fortgangsklasse). Učitelji so morali stalno vplivati na način mišljenja dijakov in strogo nadzorovati njihovo vedenje. Za nadzorstvo nad dijaki nižjih razredov zunaj šolskega časa so si pridobili zaupnike iz višjih razredov. V času počitnic je bilo skupno igranje dijakov dovoljeno le v prisotnosti učitelja ali njegovega zaupnika.⁴⁷

Odločilen poudarek mora biti pri pouku dan verski vzgoji. Tako sta bili verouku posvečeni dve uri na teden, vsaka gimnazija pa je morala imeti lastnega veroučitelja (kateheta). Noben učenec ni mogel biti oproščen plačevanja šolnine ali prejemati štipendije kakor tudi napredovati v višji razred, če ni

Gimnazijsko spričevalo Valentinu Peuca leta 1804

pri ocenjevanju iz verouka prišel vsaj v prvi napredovalni razred. Šolske maše so se morali udeleževati tudi ob prostih dnevih. Dispenzo glede obiskovanja maše je moglo dati le deželno glavarstvo. Pri exhortah (opominjevalnih nagovorih) so bili gramatikalni in humanitetni razredi ločeni. Kdor se ni udeležil velike maše (pete maše) ob začetku šolskega leta, ni mogel biti brez posebnega dovoljenja direktorja pripuščen k pouku; seveda noben dijak ni smel manjkati tudi pri zahvalni maši ob zaključku šolskega leta. Kako naj dijaki dokažejo, da so med šolskim letom res šestkrat prejeli zakramente (spoved, obhajilo), je bilo prepuščeno prefektu.⁴⁸

Jesenske počitnice so trajale od 15. septembra do 3. novembra, božične počitnice od 24. decembra do 2. januarja, velikonočne od srede pred veliko nočjo do srede po veliki noči. Pouka prosti dnevi so bili tudi trije pustni dnevi (pust in dva dni pred njim), nedelje in prazniki, vsak četrtek in torek popoldne, če med tednom ni bilo nobenega praznika.⁴⁹

Vsakodnevni pouk je potekal dve uri dopoldne in dve uri popoldne. Privatni dijaki (privatisti) so morali prisostvovati mesečnim izpitom kot poslušalci; opravljati polletne izpite (pismene in ustne) in plačati šolnino še pred izpitom.

Šele 16. avgusta 1805 je bil Langov učni načrt, ki so ga v mnogih točkah modificirali, sankcioniran; dodana mu je bila tudi po-

sebna instrukcija, ki je določala, da je na gimnaziji do tretjega razreda učni jezik deželni jezik (pri nas seveda nemščina), po tretjem razredu pa latinščina (tudi pri pouku matematike v humanitetnih razredih).

Oba dela novega učnega načrta — strokovni (modificirani Langov učni načrt) in disciplinski — sta bila nato leta 1808 objavljena pod naslovom *Sammlung der Verordnungen und Vorschriften über die Verfassung und Einrichtung der Gymnasien* (Zbirka predpisov in odlokov o ustavi in ureditvi gimnazij).

Modificiran Langov učni načrt: Gimnazije so postale šestrazredne v krajih, kjer je obstajala univerza ali licej (drugod petrazredne). Na vseh gimnazijah so poučevali odslej predmetni učitelji. Šestrazredne gimnazije (v krajih z licejem) so imele šest predmetnih učiteljev, tako imenovane akademske gimnazije (v krajih z univerzo) pa sedem.

Število tedenskih učnih ur so za vsak razred omejili na 18. Četrtek in torek (popoldne) pa sta bila prosta dneva.

Latinščina je še nadalje ostala glavni predmet v vseh razredih; vsak učenec si ni pridobil le določene stopnje popolnosti v ustnem in pismenem izražanju ter v teoriji stila, ampak je osvojil tudi osnovno znanje klasične filologije.

Pri drugih predmetih so se dijaki seznanili le z osnovnimi pojmi in spoznali priročnike, s katerimi so se mogli nadalje sami izobraževati. Pismene vaje so odslej dajali di-

jakom le profesorji latinske gramatike in stila (v humanitetnih razredih) — v obliki latinskih ali nemških sestavkov.

Oceno iz vedenja (morres) in pridnosti (marljivosti) so določili skupaj vsi profesorji, ki so poučevali v določenem razredu; vsak učenec je pri ocenjevanju prišel lahko le v prvi, drugi ali tretji napredovalni razred, vmesne ocene niso bile dovoljene.

Ob koncu prvega semestra so bili v razredu s tridesetimi dijaki trije proglašeni za najboljše, v razredu s petdesetimi dijaki pa pet. Ob koncu šolskega leta pa so trije najboljši učenci dobili premije v obliki nagradnih knjig (za vsako izmed njih je bila določena cena štirih florintov), natisnjeni in slovesno razdeljeni so bili tudi šolski katalogi.

Dijak, ki je pri ocenjevanju iz določenega predmeta prišel v tretji napredovalni razred (III. Fortgangsklasse), ni mogel napredovati v višji razred, razen tega je izgubil tudi morebitno štipendijo, oziroma ni mogel biti več oproščen plačevanja šolnine. Če je bil v dveh zaporednih semestrih ocenjen iz istega predmeta z drugo oceno (isto velja tudi za verouk), prav tako ni mogel v naslednji razred.

Da pa se ne bi kdo izognil določilom učnega načrta, je mogel vsak domači učitelj (instruktor ali correpetitor) poučevati zasebno (privatno) le z vednostjo in odobritvijo gimnazijskega prefekta. Privatisti, ki so prebivali v kraju, kjer je bila gimnazija, so opravljali vsakomesečne izpite; ob koncu semestra pa so morali šolnino in posebno izpitno takso plačati pred zaključnim izpitom. Seveda ni mogel nihče poučevati privatno gimnazijske predmete, če ni prej prejel na javni gimnaziji posebno usposobljenostno spričevalo. To določilo so 8. januarja in 7. decembra 1804 še poostрили; le župnikom na deželi je bilo še dovoljeno poučevati dečke njihove fare v gramatikálnih predmetih (včasih tudi v humanitetnih predmetih). Tem učencem tudi ni bilo treba plačevati šolnine in izpitne takse.⁵⁰

Po teh določilih sta bili najprej organizirani akademska gimnazija na Dunaju in gimnazija piaristov v Kremsu. Ker je bil uspeh zadovoljiv, je avstrijska vlada sklenila, da se v začetku šolskega leta 1807/08 po novem načrtu osnujejo tudi ostale gimnazije v monarhiji. Na ljubljanski gimnaziji so začeli s pripravami v prejšnjem šolskem letu; uvedli so nove učbenike (prodaja le-teh je bila zaupana dunajski administraciji za raz-zadovoljiv, je avstrijska vlada sklenila, da deljevanje — prodajo šolskih knjig, Schul-

bücherverschleiss-Administration) in deloma učne predmete prilagoditi novemu učnemu načrtu.

Novi učbeniki, ki so izšli v začetku leta 1807, so naslednji, in sicer za *jezikovni pouk* — Lateinische Sprachlehre für Anfänger, Grammaticae latinae pars altera, Chrestomathia latina, Institutio ad eloquentiam, Selecta latinae orationis exemplaria (I. in II. zvezek), Sammlung deutscher Beyspiele zur Bildung des Styles (I. in II. zvezek), Brevis grammatica graeca, Griechisches Lesebuch; za *pouk geografije in zgodovine* — Elementarbuch der Geographie und Geschichte, sammt den nötigen Karten, Kurzer Entwurf der alten Geographie, Lehrbuch der alten Staaten- und Völker-Geschichte, Atlas orbis antiqui, Lehrbuch der neuesten Geographie (4 zvezki), Lehrbuch der europäischen Staaten-geschichte (3 zvezki), Atlas der neueren Geographie;

za *pouk naravoslovja* — Naturgeschichte in Hinsicht auf Brauchbarkeit der Naturproducte im gemeinen Leben (2 zvezka), Naturlehre in Hinsicht auf die neuern Entdeckungen zur Erklärung der gewöhnlichen Erscheinungen in der Körperwelt;

za *pouk matematike* — Anfangsgründe der allgemeinen und besondern Rechenkunst, Euklids Elemente (4 zvezki);

za *pouk verouka* — Lehrbuch der Religionsgeschichte in Verbindung mit der Glaubens- und Sittenlehre.⁵¹

Učbenikom so sledile podrobne instrukcije za učitelje in navodila o njihovi rabi. Treba je priznati, da so zlasti navodila o pouku geografije, zgodovine in matematike prinesla profesorjem, ki so bili do tega časa večinoma razredni učitelji, izredno koristne nasvete.

V šolskem letu 1806/07 so se v prvem razredu ljubljanske gimnazije, ki so ga zaradi velikega števila dijakov razdelili v dva oddelka, res poučevali že vsi predmeti, ki jih je zahteval novi učni načrt (latinska slovnica, poznavanje latinskih besed, prvi del naravoslovja, osnovni elementi geografije in zgodovine ter prvih 70 paragrafov iz učbenika Anfangsgründen der Rechenkunst); drugega razreda pa ni bilo, ker so principistom prejšnjega šolskega leta dovolili, da vstopijo kar v tretji razred. Sistem predmetnih učiteljev pa v tem letu na naši ustanovi še ni stopil v veljavo; vsak profesor je še vedno poučeval svoj razred. V. Vodnik je učil v šestem razredu, F. Peesenegger v petem, M. Kallister v četrtem, G. Eisler v tretjem, G. Dollar v enem oddelku prvega razreda, učitelj K. Rosman pa v drugem

oddelku. Samo katehet J. Kucher je poučeval v vseh razredih; F. Peesenegger je poučeval grščino v četrtem, petem in šestem razredu, medtem ko je F. Chaurag poučeval francoščino (kot opcijski predmet). Omenjeno stanje se je med šolskim letom spremenilo le toliko, da je bila profesorju G. Eislerju podeljena suplenca svetovne zgodovine na liceju (20. aprila 1807), kjer je predaval do konca šolskega leta. Med tem časom je tretji razred poučeval privatni učitelj Ludvig Kral.⁵²

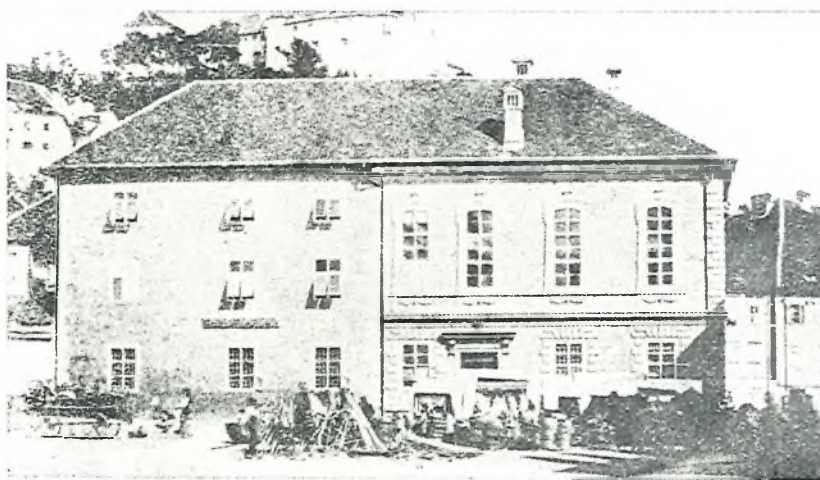
V naslednjem šolskem letu (1807/08) je bila ljubljanska gimnazija že v celoti organizirana po novem učnem načrtu. Imela je šest razredov, pri čemer so bolj ocenjenim dijakom prvega razreda dopustili, da so vstopili v tretji razred, slabše ocenjeni pa so morali obiskovati drugi razred. Učitelji niso več poučevali posameznih razredov, marveč posamezne učne predmete. Stilistiko je poučeval F. Peesenegger (20 ur na teden); sintakso G. Eisler (13 ur), elemente latinščine G. Dollar (18 ur); grščino izjemoma prefekt F. Hladnik (16 ur); zgodovino in geografijo suplent A. Zupančič (16 ur), ki je bil nastavljen v začetku šolskega leta le za nekaj mesecev; matematiko, naravoslovje in prirodopis H. Kallister (12) ter verouk (pozneje tudi zgodovino) V. Vodnik⁵³ (12 ur).

F. Peesenegger je v petem in šestem razredu imel po deset ur pouka na teden, G. Eisler v tretjem in četrtem razredu po devet ur, G. Dollar v prvem in drugem razredu po devet ur, F. Hladnik po dve uri v zadnjih treh razredih, A. Zupančič po štiri ure v prvih štirih razredih in po dve uri v zadnjih dveh razredih, H. Kallister po štiri ure v prvih treh razredih in po dve v zadnjih treh razredih, V. Vodnik po dve uri v vseh šestih razredih.

V obravnavanem obdobju se je število dijakov na naši ustanovi stalno iz leta v leto dvigalo; medtem ko je imela leta 1791/2 le 197 dijakov, leta 1800/1 že 249 dijakov, pa je bilo na gimnaziji leta 1807/8 že 463 dijakov.⁵⁴ Po narodnosti so bili večinoma Slovenci (predvsem s Kranjskega, le razmeroma majhno število iz drugih slovenskih dežel), nekaj pa jih je bilo tudi s Hrvaškega, Ogrskega, Spodnje Avstrije, Moravske, Šlezije in Galicije. Popoln nemški (latinski) značaj ustanove, kakor tudi samega mesta je povzročil, da so se tudi dijaki, ki so sicer v otroštvu govorili samo slovensko, kmalu naučili nemščine in jo uporabljali ne samo v šoli, ampak tudi zunaj nje. Pozabiti pa ne smemo, da ta doba še ne pozna pravih nacionalnih nasprotij; le-ta kakor tudi nestrpnost nacionalizem so se pojavila počasi in so prevladala šele v drugi polovici 19. stoletja. Tako je v juventusih kakor tudi v drugih gimnazijskih poročilih iz te dobe moč najti le skromne podatke o nacionalni pripadnosti dijakov, kakor tudi o njihovem socialnem položaju. Gimnazijski akti tudi ne sporočajo, da bi bili na ustanovi poleg dijakov katoliške veroizpovedi tudi drugoverci.⁵⁵

Vojne med fevdalno Evropo in revolucionarno Francijo so malo pred koncem XVIII. st. zajele tudi slovenske dežele. Francoske čete so prvič stopile na slovenska tla sredi marca 1797 (prva koalicijska vojna) in brez bojeve zasedle večji del slovenskega ozemlja, ki so ga po premirju v Leobnu (18. aprila) zapustile.

Tudi profesorji ljubljanske gimnazije so morali prispevati k obrambnim naporom Avstrije. Od 1. februarja 1794 pa vse do konca leta 1797 so namreč plačevali vojni davek (pet odstotkov svoje plače). Profesor Penzel pa je razen tega prispeval vsak

Redutno poslopje

mesec še en goldinar. Že preje, od februarja 1793, so učitelji zbirali deloma med sabo, deloma pa med dijaki, prostovoljne prispevke. Tako je prefekt Thanhauser prispeval šest florintov, učitelji in dijaki poetike šestnajst florintov, retorike petindvajset, sintakse dvaindvajset, gramatike sedemindvajset, princi-pisti pa štiriintrideset florintov. Na osnovi dvornega odloka iz 11. februarja 1794 so bili dijaki s tretjo napredovalno oceno vpoklicani v vojsko.

Ko so Francozi prodirali v deželo, je večina prebivalstva Ljubljane zapustila mesto; ob tem je v mestu vladala popolna zmešnjava. Ker je večina dijakov zbežala iz mesta, je deželna oblast pouk prekinila, gimnazijsko poslopje pa so uporabljali v vojaške namene. Poleg monturnih kamer (skladišče vojaških oblek), ki so bile v stavbi že preje, so se nastanili v njej tudi vojaški peki, gimnazija pa je postala tudi žitno skladišče. Zdi se, da so pouk obnovili takoj po odhodu francoske vojske (konec aprila 1797). Dne 8. julija 1797 je deželno glavarstvo odredilo, da se pouk nadaljuje do 15. septembra in da se od tega dne do konca meseca opravljajo običajni zaključni izpiti, da bi tako mogli vsaj deloma nadomestiti tisto, kar so zamudili v času Francozov. Tako so npr. juventusi drugega semestra šolskega leta 1796/7 datirani šele z 28. septembrom in ne z enim od zadnjih dni avgusta, kot je bilo to dotlej.

Profesorji in dijaki so se redno udeleževali bogoslužnih slovesnosti, da bi izprosili blagoslov avstrijskemu orožju, oziroma se zahvalili za dobljeno bitko. Takšne pobožnosti so bile 17., 18., 19. februarja, 14. aprila 1793; 18. maja 1794; 13., 20., 27. marca in 6. decembra 1795; 28. avgusta 1796 in 18. avgusta 1799 v škofijski cerkvi.

Še bolj pa je gimnazijo prizadela tretja koalicijska vojna. Vrhovna vojaška komanda si je prizadevala, da bi bilo gimnazijsko poslopje znova v celoti prepuščeno vojski. Zaradi tega je direktor filozofskih študij F. Wilde prosil 14. avgusta 1805 deželno vlado za posredovanje. Toda uspeh te prošnje je bil le prehodni, kajti 9. novembra je gubernij zahteval od študijskih rektorjev, da se poslopje takoj izprazni, pouk pa se naj prekine ali opravlja kje drugje. Direktorji ljubljanskih študij skupaj s prefektom gimnazije in direktorjem normalke so se sicer pritožili tudi proti temu odloku, vendar brez uspeha; 11. novembra je dospel odlok, da mora biti poslopje izpraznjeno brez ugovora v roku 24 ur. Pač pa gubernij tokrat ni ukinil pouka.

Le-ta je potekal deloma v redutni hali in Gasparinijevi hiši, deloma pa v frančiškanskem samostanu. V šolski stavbi se je najprej nastanilo avstrijsko, nato pa francosko vojaštvo, od 28. novembra do 25. februarja 1806. Po odhodu Francozov so bila na njej opravljena nujno potrebna reparaturna dela; svojemu pravemu namenu je bila gimnazijska stavba znova izročena šele v začetku drugega semestra šolskega leta 1805/6.⁵⁶

OPOMBE

40. V. Schmidt. *Zgodovina...* I. o. d., str. 284—286; K. Wotke, *Das österreichische Gymnasium in Zeitalter Maria Theresias*, *Monumenta Germaniae Paedagogica* 1905, Bd. 30, str. 410—423; K. A. Schmid, o. d., V, str. 377. — 41. K. Wotke, o. d., *Monumenta Germaniae Paedagogica*, Bd. 30, str. 410, 420; AS, gub. arh... fasc. 80 (Linhartovi lastnoročni dopisi o šolstvu 1791 do 1793). — 42. NUK, rokopisni oddelek, sveženj spisov iz arhiva študijskega konsesa; ZALJ (Lj), arhiv I. ljublj. gim., fasc. 24, GA IV/5. — 43. Od 27. 2. 1798 je imela mediko-kirurška šola lastnega asessorja A. Werniga. Kranjski študijski konses je odtlej obsegal sedem članov. — 44. Spremenjen v marsikateri točki je izšel tudi v zbirki *Sammlung der Verordnungen und Vorschriften über die Verfassung und Einrichtung der Gymnasien*, Wien 1812 (SSM, inv. št. 12137). — 45. ZALJ (Lj), arhiv I. ljublj. gim., fasc. 35, GA VII/4; M. Klimesch, o. d., str. 24. — 46. *Sammlung...*, o. d., str. 3—7. — 47. *Sammlung...*, o. d., str. 8—9. — 48. *Sammlung...*, str. 10, 14; ZALJ (Lj), arhiv I. ljublj. gimn., fasc. 35, GA VII/4; (prepis disciplinskega reda) — 49. *Sammlung...*, o. d., str. 18—19. — 50. *Sammlung...*, o. d., str. 8—9. — 48. *Sammlung...*, str. 10, gimn., fasc. 25, GA IV/7. — 51. *Sammlung...*, o. d., str. 25; ZALJ (Lj), arhiv I. ljublj. gimn., fasc. 35, GA VII/5 (seznam učbenikov); vsi učbeniki v NUK — 52. ZALJ (Lj), arhiv I. ljublj. gimn., fasc. 25, GA IV/6, 5. 1. 1807 in 4. 8. 1807. — 53. Za pouk domače zgodovine je leta 1807 spisal učbenik *Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebiets von Triest und der Grafschaft Görz*, ki je bil 3. marca 1808 potrjen. — 54. ZALJ (Lj), arhiv I. ljublj. gimn., fasc. 25, GA IV/4, 5, 6; Joh. Nečasek, o. d., MHVK, XI, 1856, str. 101. — 55. Narodni muzej (NM), Juventusi ljubljanske gimnazije (1790—1808); ZALJ (Lj), arhiv I. ljublj. gimn., fasc. 25—35, GA; V. Melik, *Zgodovinske osnove začetkov slovenskega narodnega gibanja*, Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1979, str. 426; J. Ciperle, *Oris razvoja šolstva na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja*, prav tam, str. 431—449. — 56. ZALJ (Lj), arhiv I. ljublj. gimn., fasc. 25, GA IV/7, fasc. 31, GA VI/1; M. Klimesch, o. d., str. 30 do 31.

SLOVENSKO-ITALIJANSKI ODNOSI V AVSTRIJSKEM PRIMORJU
V ŠESTDESETIH LETIH 19. STOLETJA

BRANKO MARUŠIČ

Razpravljanje o slovensko-italijanskih odnosih v Avstrijskem Primorju v šestdesetih letih sledi razpravi o razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem v letih 1848—1849 v Trstu in Gorici.¹ Zaradi lažjega razumevanja je predhodna razprava prinesla nekaj statističnih podatkov o narodnostni strukturi, ki jih pa zdaj ne kaže ponavljati, saj se deset let kasneje razmerja niso mnogo menjala, čeravno lahko dvomimo v pristnost uradnih in poluradnih statističnih podatkov, ki jih poznamo tudi v šestdesetih letih. Za obdobje 1848—1849 smo ugotavljali, da je pri Italijanih v Trstu in Gorici (in seveda tudi v Istri) politično gibanje dovolj razvito, da pa so Slovenci (in Hrvati, če sem vključimo še Istro) še povsem na začetku. Med koncem štiridesetih let in šestdesetimi leti je presledek enega desetletja, ki je politično neaktivno in ga poznamo kot dobo Bachovega absolutizma. To desetletje onemogoča politično dejavnost in zato je potreba po uvedbi ustavnega življenja politične pridobitve leta 1848 povsem na novo obnoviti in utemeljiti.

Avstrijsko Primorje, ki se je kot upravna enota ustalila z uvedbo ustavnega življenja, je imelo svoje upravno središče v Trstu (s cesarskim namestnikom) ter so ga sestavljala

le tri samostojne dežele: Goriško-Gradiščanska s svojim deželnim zborom v Gorici, samostojno mesto Trst z bližnjo okolico in svojim mestnim svetom, ki je imel istočasno funkcijo deželnega zbora, in končno Istra s svojim deželnim zborom v Poreču. Slovensko prebivalstvo je zelo kompaktno in z absolutno večino prebivalo na Goriško-Gradiščanskem, v Trstu so Slovenci predstavljali manjšino mestnega prebivalstva, zato pa so bili skoraj izključeni v mestni okolici, medtem ko je bila Istra naseljena po večini s Hrvati in nato Italijani, manj je bilo Slovencev, ki so prebivali v severnih predelih dežele. Spričo teh Slovencev pa seveda ne moremo preiti številčno dovolj močnih Slovencev na Beneškem. Omenila jih je tudi diskusija na sarajevskem srečanju jugoslovanskih in italijanskih zgodovinarjev,² saj so v okviru beneško-lombardskega kraljestva pripadali do leta 1866 še habsburški monarhiji.

Tematiko slovensko-italijanskih odnosov v »Avstrijskem Primorju« lahko obravnavamo v ozkih lokalnih okvirih, lahko pa ji damo širši mednarodni značaj, če nas taka obravnava ne zadovolji. Leto 1848 je »mednarodnost« slovensko-italijanskih razmerij v Primorju komaj nakazovalo; takrat se je namreč zedinjevanje Italije dejansko pričnalo,

Kündmachung.	NOTIFICAZIONE.	OZNANILLO.
Ime novo kraljevo vojsko, ki jo vodi kralj, se v Avstrijskem Primorju, ki je v treh jezikih predpisalo (15. 10. 1868) pot po kateri morajo udeleženci šempaskega tabora potovati skozi Gorico, da se ne bi kalil javni red in mir Der k. k. Militärkommandant von der k. k. Militärkommandant Der k. k. Militärkommandant	Ime novo kraljevo vojsko, ki jo vodi kralj, se v Avstrijskem Primorju, ki je v treh jezikih predpisalo (15. 10. 1868) pot po kateri morajo udeleženci šempaskega tabora potovati skozi Gorico, da se ne bi kalil javni red in mir Der k. k. Militärkommandant von der k. k. Militärkommandant Der k. k. Militärkommandant	Ime novo kraljevo vojsko, ki jo vodi kralj, se v Avstrijskem Primorju, ki je v treh jezikih predpisalo (15. 10. 1868) pot po kateri morajo udeleženci šempaskega tabora potovati skozi Gorico, da se ne bi kalil javni red in mir Der k. k. Militärkommandant von der k. k. Militärkommandant Der k. k. Militärkommandant

Goriško okrajno glavarstvo je v treh jezikih predpisalo (15. 10. 1868) pot po kateri morajo udeleženci šempaskega tabora potovati skozi Gorico, da se ne bi kalil javni red in mir

C. K. OKRAJNO GLAVARSTVO

V Gorici dne 18. Oktobra 1868.

C. K. Imperial-königliche Anstalt

FING.

da se je lahko italijanska država na začetku šestdesetih let tudi formalno pojavila. Mednarodnost primorskega problema se torej kaže v željah in zahtevah mlade italijanske države, da razširi svojo državno moč na vas področja, kjer živijo Italijani, z druge strani pa je habsburška monarhija trdno vztrajala na svojih jadranskih pozicijah. Meje, ki naj bi jih na vzhodu doseglo italijansko zedinjenje, niso upoštevale narodnostno mešanega ozemlja, skratka obstoja Slovencev in Hrvatov.

Tu je seveda tičal tisti osnovni, a na različne načine prikazani konflikt med skorajda enotnim slovenskim gibanjem šestdesetih let na Primorskem ter italijanskim političnim delovanjem, ki pa seveda ni kot celota pristajalo na uradne in poluradne zahteve mlade italijanske države; primorskih Italijanov tedaj ne moremo izenačevati ali jih označevati z iredentisti. Mednarodni pomen se je zaostroval tudi kasnejša desetletja. Državno pripadnost dežel ob severovzhodnih obalah Jadranskega morja sta skušali rešiti prva in druga svetovna vojna in odmev teh nerešenih vprašanj je tudi sedanje osimsko obdobje.

Razmerja med slovanskima narodoma in italijanskim v avstrijskem Primorju imajo tudi svojo mednarodno razsežnost, ker se še najbolj konkretizira v odnosu med avstro-ogrsko monarhijo in kraljevino Italijo. Povezana pa so tudi najtesneje z načeli avstrijske politike na Primorskem. V italijanski historiografiji se je pogosto pojavljala teza, ki je bila povzeta po sodobnih političnih geslih, da pač na tem področju Avstrija podpira Slovence v boju proti Italijanom.³ Praksa pa je pokazala drugačno podobo razmer. V občasnih blažjih in ostrejših sporih med obema narodoma je vlada igrala vlogo usmerjevalca v korist neke splošne trenutne ali dolgoročne državne politike. Toda vsaj za čas, ki ga predstavljamo, je avstrijska politika kljub načelom ustave o enakopravnosti jezikov dajala prednost italijanskemu tudi zaradi njegove tradicionalne uporabe bodisi v uradniškem življenju kot v šolstvu. Italijani so uživali prednosti tudi zaradi svojega socialnega položaja, ki jim je dajal v tedanjih nedemokratskih pogojih odločno moč vplivanja. Določena nihanja avstrijske primorske politike se kažejo v kasnejših desetletjih, ko postane politično gibanje primorskih Slovanov še močnejše in ko ima gibanje iredentizma agresivnejše oblike. Avstriji seveda italijanski iredentizem ni po volji, enako pa bi tudi večanje moči Slovanov ne ustrezalo splošnim državnim interesom. Italijanska historiogra-

fija je tak nenaden skok primorskih Slovanov iz politično nedejavne mase v razvito v razponu nekaj skromnih let pripisovala vladnim vplivom, premalo pa je ugotavljala, da sta to novo gibanje omogočala nova avstrijska ustavna zakonodaja in sam razvoj »nezgodovinskih« narodov, tako tudi Slovencev, iz katerih središča — Ljubljane — so tedaj pronicale akcije v tedanje slovenske dežele in tudi na Primorsko.

S tem v zvezi moramo kot prvo iztočnico jasno poudariti, da je gibanje primorskih Slovencev sestavni del političnega gibanja celotnega slovenskega naroda.⁴ Osnovne vidike gibanja, ki nima nobenih državnostvornih ali točneje separatističnih vzgibov, je nakazalo že leto 1848, in sicer zagotovitev enakopravnosti vsem tistim značilnostim, ki identificirajo narod, to je predvsem jezik in končno izrazito politična zahteva: združitev upravno razkovanega slovenskega ozemlja in naroda v enotno upravno telo. Primorskim Italijanom se, če njih položaj primerjamo Slovincem ni treba boriti za jezikovne pravice, aneksionistične težnje pa tudi niso pridobile neke splošne potrditve. Ta vsaj temeljna izhodišča političnega programa sta pri obeh primorskih narodih različna; vsaj še v 19. stoletju pri Slovincih ni teženj, ki bi skušale rušiti Avstrijo in iskati rešitev za slovensko samostojnost v neki bodoči državi južnih Slovanov. Čeravno ni torej izhodišč, ki bi enako temeljila, pa se izoblikuje medsebojna narodnostna borba. Pravzaprav so podobne borbe vodili Slovenci tudi v drugih svojih deželah, a uperjene so bile predvsem proti Nemcem, ki so pa bili državni narod. Na Primorskem je bilo drugače, ker je bil pač italijanski matični narod zunaj države, zato sta imela oba tu živeča naroda vsaj v primerjavi z Nemci enak položaj, če ne upoštevamo zgoraj omenjenih značilnosti, ki so Italijane ločile od Slovencev. Ko govorimo o gibanju primorskih Slovencev kot sestavnem delu ostale slovenske politične dejavnosti, pa soseščina z Italijani in gospodarske razmere ustvarjajo specifikko. Specifičen položaj je tudi v posameznih primorskih deželah. Že samo pri narodnostnih razmerah ima Goriška svoje mesto v primeri s Trstom in končno z Istro. Pravzaprav je imela Goriško-Gradiščanska med tistimi slovenskimi deželami, kjer so živeli Slovenci, najjasneje določeno narodnostno mejo⁵ z izjemo deželnega glavnega mesta in deloma nekaterih naselij na področju, kjer se je slovenski gričevnati svet spuščal v romansko furlansko nižino.

Tudi v Avstrijskem Primorju se slovensko narodnostno gibanje kaže v dveh pojavnih

oblikah, in sicer v okviru novih demokratičnejših oblik državnega aparata (med te sodijo predvsem tristopenjska voljena predstavništva, kot so občinski sveti, deželni zbori in državni parlament) ter v okviru avtonomnih institucij slovenskega gibanja, ki so predvsem kulturna in politična društva, časniki in podobno. Za sama voljena predstavništva velja omeniti, da so njih pravice omejene in da so izvoljene na poseben način, ki je diskriminatorni v socialnem in etničnem pogledu. Slednje so pač Slovenci močnejše čutili od Italijanov, kar nam dokazuje položaj na Goriškem,⁶ kjer je dalo 2/3 deželnega prebivalstva slovenskega rodu 7 poslancev v deželni parlament v primerjavi z ostalo tretjino, ki jih je dala kar 13; 1 poslansko mesto pa je bilo pridržano za goriškega nadškofa. Tako diskriminacijo je deloma odpravila volilna reforma leta 1866, Slovenci pa večine v deželnem zboru niso nikoli dosegli. Drugače je bilo v Trstu, kjer je tržaška slovenska okolica mogla dati v mestni svet 6 svojih zastopnikov od celote 54 članov. Uveljavljanje slovenskih zastopnikov je v Trstu potekalo s predvolilno agitacijo,⁷ podobno kot v Istri, kjer je bilo leta 1861 od 30 članov poreškega zbora po en izvoljen Slovenec in Hrvat ter so virilni glasovi pripadali krškemu, poreškemu in tržaškemu škofu, ki so tedaj bili Hrvatje.⁸ Podobno sliko nam dajejo tudi druga predstavništva, kot so bili deželni šolski sveti, različne komisije pa deželni odbori, občinski sveti v narodnostno mešanih krajih itd. V okviru teh institucij se je odvijala tudi politična borba in soočanje vseh treh poglavitnih, na Primorskem bivajočih narodnosti.

Avtonomno slovensko gibanje na Primorskem v šestdesetih letih deluje po vzorih, ki jih je zastavilo leto 1848 ter na pobudah, ki prihajajo iz drugih slovenskih pokrajin, zlasti s Kranjskega. Leto 1848 je dalo Slovencem prva društva, ki so se ukvarjala tako s političnimi problemi kot s kulturno dejavnostjo. Slovenci so dobili tudi svoj periodični tisk. Začetek parlamentarizma jih zato zalogi že opremljene vsaj s spominom na attribute, ki naj bi odločilno vplivali na krepitev narodne zavesti, na rast dotlej neuke množice v idejno dovolj podprto skupino bojevnikov za »slovensko reč«. Samo gibanje pri Slovencih ni dovolj demokratično, saj ne prodre v najširše plasti in je le privilegij takomenovanih srednjih slojev. Delavski razred pa ni odločilen političen dejavnik; tudi pri Italijanih ne.

Znotraj slovenskega gibanja, ki ga vodi mlada slovenska buržoazija, se v šestdesetih

»Umni gospodar« (1863–1865) prvi slovenski časnik na Goriškem

letih razlikujeta po svoji tvornosti in učinkih dve razdobji. Prvo je čitalniško, v katerem se ustanavljajo bralna društva — »čitalnice« kot izhodišča duhovne pa tudi politične prebuje. Na tako pridobljenih izhodiščih temelji doba taborov, velikih masovnih zborovanj, ki z izrazito političnimi zahtevami predstavljajo slovenski narodni program pred najširšim avditorijem. Konec šestdesetih let se pojavi tudi prvo politično društvo primorskih Slovencev in prva ideološka nesoglasja znotraj slovenskega tabora, ki prinesejo prvo ločitev na klerikalne in liberalne. Tedaj se kljub neuresničevanju temeljni program konkretizira v številnih akcijah manjšega dometa, ki zadevajo gospodarsko in socialno problematiko, kulturna in prosvetna prizadevanja itd. Tako potekajoče slovensko gibanje je zrcalo avstrijskih razmer v dobi konstitucionalizma, ko doživi monarhija v desetletju zanimivo in odločilno preobrazbo. Tja do leta 1865 sledimo Schmerlingovemu sistemu konstitucionalnega absolutizma s poudarkom na centralistični ureditvi države z nemško nadvlado. Sledilo je obdobje Belcredijevega konservativnega vladanja, za časa katerega pride do porazov Avstrije v boju s Prusijo in Italijo ter do pregovorov z Madžari, ki so nato privedli do dualizma (1867) in po presledku prinesli tja

do 1879 vlado avstrijsko-nemške liberalne buržoazije. Pravzaprav je desetletje nemirno in krizno ter se položaj umiri znotraj in zunaj monarhije šele tam blizu leta 1871. Odmev teh razmer je na Primorskem očiten, tako pri Slovencih kot Italijanih.

V obravnavanem času je še najbolj učinkovito delovanje Slovencev v najbolj slovenski deželi Avstrijskega Primorja, v Goriško-Gradiščanski. Prve volitve v ustavnem obdobju leta 1861 potekajo v mirnem predvolilnem delovanju. Tu ne gre za to, da bi si neka slovenska stranka zagotovila v deželnem zboru kar največ mest. Med izvoljenimi na slovenski strani niso vsi, ki bi jih opredelili kot odločne Slovence, njih nastopanje je zato dokaj heterogeno, bolj »deželsko« kot »narodno«. Že na tretji seji deželnega zbora aprila 1861 imamo na Goriškem prvo javno, v okviru neke upravne institucije predstavljeno razpravo o mestu slovenskega jezika, ko je duhovnik J. F. Kaffol zastavil vprašanje rabe slovenskega jezika v deželnem zboru. To vprašanje, ki je razvnelo duhove deželnih poslancev, ni bilo nikoli za Slovence rešeno na zadovoljiv način, prinašalo pa je občasne spore v deželno hišo in Slovencem komaj dajalo zadoščenje ob določenih priložnostih. Reakcija italijanskih klopj je kajpak pokazala na njih različen sestav, ki je šel od liberalnega tja do avstrijakantsko pomirljivega. Reči moramo, da sta obe glavni skupini Slovence tolerantno spremljali, zlasti tiste s podeželja, položaj pa se je znatno spremenil, ko je šlo za vprašanja goriških meščanov slovenske narodnosti. Gorica je bila po mnenju Italijanov njih izključna domena in so bili Slovenci v mestu zgolj prišleki. Tako stališče je bilo jedro spora tudi v kasnejših desetletjih. Premalo odločen nastop Slovencev v deželnem zboru za rabo svojega jezika je prispeval k odločnosti Italijanov. Razmere se niso spremenile niti leta 1867, ko je bil deželni zbor izvoljen po spremenjenem volilnem zakonu, ki naj bi Slovincem prinesel tri nove mandate, a še vedno ne večine. Spremembo volilnega zakona za goriško-gradiščansko deželo je hotela vlada zato, da bi si pridobila Slovence proti čedalje ostrejšim nastopom italijanske strani.

Goriški deželni zbor je bil torej arena soočanj obeh deželnih narodnosti. Tak položaj je dobil zlasti po svoji prenovitvi leta 1867, ko so Slovenci dobili nove moči, ki so tu, podobno kot italijanski poslanci prejšnjega sklica, zastavljali vprašanja splošne slovenske politike kot na primer interpelacijo za enakopravnost slovenskega jezika (1. 10. 1868), ali leto dni zatem predstavljeno inter-

pelacijo za združitev vseh slovenskih pokrajin v eno upravno telo. Slednja interpelacija je kajpak naletela na odpor Italijanov, ker je projekt »združene Slovenije« vseboval tudi goriško deželo, dasiravno ni nikjer preciziral, katera ozemlja goriško-gradiščanske dežele bi sodila k načrtovani upravnim enotam. Še preden je po uvedbi dualizma »združena Slovenija« znova v zelo masovni zahtevi prišla na dnevni red slovenske politike, so Slovenci v deželnem zboru leta 1865 postavili zahtevo po tem, da se izrazito italijanskega političnega okraja Gradišča ob Soči izločijo slovenske občine in priključijo goriškemu političnemu okraju. Tako združevanje slovenskih delov dežele se ni nikoli izvršilo, imelo pa bi nedvomno pomen za slovenske razmere v deželi. Na tretjih deželnih volitvah leta 1870 so Slovenci nastopali že ločeno kot konservativci in kot predstavniki liberalnega političnega društva »Soča«, ki je imelo svoj sedež v Gorici. Tak ločeni nastop pa seveda ni negativno vplival na ustaljeno razmerje sil med Italijani in Slovenci. Prihod novih radikalnih slovenskih moči pa je v tretjem sklicu (od leta 1870 dalje) znova zaostрил zahtevo po rabi slovenskega jezika v zboru. Deželni zbor je bil vsekakor zanimiv barogram vzdušja v razmerju med obema deželnima narodoma, ki je sicer skušalo ohranjevati ali pa celo le aludirati na nekdanje sožitje, prinašalo pa je tudi občasne zaostritve, ki pa v odkrit spopad tedaj niso privedle.

Druga izhodišča političnega delovanja Slovencev so bile čitalnice, bralna društva, ki jih je na Goriškem do leta 1869 delovalo 16. Tako trdne organizacije Italijani na podeželju niso imeli, izjema je bila Gorica. Ustanovitev slovenske čitalnice v Gorici jeseni leta 1862 je pri tedanjem goriškem županu Mels Colloredu zbudila pomislek, da bi slovensko društvo postalo lahko kal za zdrahe.⁹ Mestni svet v Gorici Slovincem ni bil naklonjen. Namen Slovencev, da bi tudi v njem dobili mesto, se ni ne tedaj, ne kasneje uresničil, saj so Italijani proti Slovincem združeno nastopali z goriškimi Nemci, pomembnim gospodarskim činiteljem v deželi. Mestni svet je tako kot italijanski klub deželnega zbora predstavljal sliko političnih misli goriških Italijanov, tu so bili zastopani predstavniki aneksionističnega »partita d'azione«, ki je po mnenju zgodovinarja Cossarja¹⁰ obstajal v Gorici že pred letom 1859, potem zmerni liberalci ter konservativni avstrijakanti, ki so se kazali Slovincem dovolj naklonjeni v sporu s protidržavno dejavnostjo »italianissimov«. Iz teh sporov so kaj koristnega potegnili tudi Slovenci kot na primer

Slavni Bratovi Moji!

*Vsi bi morali živeti tako, se je bal, pač pa iskati, morda se pri ustigi
na ta gimnaziji v Biseru o gimnaziji leško.*

Ja prešio je kila napriona kroz naše redoviti, a lova me je nas. Ili ovako.
 Ili: mnogo veći, kakav Lohr.

Mi smo pa istinski gvarnariji in tako pravi prejoani i zavrnavani.
V Koprivnici Laki suje laiki gvarnariji, na poimenu in. Na jizil se tukaj
nisamo i izredniki in, na tedi, mi se moramo tukaj cikli laiki. Lahko je
pa prebojline cikli se na jizil. Tudi sedaj zavrnavamodki in.

Pravi je, da se farmaceuti surnišla gimnazija o Poljani, da vurnišla gimnazija o
gimnazija o Isti volens predložiti kurnišla, ali predložiti naj je, ne vurnišla, na
Kurnišla Ljubno, ovpall testi na Kurnišla Ljubno.

Uti tedy poznáváme, hlavní úbor naší české gymnazie je bohu-
zbohu miziv, a tudíž i po čtení 19. kapitol, postaráme se o
opravu!

V. Smarje / Monte / 30. Marz 1868

Joseph Blakey
German.

+ Taner Gerdina Ruspon
 + Taner Germanis Kjuar
 + Simon Vuk Kjuar
 v. m. Eduard Grossmann

2746 paid: 29 April 1868.
A.H.

Protest vasi Smarje pri Kopru zoper prošnjo istrskih Italijanov, da bi vlada nemško gimnazijo v Pazinu spremenila v italijansko (30. 3. 1868)

mesečnik v slovenskem jeziku »Umni gospodar«, ki je izhajal kot strokovno glasilo. Kmetijske družbe in je prinašal tudi politične prispevke. Slednja vsebinska popestritev je po poldrugoletnem izhajanju pripomogla k prenehanju izhajanja.

Drugi slovenski časnik šestdesetih let na Goriškem pa je nastal iz vladnih pobud, saj je tržaški namestnik Kellersperg predlagal ministrskemu predsedniku Belcrediju list v slovenskem jeziku, ki pa naj bi bil odvšen od vlade;¹¹ podoben list je izhajal v Trstu že desetletje, in sicer »Osservatore Triesti-

no«. Tako je pričel izhajati tednik »Domo-
vina«, ki je bil v svojem času edini periodi-
čni tisk na Goriškem s politično vsebino, go-
riški Italijani so se mogli zatekati k trža-
škim listom. List je bil konservativen in v
stalni polemiki z osrednjimi slovenskimi li-
beralnimi glasili.

Izida »Domovine« nikakor ne moremo razumeti kot favoriziranje Slovencev, pač pa bolj kot poskus nevtralizacije italijanskih nastopov. Vlada bi se lahko ob mnogih priložnostih pokazala Slovincem naklonjena, a je hotela vztrajati pri vzdrževanju ravnovesja.

Tako je dovolila veliki slovenski politični miting pri Šempasu z 10.000 prisotnimi udeleženci, a so morali udeleženci, ki so prihajali iz Gorice, hoditi po določeni in zastraženi poti in je sploh ta prva masovna politična manifestacija na Goriškem sprožila skoraj pravo vojno stanje. Slednji ukrep oblasti je predvidevali možnost spopada med Italijani in udeleženci tabora. Prišli smo namreč že v tisti čas, ko se je razmerje med Italijani in Slovenci kazalo tudi že na fizičnih obračunih, kot je bil na primer tisti na veliko noč leta 1868 v Solkanu. Iredentizem oziroma protiaustrijsko zadržanje goriških Italijanov je dobilo namreč s približanjem Italije leta 1866 agresivnejše oblike. Hkrati pa je slovenska politična miselnost, ki jo je preveval tudi protiitalijanski duh, prehajala med ljudstvo. To so zlasti dokazovali štirje veliki tabori, ki so bili na Goriškem med leti 1868 do 1870 s poglavitnimi zahtevami za enakopravnost slovenskega jezika in za združitev vseh Slovencev v enotno politično upravno telo. Morda ne bo nezanimivo vedeti, da se je slovenski, od vlade podpirani časnik »Domovina« tej zamisli spočetka upiral, češ da bo izzvala nasprotovanje Italijanov. Italijani so seveda v resnici nanjo reagirali in kot protiutež predlogu postavljali zahtevo po tesnejši upravni združitvi vseh treh primorskih dežel, kjer so računali na svojo številčno premoč. Proti koncu šestdesetih let se odnosi zaostrojujejo. Slovenci računajo, da jih bo vlada zaradi njih zvestobe nagradila z uresničitvijo neuslišanih zahtev. V spore vsekakor posega vlada, ki Slovincem marsikaj zagotavlja, istočasno pa Italijanom ne jemlje že tradicionalne predominacije v javnosti.

Nekateri vidiki razmer, ki smo jih spoznali na Goriškem, imajo tudi svojo tržaško inačico. Če začnemo pri tržaškem mestnem svetu, potem seveda o kakih analogijah z goriškimi razmerami v resnici ne moremo govoriti. Tržaški mestni svet se drugače voli, v njega lahko voli sicer tudi pretežno s Slovenci naseljena tržaška okolica, ki pa tedaj še uspe v celoti s svojimi kandidati. Bolj kot za politične pravice se redki Slovenci v mestnem svetu potegujejo za upravno in gospodarsko problematiko okoliša, ki ga tu zastopajo. Ko so leta 1869 Slovenci dobili 6 mandatov, je revizija štetja uničila uspeh.

Politično gibanje tržaških Slovencev se je v začetku osredotočilo v tržaški čitalnici, ustanovljeni na začetku leta 1861, ki je bila prvo slovensko društvo v ustanovnem obdobju, ustanovljeno pri Slovencih sploh. Že od samega začetka je policijsko poročilo pripisalo društvu, da ima namen »zaježiti itali-

janski element, ki postaja vedno močnejši, in poleg tega olajšati krajevnim Slovanom izvajanje njihovih političnih pravic.«¹² Tako so iz čitalnice prihajale posamezne kandidature za mestni svet in druge pobude. Čitalnica pa seveda ni segla izven svojega socialnega kroga, da bi mogla, s primernim delovanjem preprečiti poitalijančevanje množice doseljencev iz slovenskega zaledja. Pravzaprav ima slovensko gibanje v Trstu dve žarišči, poleg čitalnice še neformalna prizadevanja Slovencev iz okolice, ki so se shajali na soseskah in zborih županov sosesk. Tak zbor županov okolice je leta 1862 sprožil zamisel o odcepitvi okolice od mesta in ustanovitve samostojne občine za okolico. Zahteva je zlasti kasneje postajala zelo pogostna, vendar ni bila uresničena, kazala pa je na oster odnos med okolico in tržaškim magistratom.

Tako neizrazito politično gibanje na Tržaškem je doživelo svoj prvi prelom leta 1868, ko se z vzponom kmečkih čitalnic tržaške okolice pričenja novo razdobje. Popolnosti slike razmer pred tem letom lahko zasluži še podatek o tržaškem slovenskem tisku. Tako izhajata leta 1866 »Ilirski Primorjan« in »Tržaški ljudomil«, prvi se nadaljuje kasneje do leta 1869 kot »Primorec« in »Slovenski Primorec«. Ta list, ki vladi ni bil po volji, je liberalno usmerjeni branilec slovenskih pravic do Trsta.

Razvoju razmer z letom 1868 je v znatni meri pripomogel temeljni zakon o pravici združevanja od 15. novembra 1867. Zakon je pognal v življenje tudi na italijanski strani »Società di Progresso« (5. 5. 1868), ki svojega razmerja do Slovencev v Trstu ni mogla skriti že od svojega nastanka dalje, ko je zahtevala ukinitve vojaške brambovske formacije slovenskih okoličanov, češ da svoje redarske službe ne opravlja na zadovoljiv način. Okoliški bataljon je bila formacija brambovskega značaja, ki je delovala v Trstu že vsa desetletja od Napoleonovih vojn dalje.

Od poletja 1868 kar po vrsti nastajajo čitalnice v tržaški okolici. Nastanek prve v Rojanu pa se ujema s sporom v vrstah Italijanov glede kompetenc šolskih organov v zvezi z izvajanjem novega državnega zakona o šolstvu. Nemirno gibanje je povzročila »Società di progresso« ter je imelo izrazit protidržavni značaj. Demonstracija se je nato obrnila tudi proti okoličanskemu bataljonu in tržaškim slovenskim okoličanom. V nekajdnevni nemirih med 10. in 13. julijem sta bila ubita dva bolj ali manj slučajna udeleženca. Nemiri pa so nato v končni fazi prinesli odstranitev cesarskega namestnika, za-

menjavo dveh policijskih uradnikov in kar je tržaške Slovence najhuje prizadelo, razpust brambovskega bataljona. Nemir kot odgovor na nenadno razgibanost slovenske okolice se je potem prikazal pri odstranitvi oziroma Premestitvi nekaterih voditeljev slovenskega gibanja iz Trsta, ukinitvi edinega slovenskega lista v Trstu (»Primorec«), reviziji volitev leta 1869, osebnih obračunavanjih, prepovedi javne rabe slovenske narodne zastave itd. Okolica pa je nadaljevala s svojo prebujbo in političnim delovanjem. Iz tega sklopa akcij omenimo sestanek 22. oktobra 1868 v rojanski čitalnici, na katerem so zaupniki slovenskih okoličanov zahtevali tudi ločitev mesta od okolice. Leta 1869 so tržaški okoličani pripravljali svoj tabor, na katerem naj bi poleg poglobitve zahteve po »združeni Sloveniji« ter enakopravni uporabi slovenskega jezika tudi večje kompetence okolice v razmerju do mesta. Oblast tabora na zahtevo tržaškega magistrata ni dovolila, zato so se Tržčani slovenskega rodu udeležili tabora na ozemlju goriške dežele pri Sežani naslednje leto. Poleg čitalnic so hoteli tržaški Slovenci leta 1869 ustanoviti telovadno društvo »Sokol« in delavsko društvo »Čebela«, ustanovitev je oblast preno vedala in Slovenci so morali počakati 10 let, da so bila v Trstu ustanovljena sorodna društva.

V Trstu je potemtakem vzpon slovenskega gibanja z letom 1868 deloval vznemirliavo na italijanski tabor, ki pa v Trstu ni hotel priznati obstoja novega političnega partnerja. Tržaško namestništvo pa je v tesni povezavi z mestnim magistratom reagiralo zelo korenito, da je že v kali odstranilo možnosti nesporazumov z Italijani. Slovenskim okoličanom zelo neugodno na je posegal tudi tržaški svet, ki je pripravil kot odgovor na slovenske zahteve po ločitvi okolice nov načrt mestne upravne porazdelitve, ki je bil Slovincem še bolj neugoden. Slabi odnosi z občinsko upravo in mestne volitve so tržaške Slovence privedle do misli o ustanovitvi lastnega političnega društva, ki ga je nato od leta 1874 pol stoletja predstavljala »Edinost« z glasilom istega imena.

Zopet posebno sliko ponuja Istra. V tem kratkem zapisu se ne bomo dotikali splošnih istrskih razmer, temveč le delovanja tamkajšnjih Slovencev, ki naj bi jih bilo tedaj okoli 30.000. Niti Slovenci niti Hrvati niso tu živeli kompaktno, vpliv Italijanov kot socialno močnejšega partnerja je bil očiten ne le pri organih deželne oblasti, marveč tudi po občinah. Slovenci kot tudi Hrvati so živeli v popolni gospodarski odvisnosti od

14

Glavni s. R. policijske tabori!

V nedeljo dne 6. Decembra 1868
le. imela R. meška Čitalnica v Rojani
glavni zbor /javnostni skupščina/
Razpisalo se je o nekaterih pritožbah
in popravil se to s. R. pravil. Zbor se zbere
v Rojani v Čitalnici ob 4. popoldni,
v Rojani 29. Decembra 1868.

na Zbor
I. Zor

I. Zor predsednik čitalnice v Rojani najavlja (29. 11. 1968)
pri policijskemu načelstvu v Trstu redni občni zbor
rojanske čitalnice

Italijanov, kar je seveda vplivalo tudi na kulturne razmere. Začetki narodne prebuje so vidni že od šestdesetih let, vendar je pot do enakopravne veljave obeh deželnih jezikov težja kot na primer na Goriškem, zlasti ker je bil poreški deželni zbor trdno v italijanskih rokah. Svoj odnos do istrskih Slovanov je deželni zbor pokazal z upravno spremembo leta 1869, ko je združil istrske občine in tako okrepil moč Italijanov. Ta reforma se je ujemala s šolsko, ki je predajala pouk iz cerkvenih v prosvetne roke. Pred tem so duhovniki v narodnem jeziku skrbeli za pouk ljudstva. Sploh pa je v Istri prav duhovščini pripadla pomembna buditeljska naloga, kar nam potrjujejo tudi uradna poročila ob volitvah leta 1861. Iz njenih vrst so vstajali tudi prvi voditelji istrskih Slovencev. Duhovniki so sem prihajali iz osrednje Slovenije, ki seveda ni bila gluha za prizadevanje Istranov. Goriški list »Domovina« se jim je tudi ponujal kot njihovo glasilo in velik je bil nanje vpliv slovenskega gibanja v Trstu zlasti od leta 1868 dalje.

Istra tudi ni bila gluha za čitalniško gibanje, ki je v svojem slovenskem delu dobilo svojo prvo čitalnico v Jelšanah (1867), potem v Dekanih pri Kopru (1869) in Boljuncu. Taborskemu gibanju pa so se pridružili s prireditvijo tabora v Kubedu (1870), kjer so tudi postavili zahtevo po združeni Sloveniji oziroma, da se istrski Slovenci upravno pridružijo ostalim Slovincem. Tem akcijam istrskih Slovencev, ki so potekale neodvisno od prizadevanj istrskih Hrvatov, je v znat-

ni meri botrovala bližina Trsta, ki je tudi kasneje v Istri z društvom »Edinost« odigral pomembno vlogo.

Odnos Italijanov do istrskih Slovanov je bil že leta 1848 izrazito asimilatorski. Narava tega odnosa se ni menjala tudi v ustavnem obdobju. Tako je tržaški namestnik Burger pisal ministrskemu predsedniku Schmerlingu maja 1861, da Italijani »s strastjo nastopajo proti Slovanom in jim ne priznavajo narodnostne in jezikovne enakopravnosti,«¹³ pa tudi istrsko kmečko prebivalstvo se razlikuje od goriškega, ki je narodnostno bolj zavedno in aktivno. Pojav čitalnic in taborov na Primorskem je bolj kot kdajkoli prej izzval tudi vodstvo istrskih Italijanov k budnosti, k še bolj odprtemu narodnostnemu boju.

Preostane nam še beseda o Slovencih, ki so od leta 1420—1797 živeli v beneški republiki in bili z državno mejo ločeni od ostalih, ki so živeli v avstrijskem cesarstvu.¹⁴ Padec beneške republike in mirovni sporazum po Napoleonu jih je pripeljal v Avstrijo. Upravno niso bili priključeni nobeni od starih avstrijskih pokrajin, temveč so živeli ločeno, obžalujoč čase pod Benetkami. Zato so pri njih leta 1848 odmevala gesla italijanske revolucije, ker so v snujoči se Italiji videli naslednico Benetk. Nezadovoljstvo z avstrijsko oblastjo je temeljilo v ukinitvi nekdanjih privilegijev, ki so jih uživali Slovenci ob Nadiži in Teru kot mejaši beneške republike. Od petdesetih let dalje se močno večja zanimanje slovenskega tiska za razmere pri Slovencih na Beneškem, pa tudi pri njih se pojavljajo posamezniki, ki dopisujejo v slovensko časopisje tistega časa. O kakem gibanju, ki bi presegalo prizadevanja redkih posameznikov v Slovenski Benečiji, ne moremo govoriti. Po drugi strani pa tudi iz centra slovenskih političnih dogajanj pa tudi iz Benečanom najbližje slovenske dežele — Goriške ni prihajalo pobud, ki bi jih skušale vključiti v slovenski prostor in slovensko javno življenje. Nekaj več zanimanja je zbudila vojna leta 1866, ko so zopet posamezniki predstavljali slovenskemu svetu problematiko Slovencev v beneško-lombardskem kraljestvu v zvezi z avstrijskimi vojaškimi neuspehi in predvidevanji da postane tudi beneško-lombardsko kraljestvo del italijanske države. Te skromne akcije kajpak niso imele uspeha, saj so se tudi ob plebiscitu oktobra 1866 Slovenci odzvali skoraj stoodstotno za Italijo in je priključitvi izrekel svoj »ne« le en glasovalec v šentlenarski občini.¹⁵ Mlada Italija je tako požela poln uspeh proti konservativno ustrojeni monarhiji, dasiravno so

prav pri Benečanih bolj kot drugo odločali spomini na preteklost. Ideja o »združeni Sloveniji« je tako doživela svoj prvi udarec. V Beneški Sloveniji si je nova oblast prizadevala za skorajšnjo vključitev tega področja v italijansko družbo, pri čemer seveda ni pomislila na delovanje nekdanje beneške republike.

V Avstrijskem Primorju so šestdeseta leta politično razgibano obdobje pa naj govorimo o razmerah pri Slovencih ali Italijanih; razmerja med političnima gibanjima, ki smo jim priča, ponujajo le malo stičišč. Oba naroda si izgrajujeta lastna pota in vztrajata pri napetosti odnosov kot edini možni obliki sožitja.

OPOMBE

1. Prebrano v izvlečku na 5. zasedanju jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino v Sarajevu (22.—24. 4. 1976). Objavljeno v: Goriški letnik 4/5, 1977/78, str. 35—49 pod naslovom »O razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem na Goriškem in v Trstu v letih 1848—1849«.
2. Diskusijski poseg prof. dr. Janka Pleterskega o zadržanju Beneških Slovencev v letu 1848 in primerjava z uporom v Grblju v Boki Kotorski prav tako leta 1848.
3. Na primer: G. Quarantotti, *Le origini storiche della lotta nazionale a Trieste e nell'Istria* Archivio Veneto, 58-59/1956, 171—194.
4. F. Zwitter, *Slovensko politično gibanje. V: Slovensko Primorje in Istra*. Beograd 1953, 100.
5. V. Melik, *O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861—1918*. ZČ, 24/1970, 47.
6. B. Marušič, *Razvoj političnega življenja goriških Slovencev od uvedbe ustavnega življenja do prvega političnega razkola*. ZČ, 23/1969, 1—30, 211 do 256.
7. S. Pahor, *Nastanek in vzpon kmečkih čitalnic v tržaški okolici 1863—1869*. Jadranski koledar 1968, 123.
8. B. Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri. I*, Pazin 1967, 257.
9. I. Beuc, *Istarske studije*. Zagreb 1975, 52—63.
10. Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv namestništva v Trstu, mikrofilmski posnetki, 130/111-2.
11. R. M. Cossar, *Gorizia ottocentesca. Il cinquantanove. Rassegna storica del Risorgimento*, 21/1934, fasc. V, 1120.
12. G. Stefani, *L'Austria e il giornalismo triestino dopo Villafraanca. Problemi del Risorgimento Triestino*. Trieste 1953, 180—182.
13. S. Pahor, *Ustanovitev političnega društva »Edinost« in prvo desetletje njegovega obstoja*. Jadranski koledar 1975, 164.
14. S. Pahor, *Prebujanje slovenske narodne zavesti. Prosvetni zbornik 1868—1968*. Trst 1970, 13—14.
15. J. Kramar, *Prvi tabor v Istri*. Koper 1970, 66.
16. V. Melik, *Beneški Slovenci 1797—1866. Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni*. 1975, 472—478.
17. V. Melik, *Gli Sloveni della Benecia 1797—1918. La storia della Slavia Italiana, San Pietro al Natisone-Trieste* 1978, 103—117.
18. B. Marušič, *Stoletnica plebiscita v Beneški Sloveniji*. Goriška srečanja, 1/1966, št. 4, 37.

GRAJSKO ŽIVLJENJE APFALTRERNOV NA KRIŽU V 19. STOLETJU

VIKTORIJAN DEMŠAR

Zadnji lastnik graščine na Križu pri Komendi pred agrarno reformo leta 1946 je bila družina baronov Apfaltrern.

Grad Križ, veličastna zgradba na čudovito lepi sončni legi nad vasjo Križ, je znan že zgodaj v 16. stol. kot last grofov Thurn. Za njimi so postali lastniki znameniti Auerspergi, ki so pa tu izumrli. Vdova Frančiška Romana pl. Auersperg, rojena Apfaltrern je postala lastnica te velike gosposčine. Od leta 1791 in naslednja leta do 1795 je kot taka vpisana v statusu animarum komendske župnije. Naslednje leto pa je vpisan le oskrbnik Burger s služabništvom. Tako so Apfaltrerni z dedovanjem postali lastniki kriške gosposčine.

Prvi znani in tu živeči baron je Alojzij Apfaltrern, rojen 2. 1. 1775, umrl pa 11. 11. 1855, pokopan v Komendi. Nagrobna plošča iz ulitega železa je še ohranjena, le grb je bil leta 1967 z odpiljenjem ukraden. Ta plošča stoji med grobom generala pl. Wania in grobnico Apfaltrernov, kjer je istega dne zlikovec skušal odtrgati marmorni grb, pa ga je le okrušil. V tej grobnici počivata baron Oton Apfaltrern, sin Alojza, (rojen 6. 4. 1823, umrl 13. 9. 1905) in njegova žena Ana roj. Gianella (rojena 3. 5. 1817, umrla 21. 1. 1890). Vsi ti grobovi so žalostno zapuščeni... Omenjeni baron Oton je postal gospodar kriške graščine 1. 5. 1858, ko je v Ljubljani plačal prenosno takso v znesku 28.214 goldinarjev ter 3 krajcarje in pol.

Iz Otonovega zakona z Ano Gianella so bili trije otroci. Hčerka Ipolita, roj. 1856, in dva sinova: Oton, roj. 28. 10. 1857, ter Rudolf, roj. 1859.

Baron Oton ml. se je poročil 28. 1. 1898 z Ireno Mittag pl. Lichtenstein, roj. 17. 3. 1876 na Dunaju. Ta Oton, ki je 1905 nasledil očeta, je umrl 10. 4. 1920 in je pokopan na Dunaju. Baronica Irena, zadnja lastnica kriške imovine, je po 2. svetovni vojni baje na Dunaju umrla.

Poleg teh rodbinskih podatkov baronske družine Apfaltrern se mi zdi važno omeniti tudi to, da je bil grad Križ med zadnjo vojno požgan. V prvih letih po vojni pa so pogorišče domačini postopoma porušili in porušeni material uporabili za gradnjo svojih objektov. Le nekaj obzidja na južni strani z nakazanimi obrambnima stolpičema je še ostalo.

Nekaj grajskega kamenja je vzdano na vogalu Belcijanovega vrta na Gori, lepo ka-

menje z gradu pa sestavlja zanimiv spomenik talcema Orešniku in Janezu Čebulju v Podborštu. V pritalnem zidu grajskega hleva je po ustnem ljudskem izročilu vzdano kamenje prvotne grajske cerkve iz časa reformacije.

V kriškem gradu so bile številne *kvalitetne umetnine*, o katerih umetnostni zgodovinar dr. Fr. Stele že leta 1929 v knjigi »Umetnostni spomeniki Slovenije za sodni okraj Kamnik« podaja opis na str. 394 do 413 in strokovno oceno ter vse slike tudi posebej omenja. Žal so bile mnoge te umetnine uničene po požaru ali pa neznano kam odnesene. Velika škoda za narodno premoženje!

Prehajam na glavni vir tega spisa. To so vpisni koledarji z originalnim naslovom »Schreibkalender«, ki je izhajal v Gradcu. V komendskem župnijskem arhivu so ohranjeni letniki: 1834, 1846, 1856, 1858 do vklj. 1861. Vse vpisovanje je kot nekakšen dnevnik grajske družine. V prva dva zvezka je pisal baron Alojzij, v naslednje pa predvsem njegova snaha baronica Ana.

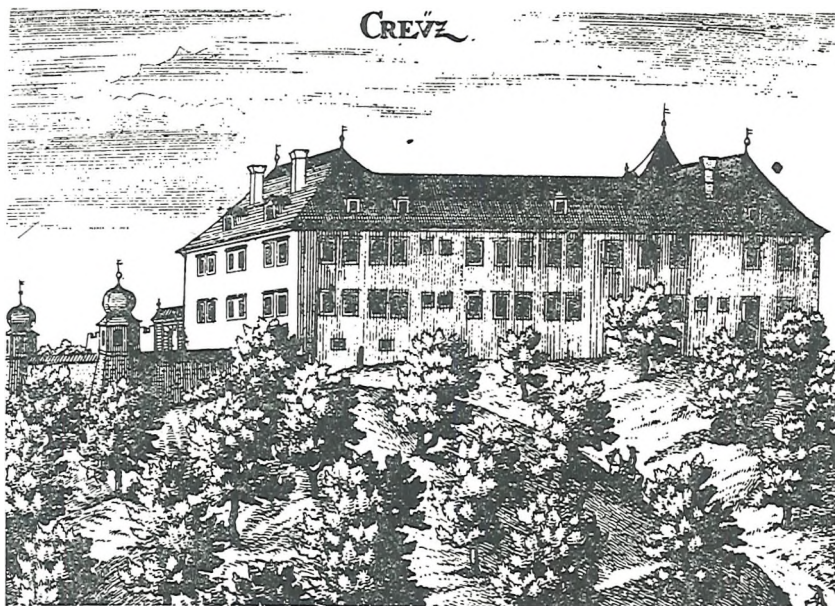
Iz teh zvezkov lahko dobimo nekaj podatkov, ki osvetljujejo življenje grajske družine v 19. stol., njihov odnos do služabništva in podložnikov. Razbrati se more tudi gospodarsko finančno stran Apfaltrernov na Križu in še kaj, kar označuje družabno življenje plemiških družin v 19. stol. na Slovenskem.

Baron Alojzij je skrbno vsakodnevno z drobno gotosko pisavo zapisoval v »Schreibkalender« vse izdatke v letu 1834 in 1846. Izdatki so bili za uslužbence, zdravnika, razne vožnje, oblačila, popravila in nabavo inventarja, knjige itd, torej za osebne in gospodarske zadeve. V maju 1834 je vpisan tak znesek 3481 goldinarjev in 16 kraicarjev.

Vsaka vožnja z vlakom v Ljubljano ali v Gradec in na Dunaj je vedno vpisana. Navadno so se vozili v 2. razredu, le redko v prvem. Zaslediti je tudi še vožnjo s konisko vprego v kočiji od tod do Gradca preko Trojan.

Zanimiva je cena za konja. Dne 14. 1. 1858 je general Zadravitz Apfaltrernu prodal konja rjavca za 925 goldinarjev in 5 goldinarjev kot obuzdni denar (Zaumgeld).

Kmetijstvo je bilo prevažen vir dohodkov, saj so grajski obdelovali cele planjave njiv na Drnovem. Leta 1858 je vpisano, da so 6. 10. pospravili s polja ajdo, ki so jo posejali 34 in pol mernikov. S požeto ajdo so na-

Graščina na Križu po
Valvazorju

polnili 46 »štantov« v kozolcih. Gotovo ni bilo slabo. Hlevi, ki so še danes ohranjeni, gotovo niso bili prazni, ker so bili zaposleni za oskrbovanje govedi kar trije hlapci in tri dekle. Konj je najbrž bilo večje število, posebej težaški, posebej športni. Tudi ti so imeli več postrežnikov. Do ukinitve desetine leta 1848 so grajski prejeli tudi desetino od pridelkov svojih podložnikov.

Vseh uslužbencev je bilo leta 1858 kar 21, in sicer: oskrbnik, revirni gozdar, vrtnar, mizar, nadhlapec, 3 konjski hlapci, 3 govedji hlapci, hlapec na pristavi, navadni gozdar, vrtnarski učenec, kravji pastir, kuharica, 3 kravje dekle in dekla za svinje. V zapiskih uslužbenih od leta 1855 do 1870 je razvidno, da so se pogostoma menjavali predvsem živinski hlapci pa tudi dekle. Morda zaradi ženitev, morda pa tudi zaradi medsebojnega nerazumevanja med hlapci in nadhlapcem, ki je bil navadno dolgo na istem mestu. Tudi drugi so na splošno bili daljšo dobo zaposleni, zlasti pa še oskrbnik, ki je bil kar od leta 1849 do 1870 redno isti. Pa tudi število uslužbenih se je menjavalo od najnižjega števila 13 do 21, povprečno pa je bilo vsaj 18 zaposlenih.

Odnos gospodarja do uslužbencev je bil verjetno v slogu stoletja vedno bolj človeški. Ti uslužbenci so bili, vsaj za navadno delo, večinoma iz bližnje okolice, če ne že s Križa samega.

Zanimiv je zapis z dne 26. 5. 1856, ko je bila v ljubljanski stolnici krščena hčerka Ipolita. Poleg staršev deklice in njenih botrov so bili zraven tudi kuharica Maksimilijana Saitler, sluga Andrej Svetlin iz Most

(praded Svetlinovih iz Podboršta) in kočijaž Pavel Roškar. Dne 24. 8. 1858 je baronica Ana zapisala v vpisni koledar: »Moj kočijaž je zbolel«. Vidi se, da so strežno osebje vendar le spoštovali.

Tudi oskrbnik Marko Černič, ki je prišel na Križ iz Berdurc pri Černomlju in je bil poročen 19. 2. 1858 z Nežo Čebul iz Kamnika, je gotovo imel dobro plačo, da si je mogel kaj več prihraniti v 21 letih oskrbnništva. Leta 1870 je Križ zapustil in prevzel oskrbnništvo veleposestva reda malteških vitezov v Komendi, kjer je že po dveh letih mogel kupiti to graščinsko premoženje za 26.000 goldinarjev z vknjiženo obveznostjo, da bo vsako leto oskrbel zakonito določeno mero drv župniku, kaplanu in organistu v Komendi. To komendsko veleposestvo je po odhodu P. P. Glavarja od 1765. leta dalje imelo vedno večje izgube, ker je ta ali oni oskrbnik gledal predvsem nase, ne pa tudi v dobro lastnika. Glavar je to posestvo visoko dvignil, tako, da ga je zaradi njegove razgledanosti in poštenja večkrat naprosil tedanji lastnik kriške gosposčine grof Auersperg za začasno upraviteljstvo kriške imovine. Zaupali so mu.

Tudi o družabnem življenju v kriški graščini je več podatkov. To življenje je bilo živahno in razgibano.

Iz zapiskov je razvidno veliko število obiskov. Apfaltrerni so radi obiskovali sosedne plemiške družine na Brdu, Smledniku in v Mekinjah pa tudi v Ljubljani in Gradcu ter še v nekaterih drugih avstrijskih mestih.

Mnogo obiskov so sprejemali tudi doma na Križu, ne samo plemiških temveč tudi obiske raznih tedanjih izobražencev in obiske bliž-

njih duhovnikov. Večkrat so bili povabljeni na kosilo komendski beneficiat Jože Lombregar in Lovrenc Lap, zlasti pa še kaplan Janez Brence, kamniški dekan Fink, mengeški župnik Kuralt, tunjiški župnik Dolenc in še drugi. Najodličnejši med duhovščino pa je bil ljubljanski škof grof Attems, ki je bil družinski prijatelj, kateremu so Apfaltrerni vračali obisk v ljubljanskem škofijem dvorcu. Baronica je škofov godovni dan posebej zaznamovala v dnevniku, da ne bi pozabili mu čestitati.

Tudi Attemsov naslednik škof Vidmar je bil poleg drugih osebnosti gost Apfaltrernov. Tako so imeli 14. 7. 1861 skupno kosilo s škofom Vidmarjem še baron Lazzarini iz Smlednika, grof Kotulynski in drugi. Baron Žiga Zois in baron Anton Zois sta bila večkrat pri kriških v gosteh.

Posebna pozornost je bila posvečena komendskemu kaplanu Janezu Brencetju, ki je 1852 ustanovil redno ljudsko šolo v Komendi z učilnico v kaplaniji in v komendski graščini. Ko je bil Brence 1858 premeščen v notranjski Podkraj, je vpisano, da se je 27. 9. 1858 prišel posloviti, naslednji dan pa ga je grajski kočijaž peljal v Kamnik, kjer se je poslovil od dekana in od frančiškanov. Dne 30. septembra so ga z grajsko kočijo odpeljali v Ljubljano za Podkraj. Ta mož, ki je poleg komendske ustanovil še 6 drugih ljudskih šol med našim ljudstvom, je bil verjetno zaradi svoje inteligence in požrtvovalne dejavnosti deležen posebne grajske pozornosti.

Domača povezanost je bila tudi med mengeškim župnikom in Apfaltrerni. Večkrat so se obiskovali. Ko je bil kip Brezmadežne 16. avgusta 1858 v Mengšu postavljen in blagoslovljen (danes je na tem mestu spomenik padlim borcem), so bili povabljeni k tej slovesnosti tudi kriški Apfaltrerni. Vsi ti zapiski kažejo razgibano menjavanje misli tedanje družbe izobražencev na deželi in v mestih.

Posebno razvedrilo so si privoščili v kriški baronski družini v času »pustovanja«. Tedaj so večkrat prirejali za plemiške in odličnejše laiške ljudi, družinski ples. Med raznimi gosti se omenja tudi grof Barbo iz Ljubljane, potomec znanega grofa Barbo, ki je bil od leta 1760 dalje več let predsednik Kranjske kmetijske družbe, katere član je bil tudi znameniti gospodarstvenik in kulturni delavec Peter Pavel Glavar, župnik v Komendi.

Ti plesi so se po zapiskih navadno začeli ob pol 9. uri zvečer in končavali okrog 4. ure jutraj.

Posebno važen pa je zapis o dvornem karnevalskem plesu na Dunaju 25. 1. 1856, ki so se ga tudi Apfaltrerni udeležili. Naslednji dan so bili sprejeti v avdienco pri cesarju Francu Jožefu I.

Na podoben ples je kriško gospôdo povabil dne 31. 1. 1858 nadvojvoda Janez v Gradec, kjer so Apfaltrerni imeli sorodnike. Dne 28. 2. 1858 pa je bil »briljantni ples« pri grofu Strasoldu.

Tako je pač tedanja tako imenovana »boljša« družba živela. Današnji človek v svojim načelnim uživaštvom in potrošništvom ji nima kaj očitati.

Vpisana je tudi slovesnost pri godovanju baronice Ane roj. Gianella, ki so jo spoštovali in še kar radi imeli. Dne 19. 7. 1858 so jo počastili z baklado. Pred graščino so Križani postavili slavalok z napisom: »Evvi-va la Signora Baronessa Nina di Apfaltrern!« (Naj živi gospa baronica pl. Apfaltrern). Bila je namreč italijanske krvi, zato italijanski napis.

Ne smemo prezreti zapiskov o lovu po grajskem revirju v suhadolskih in kriških gozdovih. Lovec Filip Hofer in gozdar Jurman sta spremljala grajsko gospôdo in razne plemiške goste na lov. Uspeh ali neuspeh lova je bil navadno vpisan tudi imenoma, koliko je kdo »ulovil« kot npr. v septembru 1859, ko je bilo na lovu z baronom še 8 gostov, ki so skupno ustrelili 13 zajcev in 3 lisice.

Tudi to ali ono udeležbo pri bogoslužju je baronica vpisala kot npr. procesijo na Telo-vo v Komendi dne 3. 6. 1858, ko je bila slovesnost končana ob 3/4 na 12, s pripombo, da je bilo vroče. Vpisovala je tudi posebne maše za umrle družinske člane v domači grajski kapeli.

Iz vseh teh zapiskov iz zasebnega življenja ene izmed mogočnejših družin tedanje dobe se more primerjati tudi življenje drugih »boljših« družin, kot se malomeščansko navadno izražamo. Toda človek ostane človek s svojimi dobrimi pa tudi slabimi lastnostmi v vsaki zgodovinski dobi, tudi v sedanji atomski dobi...

Za zaključek naj omenim imena uslužbencev, ki so vsak na svoj način pripomogli k vzdrževanju takratnega družinskega standarda baronov Apfaltrern na Križu. Brez teh bi že tedaj graščina ne mogla obstati...

V župnijskem statusu animarum v Komendi so za 1858 označeni ti-le uslužbenci:

Oskrbnik Marko Černič z ženo Nežo.

Revirni gozdar Filip Kreis, star 43 let, iz Winkle, Nassau, z ženo Kristino, staro 34 let, in hčerko, 7 letno Filipino.

Nadhlapec Ambrož Verhovnik iz Tunjic, star 30 let.

Konjski hlapci: Franc Martinjak iz Podgorja, star 20 let. Jakob Vidmar iz Tunjic in Luka Kmetič iz Križa.

Govedji hlapci: Miha Hočevanec iz Žej, Franc Ajdovec iz Nevelj, Anton Janežič iz Križa.

Gozdar Anton Verhovnik iz Tunjic, star 41 let.

Vrtnar Janez Verhovnik iz Tunjic, star 30 let.

Mizar Matevž Boštich iz Brnika.

Hlapec na pristavi Matevž Anžič iz Sidraža, star 28 let.

Vrtnarski učenec Franc Zabret iz Godiča, star 15 let.

Kravji pastir Simon Osredkar iz Palovč, star 30 let.

Kuharica Marija Praznik iz Štopnika na Štajerskem.

Perica Terezija Čebulj iz Kamnika.

Kravja dekla Ana Močnik s Sv. Ambroža.

Svinjska dekla Terezija Vavpotič iz Podgorja.

Hlevski dekli Neža Žagar iz Okroglega in Helena Funtek iz Mengša sta pomagali kravji dekli. (Žal ni pri vseh pripisana starost).

Tako je bilo v 19. stoletju pri baronih Apfaltrernih na Križu.

VIRI IN LITERATURA

1. Župnijski arhiv v Komendi, a) »Schreibkalendar«, b) Status animarum«. — 2. Dr. Franc Stele, Umetnostni spomeniki za sodni okraj Kamnik.

KRATEK ORIS KOMUNALNE IN GRADBENE ZGODOVINE MARIBORA MED OBEMA VOJNAMA

JOZE CURK

Maribor, ki je leta 1910 štel 1269 hiš in 27.994 prebivalcev, je prvo svetovno vojno doživel v upravnih mejah iz leta 1851, ki jih vse do druge svetovne vojne ni spremenil. Obkrožale so ga razen Studencev in Tezna pretežno kmečke občine Radvanje, Pobrežje, Košaki, Krčevina in Kamnica. Mestno planimetrično podobo je sooblikoval železniški prometni sistem z dvema kolodvoroma, železniškimi delavnicami in trikotnim križiščem, ki je skoraj hermetično zapiral razvoj mesta proti vzhodu in jugu. Cestni promet je z novim mostom v podaljšku Gosposke ulice in s prometno pahljačo onkraj Drave vsilil mestnemu jedru režim, ki mu ta urbano ni ustrezal. Taborsko predmestje pa je na najbolj občutljivi točki prometno tako razparceliral, da se urbano še do danes ni v celoti opomoglo. Vendar pa sta bila oba mostova, železniški iz leta 1864 in cestni iz leta 1913 s svojima mogočnima triločnima železnima konstrukcijama znanilca nove, tehnično usmerjene dobe. Zlasti železniški most, ki je v svojem času veljal za enega najlepših v monarhiji, je predstavljal pravo nasprotje s poznoklasicistično in zgodnjehistorično fa-

sadiranim, srednjeveško oblikovanim in provincialno skromnim mestnim jedrom.

Važno vlogo so pri razvoju mesta igrali veliki, vase zaključeni, večinoma funkcionalno koncipirani gradbeni kompleksi: železniška stanovanjska kolonija s 40 hišami in 368 stanovanji, pet vojašnic (brambovska v Melju ter pehotna, konjeniška, topniška in kadetniška na Taboru), moška kaznilnica in splošna bolnišnica. Če k njim prištejemo še večje stavbne enote kot šole, sodišče, frančiškanski samostan in samostan šolskih sester, nekaj industrijskih obratov (pivovarni, mli- na, usnjarni, mlarna itd.) ter mestni park in Ljudski vrt z bližnjim mestnim pokopališčem, smo našli vse glavne dejavnike, ki so s svojo prisotnostjo vplivali na izoblikovanje mesta v letih pred prvo svetovno vojno. Njegova interna podoba je kazala pretežno klasicistično in historizirajoče lice, pri čemer se je uveljavila zlasti neorenesančna in le skromno tudi secesijska arhitektura. V urbanem oziru mesto razen izoblikovanja nekaterih trgov (Glavnega, Slomškovega, Leni- novega, Kidričevega in Trga revolucije) ter komunalne opreme nekaterih ulic ni preseglo

svojih omejenih možnosti, saj je leta 1918 štel le okoli 1400 hiš in 158 ulic z okoli 51 km dolžine.

Med predvojno arhitekturo se je pojavilo nekaj poslopij, ki so po konstruktivni ali oblikovni plati presegle tradicijo historicizma, katerega zadnji pomembni stvaritvi sta neobaročni Unionska dvorana iz leta 1911 in občinska stavba iz leta 1912, omembe vredna pa je tudi vila v Kosarjevi ul. 41. Zaradi uvedbe železnih vezi sta konstruktivno zanimivi neorenesančno učiteljske v Mladinski ulici iz leta 1907 in osnovna šola na Gosposvetski ulici iz leta 1909, zaradi oblikovanja stavbne mase pa poslopje Velike kavarne iz leta 1913 in osnovne šole v Cankarjevi ulici iz leta 1914, ki sta historizirajočo tradicijo zamenjali z retrospektivno uglašnim konceptom porajajočega se stvarnostnega sloga. V to skupino stavb spadajo tudi sočasne trgovsko-stanovanjske hiše na Trgu revolucije 2 in 9, na Glavnem trgu 20 in 22, na Grajskem trgu 2, na Krekovi ulici 2, na Partizanski cesti 21 in še nekatere.

Leta 1918 je Maribor prometno prešel iz centralnega v periferni položaj, ker se je z nastankom Jugoslavije uveljavila nova prometna os savska črta. Maribor je kot obmejno mesto ohranil le meridionalen prometni pomen, zato se razvil industrijo in vzporedno z njo tudi precejšnjo gradbeno aktivnost. To kažejo podatki, po katerih je mesto leta 1910 štel 1269 hiš, leta 1921 1455 hiš, leta 1931 1834 hiš in leta 1941 okoli 2200 hiš. Največji gradbeni podjetnik v mestu je bila mestna občina, ki je do leta 1935 zgradila okoli 450 stanovanj ob Smetanovi in Vita Kraigherja ulici, ob Betnavski, Metelkovi, Delavski in Fochovi ulici, ob Ljublianski ulici in drugod. Medtem ko je večina od 68 dvo- do štiri-nadstropnih hiš, zgrajenih do leta 1938, nastala v severni polovici mesta in večina od 254 pritličnih hiš v njegovi južni polovici, pa se je 297 nadstropnih hiš razporedilo enakomerno po vsem mestu. Ta razporeditev stavbnega fonda nam jasno kaže na njegov socialni izvor in s tem na osnovni značaj obeh mestnih polovic: na severno meščansko in južno delavsko.

Z novimi zgradbami se je zunanost Maribora začela hitreje spreminjati kot pred vojno, ker je postajala gradbeno vedno pestrejša. Redke povojne historizirajoče in secesionistične zgradbe se sicer niso tesneje povezovale z enakimi predvojnimi toda za takratno mestno zunanost pomembnejšimi stavbami, zato pa so vile slej ko prej ostale v mejah cottage, periferne hiše pa na nivoju provincialnosti in pogosto celo ruralnosti. V

zahtevnejših zgradbah so se polagoma začeli pojavljati konstruktivistični vplivi Prage, Münchna in Ljubljane, ki so se vedno odločneje uveljavljali nasproti retrospektivni arhitekturi ter začeli nakazovati razvojne smeri moderne arhitektonike. Z njimi se je povojni Maribor otresel tradicionalizma in poiskal stike s sodobnimi projektantskimi in gradbeno-tehničnimi dosežki. Ker je v Mariboru tradicionalizem navadno pomenil provincialno gradbenost, ni bil v večini primerov niti umetnostno niti funkcionalno opravičljiv. Zato je bil razvoj mariborske arhitekture v desetletju 1925—1935 toliko pomembnejši za nadaljnjo izgradnjo in oblikovanje mesta. Zazidava dotlej močno odprtega mesta je postopoma napredovala ter poudarjala zlasti s pomočjo novega gradbenega materiala — betona in železobetona — gradbeno in funkcionalno raznoličnost posameznih mestnih predelov in arhitektur. Pri tem pa se ni nikoli zanemarljivo bogata kompozicija vrtov, drevoredov in nasadov kot tradicionalnega zelenega obeležja mesta in njegove okolice.

Kot urbana celota je Maribor topografsko dosegel na severu Slovenske gorice, na jugu pa predmestna selišča z njihovo drobnoposestno parcelacijo, ki so ležala že zunaj mestnih upravnih meja. V kompromisu z obstoječo poselitvijo Taborskega predmestja se je medvojna zazidava pralagajala danim razmeram, večinoma sledeč katastrskim mejam posestnih parcel. Pri tem je nastala namesto karejsko izoblikovane ulične mreže, kot jo je razvil severni del mesta, radialno in krožno razporedena ulična mreža, ki jo je nakazala že Vurnikova kolonija s svojo sicer logično vendar zgrešeno lokacijo. Pomanjkljivosti nastajajočega uličnega sistema v južnem delu mesta so se pokazale zlasti pri pomanjkanju trgov in s tem ugodnih prometnih križišč, od katerih dejansko premore le enega, in sicer dravsko mostišče s Trgom revolucije.

Opisani razvoj je torej urbano potrdil določene planimetrične pomanjkljivosti mesta, pogojene z geomorfološko izoblikovanostjo terena in osnovno usmerjenostjo njegovih glavnih prometnih tokov. Prvotna osnovna prometna smer je vodila po terasah vzdolž Drave, pozneje se je nanjo priključila meridionalna smer lokalnega mestnega prometa, v katero se je še pozneje vključila vzhodnoalpska tranzitna prometnica. Velika trgovska cesta 18. stoletja in železnica 19. stoletja sta uporabili obe osnovni prometni smeri. Ker se je potek mariborskih ulic ravnal po njej, lahko njegovo izoblikovanje smatramo

kot posledico geomorfološke oblikovanosti mestnega ozemlja in njegovih osnovnih prometnih smeri. Zato je potek mariborskih ulic severno od Drave meridionalen, križajo pa ga paralelniške ulice v smeri rečnih teras, južno od Drave pa paralelniški, medtem ko je meridionalna smer manj izrazita, ker se zaradi radialnega razteka ulic in cest z dravskega mostišča zgublja v njegovem urbanem prostoru.

Komunalnemu zatišju prvih poveljnih let je po letu 1923 sledila živahnjša gradbena dejavnost, ki je dosegla svoj vrhunec v letih 1928 in 1929, ko je bilo izdanih 388 gradbenih dovoljenj, od tega 84 za pritlične, 191 za eno-, 5 za dvo- in 2 za trinadstropne stanovanjske hiše ter 16 za pridobitne stavbe. Sledeča gospodarska kriza je povzročila padec zasebne gradbene podjetnosti, ki si je zopet opomogla šele po letu 1937, ko je število gradbenih dovoljenj zopet preseglo število sto (116). Med leti 1921 in 1938 je Maribor dobil 254 pritličnih, 297 nadstropnih, 37 dvonadstropnih, 27 trinadstropnih in 4 štirinadstropne stanovanjske hiše, 1 šolo, 1 cerkev, 1 prireditveno dvorano, 5 transformatorjev, 6 bencinskih črpalk in 21 garaž, leta 1937 pa tudi prva štiri dvigala. Vsega je v tem času Maribor dobil 852 gradbenih objektov. Zasebno gradbeno dejavnost je podpirala mestna občina s ceneno prodajo gradbenih parcel, ki jih je pridobila s tem, da je razparcelirala svoja zemljišča ali pa jih odkupila, razdelila v stavbišča in prodajala po ceni od 7,5 do 25 din za m². Skupno je občina prodala blizu 300 parcel v velikosti od 600 do 900 m². Pa tudi občina sama je med leti 1925 in 1935 veliko gradila, saj je poskrbela za 302 stanovanj v 31 eno-, dvo- in trinadstropnih hišah. Poleg tega je zgradila 147 stanovanjsko kolonijo nadstropnih vrstnih hišic, kjer so postali najemniki polagoma njihovi lastniki. Obsežno gradbeno aktivnost je občina razvijala tudi na drugih komunalnih področjih. Povečana je bila klavniška hladilnica, zgrajeni šoli v Taborskem predmestju, urejeni dnevni zavetišči za šolsko mladino, povečana oskrbnišnica, urejeno kopališče na Mariborskem otoku s 104 m dolgim železnim mostom, postavljena carinska pošta pri glavnem kolodvoru in paviljon s čolnarno pri Treh ribnikih, narejena tri javna podzemna stranišča, obnovljen grad za muzejske namene, poskrbljeno za športne naprave športnih klubov Maribor, Železničar, Rapid in Sokol-matica. Medtem ko je država poskrbela samo za carinska skladišča ob Einspielerjevi ulici za glavnim kolodvorom, je Dravska banovina zgradila stanovanjsko hišo na vo-

galu Strossmayerjeve in Gregorčičeve ulice, zdravstveni dom v Ulici talcev ter gospodarska poslopja, infekcijski paviljon in glavni objekt v okviru javne bolnišnice ob Tržaški cesti.

Sočasno se je urejala tudi mreža ulic in cest. Regulirane in tlakovane so bile Partizanska, Meljska in Koroška cesta, Ulica kneza Koclja, Trg revolucije in Glavni trg, ki je leta 1938 dobil novo prometno ureditev in novo avtobusno postajo. S preboji (porušitvijo 4 hiš) sta bili dodelani Smetanova ulica in Pobreška cesta, urejena je bila sprehajalna pot ob desnem bregu Drave med cestnim mostom in brodom v Melju, obnovljen je bil sprehajalni kompleks na Kalvariji in razširjeno je bilo mestno pokopališče.

Leta 1918 je imel Maribor okoli 9.000 m² granitnega tlaka, okoli 7450 m² prodnikov in okoli 2400 m² klinkerja oziroma asfalta. Leta 1938 pa je bilo že okoli 54.000 m² granitnega tlaka in samo še 2.300 m² prodnikov, medtem ko je ploskev asfalta oziroma klinkerja ostala enaka. Torej je v 20 letih mesto pridobilo okoli 45.000 m² tlakovanih površin, izgubilo pa 5150 m² prodnikov. Medtem ko je imel Maribor leta 1918 51.360 tm. ulic, katerih ploskev je merila 357.200 m² (18.800 m² tako ali drugače tlakovanih, 284.300 m² makadamskih in 54.100 m² neurejenih), je ta 1938 imel 57.900 t. im. ulic s ploskvijo 404.460 m² površin (od tega 58.850 m² tlakovanih, 324.760 m² makadamskih in 20.850 m² neurejenih), kar dokazuje, da je bilo v 20 letih 36.000 m² makadamskega cestišča tlakovanega, 33.260 m² neurejenega cestišča pa makadamiziranega, kar velja tudi za večino od okoli 6.500 tm. novih ulic oziroma 47.260 m² novih uličnih površin.

Sočasno z ulicami se je urejala tudi njihova kanalizacija. Leta 1918 je Maribor premogel le 49 % kanaliziranih ulic v dolžini 24.700 tm kanalov, leta 1938 pa že 73 % ali 42.000 tm. kanalov. Torej je bila kanalska mreža povečana za okoli 17.300 tm. kanalov, katerih največji, profila 300/170 cm, je v dolžini 890 tm. zajemal Počehovski potok. S temi deli je mesto približalo stare provincialne cestne razmere zahtevam sodobnega zlasti avtomobilskega prometa, saj je leta 1927 uvedlo redni avtobusni promet.

Še bolj je Maribor preoblikovala elektrika, ki je postala pomemben gospodarsko pospeševalni element mesta. Leta 1920 se je uvedla javna razsvetljava, ki je leta 1938 dosegla 180 km omrežne dolžine in okoli 25 milijonov kilovatov konsumacije. Pri tem je odigrala odločilno vlogo mestna občina, ki je z leta 1932 ustanovljenimi mestnimi pod-

jetji regulativno vplivala na vse mestno komunalno dogajanje, posredno pa tudi na socialno skrbstvo, javna dela in kulturo.

Prva pomembna povojna arhitektura v Mariboru je štirinadstropna palača Zadrúžne gospodarske banke na Partizanski cesti 6, ki je nastala v letih 1922—1924 po načrtih Miroslava Kasala. Ta poslovno-stanovanjska stavba z leta 1929 prizidano dvorano je dober primer kompromisa med fasadnim videzom in funkcionalno vsebino, ki jo demonstrira njena arhitektura. Arhitektonsko nista naprednejši niti stanovanjska dvonadstropnica z razčlenjeno stavbno gmoto na Gosposvet-ski cesti 12 iz let 1925—1926 (Jože Jelenc), niti t. i. Mariborski dvor Pokojninskega zavoda na Trgu revolucije iz let 1925—1926 (Josip Costaperaria), ki mu je bila poverjena tudi urbana vloga, saj je s svojim petkotnim tlorisom zasedel čelno stran trga z obema uličnima priključkoma, s svojimi gabaritno razčlenjenimi fasadami pa dal njegovi vizualni podobi slikovito razgibanost. Tudi zgraditev trgovsko-stanovanjske hiše na Trdu revolucije 1, (Rudolf Kiffmann 1926 do 1927) ni pomenila večjega napredka, pač pa sočasna postavitev 6 mestnih dvo- in trinadstropnih stanovanjskih hiš ob Smetanovi ulici (Anton Černe-Maks Czeike), v katerih kompoziciji je prisotna želja po prostorskem reševanju vrstne zazidave. K tej skupini stavb spadajo tudi tri hiše v Ulici Vita Kraigherja, od katerih stoji še trinadstropnica na številki 8, kjer je bil sedež mestnega gradbenega urada, fizikata in električnega podjetja. V to obdobje sodi tudi izdelava načrta za novo gradnjo župne cerkve sv. Magdalene (France Tomažič 1923) in ureditev Magdalenskega trga, prvi sodobnejši projekt v Tabor-skem predmestju, ki pa se ni realiziral.

V letih 1927—1928 je nastala po načrtih prof. Ivana Vurnika 147-stanovanjska kolonija vrstnih hišic med Fochovo in Metelkovo ulico, ki so jo leta 1929 povečali za 4 osemstanovanjske hiše ob Delavski ulici in leta 1933 za 4 enake hiše ob Metelkovi ulici. Naselje je zanimiv primer enovitega urbanega reševanje socialno podčrtane arhitekture v nasprotju z malo mlajšo naselbino individualnih hiš na Lebarjih. Ta je bila postopoma zgrajena po regulacijskem načrtu J. Jelenca in M. Czeikeja iz leta 1928, ki je uvedel diagonalne ulice v trikotu med Vrban-sko, Gosposvetsko in Turnerjevo ulico. Med tu nastalimi hišami je zaradi revolucionarne sodobnosti zlasti zanimiva R. Perhavčeva vila v Rosinovi ulici 22, zgrajena v letih 1929 do 1930 po načrtih Iva Spinčiča. Leta 1927

se je začela po projektu Hermana Husa in načrtih mestnega gradbenega urada izgradnja letnega kopališča na Mariborskem otoku, ki je — zgotovljeno leta 1930 — dolgo predstavljalo najsodobnejši kopališki objekt pri nas.

Leto 1928, ki je prineslo barakarsko naselje ob Ljubljanski ulici pri Magdalenskem parku in predelavo Dravske kasarne (nekdanjega minoritskega samostana v Pristanu) v stanovanjske namene, je rodilo tudi tipizirano arhitekturo: 4 osemstanovanjske hiše ob Ljubljanski ulici, ki se jim je v letih 1929 in 1933 pridružilo še 12 enakih stavb ob Ljubljanski, Delavski in Metelkovi ulici. V ta čas sodi nastanek nekoliko zadržane arhitekture hotela Orel in restavracije Park ter retrospektivno uglašene kavarne Astoria, katere prijeten ambient je več desetletij služil kot središče mariborskega kulturniško družabnega življenja. V letih 1929—1930 sta nastali napredno koncipirani večstanovanjski vili v Gregorčičevi ulici 47 in Prežihovi ulici 21 (M. Czeike), sanatorij dr. Mirka Černiča (J. Jelenc — M. Šlajmer) v Tyrševi ulici 19, štirinadstropna stanovanjska hiša Mariborske oblasti oziroma Dravske banovine na vogalu Strossmayerjeve in Gregorčičeve ulice, zgrajena od R. Kiffmanna in Ubalda Nassimbenija po načrtih Iva Dolenca, polna konstruktivističnih elementov stvarnostnega sloga in okrašena s plastikami Nikolaja Pirnata (1929—1931) in zlasti poslopje okrožnega urada za zavarovanje delavcev (sedaj Zdravstveni dom) v Ulici talcev 9, (Jaroslav Černigoj — Saša Dev 1930—1931), ki pomeni prvi poskus uvedbe čistega funkcionalizma v mariborsko arhitekturo.

Z nastopom arhitektov Saše Deva in zlasti Jaroslava Černigoja leta 1930 je mariborsko arhitektonsko snovanje dobilo svoji osrednji osebnosti, ki sta bili zmožni nositi nadaljnji razvoj v smislu sodobnega funkcionalnega konstruktivizma vse do druge svetovne vojne in še po njej. Kot njun introitus lahko smatramo ustvaritev palače Banovinske hranilnice na vogalu Tyrševe in Slovenske ulice (1931 do 1932). To je prva železobetonska skeletna stavba in sprva zares moderna, prostorsko plastično oblikovana arhitektura funkcionalnega tipa v Mariboru. Je skladna, brez okrasja, v materialu in konstrukciji čista, v proporcijah in strukturi svojih fasad organsko pretehtana stavba. Je arhitektura nove stvarnosti, produkt v bodočnost zazrte arhitektonike, ki stoji kot mejnik med dvema desetletjema pa tudi med dvema različno usmerjenima hotenjema. Medtem ko je prvo desetletje svojo naprednost še vezalo s tradicijo,

je drugo prav po zaslugi J. Černigoja osvobodilo arhitekturo vsakršne retrospektivnosti.

Medtem ko je bilo med leti 1923—1927 zgrajenih 12 dvonadstropnih, 6 trinadstropnih in 1 štirinadstropna stanovanjska stavba ter med leti 1928—1930 5 dvonadstropnih in 3 trinadstropne hiše, so med leti 1931—1933 nastale 4 dvonadstropne, 5 trinadstropnih in 1 štirinadstropna hiša, med njimi: trgovsko-stanovanjska stavba na Trgu revolucije 4, (J. Jelenc 1931—1933), stanovanjska hiša Pokojninskega zavoda v Krekovi ulici 21, (Vladimir Šubic 1930—1931), trinadstropen trikrilni blok v kareju med Stros Mayerjevo, Orožnovo in Gospejino ulico (U. Nassimbeni 1931), več vil (J. Jelenčeva v Vilharjevi ulici 7, R. Kiffmannova v Cankarjevi ulici 32, U. Nassimbenijevi v Medvedovi ulici 3 in 6 itd.), trgovsko-stanovanjska hiša na Meljski cesti 2 (R. Kiffmann), stanovanjska hiša na Gosposvetski cesti 23 (U. Nassimbeni), carinska pošta na Partizanski cesti (Viktor Vičič 1931—1939), tribuna na športnem igrišču Železničarja na Tržaški cesti 37 (J. Jelenc 1933 do 1935) itd.

V letih 1934—1935, ko je Maribor dobil 7 dvonadstropnih, 8 trinadstropne in 1 štirinadstropno hišo, je Jaroslav Černigoj sprojektiral osnovno šolo v Žolgerjevi ulici 2-4, ki je ob otvoritvi leta 1936 predstavljala funkcionalno najnaprednejše šolsko poslopje pri nas. Kar skromno so ji sledili približno sočasni kino Udarnik v Vetrinjski ulici 19, Borza dela (sedanja Skupnost za zaposlovanje) v Gregorčičevi ulici 37, stanovanjska hiša na Gosposvetski cesti 14 (J. Jelenc), in vile v Kamniški ulici 18 (Alojz Peklar 1935), Gregorčičevi ulici 54, Mladinski ulici 26 (U. Nassimbeni) itd.

Obdobje 1936—1937 je obogatilo Maribor z 9 dvonadstropnimi, 5 trinadstropnimi in 1 štirinadstropno hišo, kar kaže na željo mesta, da bi se karejsko izgradil, željo, ki tudi v naslednjih treh letih kljub bližajoči se vojni nevarnosti ni popustila. Nasproti glavnega kolodvora na Partizanski cesti 47 je zrasla trgovsko-stanovanjska hiša Ljudske samopomoči (M. Czeike 1936—1937), nasproti gradu v Grajski ulici trinadstropni kino Partizan (Herbert Drofenik 1935—1936), stari Scherbaumov mlin v Svetozarevski ulici 6 je nadomestilo poslopje Mariborske tiskarne (Ljubo Humek 1937-1938), Rudolf Kiffmann je v Tekstilni ulici postavil Hutterjevo delavsko kolonijo (1936—1939), Saša Dev in Jaroslav Černigoj sta s poslopjem zavarovalnice v Ulici talcev zakrila požarno steno velike dvonadstropnice s Partizanske ceste 14 (1937—1940), Božidar Čulk pa je sprojektiral

veliko poslopje sedanje Višje agronomske šole na Vrbanski 30, ki je bilo dokončano šele leta 1947. Sočasno so nastajale tudi stanovanjske hiše v Maistrovi ulici 9 in 15, Ulici heroja Staneta 16, trgovsko-stanovanjske hiše na Glavnem trgu 24, na Partizanski cesti 26 itd.

Zadnja leta pred vojno se je mariborska gradbena dejavnost še stopnjevala. Leta 1938 do 1939 je nastala trgovsko-stanovanjska hiša v Jurčičevi ulici 4 (Ljubo Humek), ki je skupaj z ono na Partizanski cesti 26 uvedla koncepcije sodobne dvoetažne trgovinske prodajalnice, Fritz Kiffmann je leta 1938 zgradil trgovsko stanovanjsko hišo na Meljski cesti 3 in 5, Herbert Drofenik je sprojektiral cerkev Rešnjega telesa na Cesti zmage kot zahtevnejšo dvoransko arhitekturo, ki je bila poleg pravoslavne cerkve na Leninovem trgu (1935-1936, porušena leta 1941) edini večji, na novo zgrajeni sakralni objekt na ozemlju takratnega mesta (1936—1938). Vila v Tomšičevi ulici 11 je bila zgrajena leta 1939 po načrtih M. Czeikeja, stanovanjska hiša v Svetozarevski ulici 4 istega leta po načrtih Ljuba Humeka, večstanovanjska vila v Medvedovi ulici 13 v letih 1940—1941 po načrtih Saše Deva, Hutterjev stanovanjski blok, imenovan Gradišče, v letih 1938—1941 po načrtih Saše Deva in Jaroslava Černigoja, gimnazija v Žolgerjevi ulici 1940 (skončana šele leta 1952) po načrtih Jaroslava Černigoja in Emila Navinška, ki sta z njo uveljavila sodoben koncept šole z veliko centralno vežo in obširnimi stopniščem.

Končno naj omenim, da je močan industrijski razvoj pogojil tudi živahno izgradnjo pridobitnih poslopij (tovarn, delavnic itd.), kjer sta konstruktivizem in funkcionalizem prišla že v prvem povojnem desetletju do prevladujoče veljave. Do leta 1938 je nastalo 106 tovrstnih objektov, od tega med leti 1922—1929 57 in med leti 1930—1938 49, vendar pa največ v letih 1924 (11), 1925 (10), 1929 (12) in 1937 (16). Omembe vredni so zlasti večji tovarniški kompleksi kot Doctor in drug ob Tvorčniški ulici (1922—1928), Hutter in drug ob Motherjevi ulici (1926—1933), Mariborska tekstilna tvornica ob Motherjevi ulici (1930), Svila v ulici Ob Dravi (1930 do 1932), Zlatorog ob Industrijski ulici, Metalna ob Zagrebški ulici, mestne avtobusne garaže ob Linhartovi ulici (1939) itd.

V drugem desetletju mariborskega urbanega razvoja so se pojavile tudi prve kakovostnejše regulacijske naloge, ki jih je večinoma opravil Jaroslav Černigoj: promenada na Partizanski cesti, Trg svobode v zvezi z

natečajem za postavitev kraljevega spomenika (J. Černigoj-Boris Kalin 1939), Glavni trg z obnovo kužnega znamenja in postavitvijo avtobusne postaje (1935—1938), Trg revolucije (1936—1938), pa tudi prve spomeniško-varstvene akcije: obnova Kalvarije (1932 do 1933), mariborske stolnice (1938—1940) in mestnega gradu (1937—1940). Obnovo mariborske stolnice je vodil mladi Marjan Mušič, ki je med leti 1939 in 1941 sodeloval pri izdelavi mestnega regulacijskega načrta.

Zaključno naj opozorim tudi na regulacijske zasnove medvojne Maribora, ki je do leta 1928 gradil po smernicah regulacijskih načrtov iz let 1863—1885. Takrat pa se je pojavil nov načrt Koroškega predmestja, ki sta ga izdelala arhitekta J. Jelenc in M. Czeike. Ta je uvedel diagonalne ulice v trikotu med Vrbansko, Gosposvetsko in Turnerjevo ulico. Za Taborsko predmestje je bil leta 1927 in 1929 sprejet delni regulacijski načrt; ta je brez potrebe razdrobil ozemlje med Fochovo in Metelkovo ulico, ki se je do vojne polagoma zazidalo. Šele z letom 1935 je začel mestni gradbeni urad izdelovati generalni regulacijski načrt za mestno in okoliške občine, s čimer je končno prišlo do gradbeno-upravne združitve celotnega mestnega komunalnega prostora, kateremu pa ni sledila političnouppravna. Vendar načrt ni zazivel, ker ga je prehitela vojna. Delno se je realiziral le na Pobrežju v zvezi s postavitvijo Hutterjeve delavske kolonije. Medtem ko se je zazidava mariborskega političnoupavnega območja razvijala po že omenjenih delnih regulacijskih načrtih (severno od Drave precej regularno, južno z napakami in pogosto v odprti zazidavi), pa je bil razvoj Pobrežja, Tezna, Nove vasi in Studencev prepuščen stihiji. Rezultat tega je bila močna nesistematičnost v urbanizaciji in komunalizaciji teh mestnih predelov. Studenci so se zazidavali ploskovno, Pobrežje zaradi stražunske terase radialno vzdolž Ceste 14. divizije ter z zaselki in svobodnimi gradnjami, Tezno pa z obzidavo Ptuijske ceste in spontanimi naselbinami ob Stražunskem in Tezenskem gozdu. Tako je Maribor dočakal drugo svetovno vojno z velikimi urbanističnimi nedorečenostmi zaradi nepovezanega razvoja posameznih mestnih predelov, vendar z ugodno lokacijo večjih industrijskih obratov v Melju in na Teznu ter s še nepo-

kvarjenimi okoliškimi podeželskimi naselji.

Nemška okupacija v letih 1941—1945 je Mariboru prinesla poleg političnouppravne razširitve na okoliške občine in novega, vendar nedokončanega regulacijskega načrta, nekaj stanovanjskih blokov ob Smetanovi ulici in po mestu, tovarno letalskih motorjev (sedaj TAM) na Teznu, začeto elektrarno Mariborski otok, nekaj tlakovanih cestišč in predvsem napol uničeno mesto s 47 % težko poškodovanimi in 466 porušenimi hišami, uničenimi komunalnimi napravami in poškodovano kanalizacijo. Maribor je torej izšel iz zadnje vojne kot najbolj poškodovano mesto v Sloveniji, kar še danes kljub dinamičnemu povojnemu razvoju ni v celoti prebolel. Takoj po vojni je Jaroslav Černigoj pripravil idejni regulacijski načrt Maribora, ki ga je upošteval Ljubo Humek, ko je med leti 1947 in 1950 izdelal vodilni regulacijski načrt mesta in delni regionalni načrt mestnega okolja kot sintezo razvojnih možnosti, družbenih potreb in vizije kompleksne urbanizacije širšega mestnega prostora. Pri njegovi realizaciji so se poleg že omenjenih starejših vključili tudi mlajši, vendar že pred vojno delujoči arhitekti: Stane Lovše, Maks Hlad, Drago Umek, Milan Černigoj, Danilo Fürst in drugi.

VIRI IN LITERATURA

Statistično poročilo Mestnega gradbenega urada iz marca 1938. — Franjo Baš: Teritorialni razvoj Maribora. Kronika slov. mest II. 1935 p. 122—126. — Franjo Baš: Mariborske slike, Maribor 1934, 142 strani in Maribor 1935, 96 strani. — Franjo Baš: Razvoj Maribora v letih 1918—1938. Kronika slov. mest VI. 1939. p. 57—68. — Jaroslav Černigoj: K študiji za regulacijo mariborskega Glavnega trga. KSM II. 1936. p. 152—154. — Jaroslav Černigoj: Bodoči Trg svobode v Mariboru. KSM VI. 1939. p. 80—84. — Marjan Mušič: Razvoj Slomškovega trga v Mariboru. KSM VI. 1939. p. 84—91. — Franjo Kramberger: Nekaj števil o Mariboru. Koledar nabavljalne zadruge državnih uslužbencev (KNZDU) 1933. p. 93—108. — Ludvik Zorzut: Novi Maribor. Nekaj bilance ob 20-letnici. KNZDU 1940. p. 97—105. — Načrt in vodnik samoupravnega mesta Maribor, Maribor 1936. — Franjo Sijanec: Sodobna slovenska likovna umetnost, Maribor 1961. — Jože Curk: Maribor, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris I. ČZN II. p. 63—95 in ČZN IV. p. 83—105.

RAZPAD POSESTI KNEZOV AUERSPERGOV NA KRANJSKEM

STANE GRANDA

Auerspergi, po enem izmed svojih gradov Turjaku splošno imenovani tudi Turjaški ali Turjačani, so bili stoletja ena najuglednejših, najbogatejših in najpomembnejših fevdalnih rodbin na Kranjskem. Obsežno posest ter z njo zvezana ugled in moč so imeli tudi v drugih deželah cesarstva, ki so mu vladali Habsburžani. Prvotni Turjačani naj bi se naselili na našem ozemlju okoli leta 1000,¹ vendar so že v 13. stoletju izumrli in so tisti, ki jih običajno imamo v mislih, kadar govorimo o tej rodbini, izšli iz njihovih ministerialov, ki se prvič omenjajo v 13. stoletju.² Nagel družbeni vzpon te rodbine se začne v 15. stoletju, ko je Engelhard (1404–1466) postal dedni komornik na Kranjskem in v Slovenski marki. Njegova sinova Pankracij (1441–1496) in mlajši Volkard (1443–1506) pa sta začetnika dveh glavnih linij te rodbine, od katerih se je vsaka delila še na več vej. Pomembnejša je prva, ki se običajno imenuje starejša ali Pankracijeva linija. Iz nje izhajajo: veja grofov s Turjaka, veja, ki je imela v lasti Šrajbarski turn (in iz katere je izšel Anton grof Auersperg ali Anastazij Grün), veja, ki je imela nekaj časa v posesti Mokrice in tudi najpomembnejša knežja veja, ki tvori pravzaprav posebno knežjo linijo. Slednja izvira neposredno iz Teoderika (1578–1634), enega izmed vnukov znamenitega Herberta Turjaškega, ki je padel leta 1575 v bitki s Turki pri Budačkem. Teoderik je leta 1630 postal državni grof (Reichsgraf).³ Njegov sin Janez Vajkard je bil na državnem zboru v Regensburgu 1653. leta povzdignjen v državnega kneza. Naslednje leto je dobil v fevd kneževini Münsterberg in Frankenstein v Šleziji, leta 1663 je pridobil pokneženo grofijo Thengen na Tirolskem. Zaradi prekoraitve kompetenc in zasledovanja lastnih ciljev v mednarodni politiki se je cesar odpovedal njegovi svetovalski in diplomatski službi in ga prisilil, da se je umaknil najprej na svojo avstrijsko grofijo Wels, nato pa v Ljubljano, kjer je zgradil znani knežji dvorec. Leta 1673 je po neoženjenem bratu Wolfgangu Engelbertu podedoval grofijo Kočevje, ki je prišlo v roke te rodbine z nakupom dobra štiri desetletja prej in gospostvo Žužemberk, kjer je 1677. leta umrl.⁴ Še pred smrtjo pa je z kočevske in delov nekaterih drugih posesti (imel je še gospostva Šumberk, Poljane, Postojno, Lož) ustanovil fidejkomis, to je dedno nedeljivo in neobremenljivo družinsko posest.⁵ Leta 1791 je bil Karl

Jožef Anton proglašen za vojvodo Kočevskega. Naziv je bil deden in ga je nosil vsak prvorojenec, ostali pa so bili principi oziroma princeze. Kot kaže, jim do vojvodskega naslova ni bilo veliko. Običajno so navajali predvsem svojo knežjo čast in tudi med prebivalstvom se je uveljavil naziv »firšt«.

Čeprav so knezi del posesti, ki so jo dobili ali podedovali v teku časa, že tudi odprodali ali izgubili na kak drug način, je bila njihova posest na Kranjskem v 19. stoletju še vedno zelo velika. 1863. leta so imeli poleg vojvodine Kočevske še gospostvi Poljane in Žužemberk, dobri Soteska in Rožek ter vikariat Bela cerkev.⁶ Skupna površina naj bi znašala okoli 30.000 ha. Veliko zemlje ter številne dvorce so imeli tudi v drugih avstrijskih, čeških in ogrskih deželah. Z zemljiško odvezo so se površine nekoliko zmanjšale, kljub temu pa so imeli leta 1905 na Kranjskem še 23.501 ha, od tega je vojvodstvo Kočevje z gospostvom Poljane merilo 19.293 ha, posest, ki jo vir označuje z imeni Žužemberk—Toplice—Višnja gora—Soseska pa 4208 ha.⁷ Kot veleposestnik jim je bil v tem času še najbližji princ Schönburg-Waldenburg s 16.403 ha (Lož—Snežnik).⁸

Auerspergi spadajo v skupino tistih naših fevdalnih rodbin, ki so zelo zgodaj in v velikem obsegu posegale tudi v neagrarno produkcijo. Že v srednjem veku se omenja njihovo železo.^{9a} Konec 18. stoletja so se znova vključili v to vrsto proizvodnje, ki je dosegla svoj vrh v znanem dvorskem železarstvu.⁹ Njihovo ime je tesno povezano tudi s steklarstvom, zlasti pa z lesno predelovalno industrijo, ker je skoraj vso njihovo posest pri nas pokrival gozd. Velika spodbuda slednji je bila predvsem izgradnja železniške proge Dunaj—Trst ter tistih prog, ki so se nanjo kasneje navezale. V desetletjih od 1848 do prve svetovne vojne loči Ivan Mihorič tri faze. Za prvo, ki traja do 1857. leta, naj bi bili značilni nekateri zakoni, ki urejajo vprašanja v zvezi z gozdom ter izgradnja magistralne linije Dunaj—Trst, ki je približala železnico zahodnim robom veleposetva. Za drugo, v letih 1860–1892, naj bi bila značilna izgradnja gozdnih poti in cest ter postopna izgradnja in nakupi industrijskih žag; za tretjo pa izgradnja kočevske proge 1893 in podaljška dolenjske do Straže leto dni kasneje. Kot je znano, projekt železnice ob Krki ni prodr. Značilni sta tudi gradnja moderne parne žage na planoti Roga 1895.

leta ter parne žage Jelendol.¹⁰ S tem se je število žag, zlasti pa njihova kapaciteta precej povečala. Poleg starih žag na Dvoru in v Soteski so imeli v času pred prvo svetovno vojno še naslednje: Travniki v Loški dolini, Glažuta, Gotenice, Mrzli Studenec in Medvedjek. Najpomembnejša je bila tista na Rogu, ki je bila največja na Slovenskem. Zaposlovala je 250—300 ljudi. Okoli nje je nastalo naselje z lastnim vodovodom, električno napeljavo, v zvezi z njo je bilo zgrajenih tudi 35 km ozkotirne železnice.¹¹ Skupen problem vseh obratov je bilo pomanjkanje vode. To je verjetno tudi eden izmed vzrokov za tolikšno število žag. Delali so namreč na tisti, kjer je bilo to mogoče. Zato vse niso imele stalnega delavstva ali vsaj ne v potrebnem številu, ampak so si pomagali z njegovim premikanjem.

Poudariti je treba še neko značilnost knezov Auerspergov. Posesti v monarhiji so jim omogočale, da so pogosto menjali svoja bivališča in so se marsikje čutili doma. Lepota Žužemberka in Soteske, bogastvo kočevskih gozdov, vse to je bilo premalo, da bi pretežni del svojega življenja preživeli tu.¹² Preko uradnikov so skrbeli, da so posli potekali v redu, pazili so, da je denar krožil in se je bogastvo večalo. Dvorski primer nam dokazuje, da niso bili prav nič sentimentalni, če je bilo treba nekaj opustiti. Seveda pa nas to ne sme zavajati k napačnim sklepom, kam pravzaprav Auerspergovi sodijo. Bili so in se še danes imajo za del (nekdanj) kranjskega plemstva.¹³ Ekonomski moči so hoteli dodati tudi političen ugled in moč, še zlasti je to težnjo moč zaslediti po uvedbi ustavnega življenja. Knez Karl je postal 1861 predsednik gosposke zbornice, od decembra 1867 do septembra 1868 pa je bil na čelu meščanskega ministrstva; znameniti in za Slovence zloglasni knez Adolf Auersperg je bil od novembra 1871 do februarja 1879 ministrski predsednik (Auersperg-Lasserjev režim), vnuk prvega kneza Karl je bil od leta 1907—1911 kočevski poslanec v državnem zboru.¹⁴ Kljub temu, da ni bil nihče od zgoraj imenovanih rojen na našem ozemlju, niti ni tu umrl, so bili še kako prisotni v slovenskem političnem življenju druge polovice 19. stoletja. Navedel bom le dva primera. Rudež in Trdina sta 10. julija 1872 zahtevala od Bleiweisa, naj takoj izstopi iz deželnega komiteja za izgradnjo dolenske železnice, katerega predsednik je bil knez Karl Auersperg. Druženje z njim so ljudje imeli za izdajstvo.¹⁵ Vittev Josip Schneid pa je, nedvomno v dogovoru s takratnim vodilnimi politiki in morebiti celo dvorom, zahteval od Bleiweisa de-

cembra 1879. leta, naj za državnega poslanca kandidirajo kneza Windischgrätza, ker je ta »slovenski knez po rodu in po svoji rodbinski tradiciji«, z njim se postavijo po robu kateri Auerspergov, ki je imela 16 let odločilen vpliv.¹⁶ S svojim političnem delovanjem sta zadnji dve generaciji kočevskih vojvod dosegli tisto, pred čemer je svaril plemstvo Hohenwart poleti 1879. leta: spravili so v nevarnost svojo eksistenčno upravičenost med slovenskim narodom.¹⁷

Agrarna reforma je bila samo eden izmed številnih problemov, s katerimi se je morala spopasti Kraljevina SHS. Razmeroma enakim načelnim stališčem različnih političnih strank je stalo nasproti veliko praktičnih vprašanj, ki so dopuščala zelo različne rešitve. Že sama struktura veleposesti je bila v državi zelo različna. Medtem ko so ponekod prevladovale obelovalne površine, je bilo v Sloveniji z izjemo Prekmurja ravno obratno. Zavedati se moramo, da socialno-politična načela agrarne reforme v tem času niso bila več usklajena z ekonomskimi zakonitostmi agrarne proizvodnje. Mali kmetijski obrati ne vodijo k napredku. Dodatno vprašanje pa je seveda tudi industrija, ki je na nekem veleposestvu nastajala in se razvijala v skladu z njegovo specializacijo.

Glede obdelovalnih površin so agrarno reformo v stari Jugoslaviji začeli sorazmerno hitro izvajati čeprav ne v skladu s predstavami in željami najbolj prizadetih.¹⁸ Predhodne odredbe z dne 25. februarja 1919 so

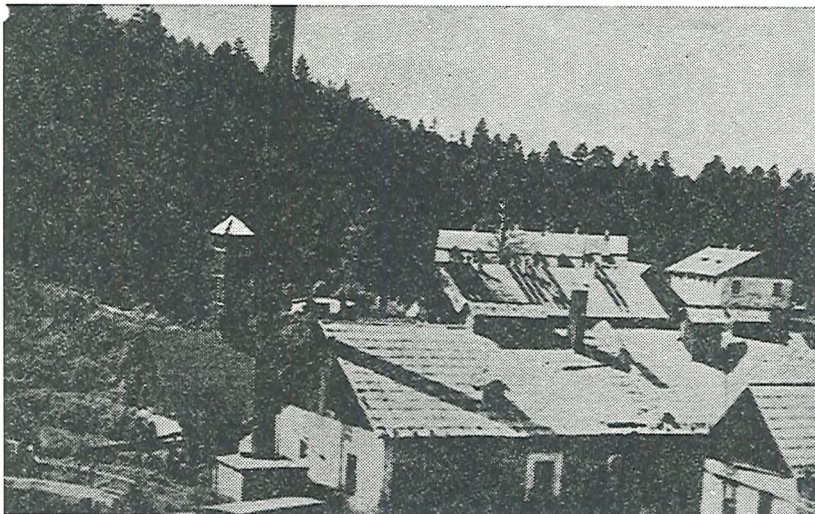
Zadnji kočevski vojvoda knez Karl Adolf Auersperg

ne le razglasile vse fidejkomisije za veleposestva, ampak so tudi določile, da se vsi večji gozdni kompleksi poddržavijo. Omejili so tudi promet z nepremičninami, ki pridejo v poštev za agrarno reformo. Za Slovenijo je bilo določeno, da ima lahko vsak največ 200 hektarov zemlje. Teh določil niso izvedli. Veliko pomembnejša je uredba z dne 11. februarja 1920, ki je nekoliko spremenjena leta 1922 postala zakon. Veleposestva so prišla pod državno nadzorstvo in nekatera celo pod upravo (sekvester). Po zakonu, ki je bil izdan specialno za Slovenijo konec februarja 1922, so morali gozdni veleposestniki nakazovati interesentom agrarne reforme kurivo in stavbni les. Ker pa je prišel za to v poštev le letni etat, se je bilo temu mogoče kaj lahko izogniti. Prosilcu so lahko enostavno odgovorili, da je letni etat že izkoriščen. Vrh in obenem že skoraj konec te agrarno-reformne zakonodaje pa je zakon o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih, sprejet 19. junija 1931, ki je dopuščal veleposestniku 200 ha vseh površin, predvideval pa je za izjemne primere, kjer to narekujejo agrarno-ekonomski vzroki, tudi možnost širših in super maksimumov. Za razliko od obdelovalnih površin, kjer je zakon priznaval individualne subjekte agrarne reforme, je bilo za gozdne veleposestvi in to le za tiste, ki so imele preko 1000 ha gozda in so ležale v Dravski banovini in nekaterih hrvaških okrajih, določeno, da so subjekti za to kulturo občine, zemljiške skupnosti, imovinske občine in skupine poljedelcev kot pravne osebe. Odškodnino naj bi veleposestniki dobili v obveznicah Privilegirane agrarne banke, ki naj bi se amortizirale v 20 letih s 5 % obrestmi. Leta 1933 so ta rok razširili na trideset let. Za čas, ki je potreben, da se uredi prenos lastništva, so ustanovili poseben organ Začasno državno upravo razlaščenih veleposestniških gozdov (kratica ZDU), katere naloga je bila racionalno upravljanje prevzetih površin.

Knezi Auerspergi so imeli v desetletjih pred vojno posestvo vzorno urejeno. Dober pregled nad njim in velika strokovnost vodilnih uslužbencev sta omogočala načrtno gospodarjenje. Prva svetovna vojna je ta prizadevanja zavrla, ker je primanjkovalo delovnih moči. V področjih Gotenic, Fridrihtajna in Roga, ki so merila skupaj okoli 18.200 hektarov, jim v letih 1914–1918 od predvidenega poseka 183.636 m³ bukev ter 218.152 kubičnih metrov jelk ni uspelo posekati 168.673 m³ bukev ter 164.302 m³ jelk. Zato pa so veliko posekali v lažje dostopnih gozdovih in je bil npr. večji del revirja Poljane

(412 ha) ob koncu vojne izsekan. Od štirih žag, ki so jih v tem času imeli, sta Travniki in Rog stali, le Jelendol in Glažuta sta obratovali, posluževali pa so se še Kajfeževe žage v Kočevju. Perspektive ob koncu vojne niso bile slabe. Zakupne pogodbe z zakupniki žag so se iztekale in bi bilo možno ob sklepanju novih izsiliti višje zakupnine. Gospodarska obnova in razvoj, ki običajno sledita vojnim razdejanjem, sta bila upanje, da bodo kapacitete kočevskih (29.000 m³ bukovih hlovov in 26.000 m³ jelovih) in soteških žag (2600 m³ bukovih in 5200 m³ jelovih) ob normalni količini dežja v veliki meri izkoriščene. Prav tako so bili prepričani, da bo 400 m³ stavbnega lesa našlo kupce. Zadovoljiti bi bilo možno tudi druge kupce oziroma lastnike žag in doseči letni posek v višini približno 200.000 kubičnim metrov lesne mase. Sekali bi predvsem les, katerega premer je v prsni višini več kot 40 cm. Seveda bi bile potrebne tudi določene investicije v gozdne ceste in transportne naprave. To gotovo ne bi povzročilo težav, kajti ob ugodnem ekonomskem položaju bi lahko prišli do potrebnega kredita, še zlasti, če bi bili varščina obsežni gozdovi.¹⁷

Usoda, ki se je zgrinjala nad knezi Auerspergi, je bila resnično temna, pa še sami so jo hote ali nehote zapletali. Če jim lahko priznamo poslušnost za gospodarska vprašanja, jim tega za politična ne moremo. Jugoslovanskega državljanstva niso sprejeli, temveč so obdržali avstrijskega. To pri vladi in njenih uradnikih in vseh tistih, ki so bili nad novo državo navdušeni, ni bilo prijazno sprejeto. Še zlasti pa so si ustvarili politične nasprotnike v vrstah tistih, ki jih je zajela »jugoslovenska evforija«. V času izdaje Predhodnih uredb februarja 1919, kar je kasneje veljalo kot datum, ki je določal obseg posesti — objekta ograde reforme, je bilo posestno stanje alodialne in fidejkomisne posesti naslednje: 155 ha njiv, 506 ha travnikov, 8 ha vrtov, 228 ha pašnikov, 22.585 ha gozdov, skoraj 8 ha stavbnih zemljišč, 4 ha nerodovitne zemlje in skoraj 10 ha neobdavnice zemlje. Vsota vseh površin je bila 23.513,0445 ha.²⁰ Gozd, ki je pokrival 96 % knežje zemlje, je bil sestavljen iz štirih večjih kompleksov ter preko 25 manjših kompleksov in gozdnih parcel. Upravna centra sta bila gozdna urada v Kočevju in Soteski, ki jim je bilo podrejeno nekaj nižjega uradništva ter večje število gozdarjev in gozdnih čuvajev ter drugo pomožno osebje. Kočevskemu nadrejeni organ je bil knežji upravno-ekonomski center v Vlaču na Češkem. Leta 1927 je umrl zadnji kočevski vojvoda knez Karl. Ker je njegov prvorojenec

Zaga Rog neposredno po
ustavitvi obratovanja. Sli-
ka prikazuje le del naselja

umrl že pred njim, dedič nekdanjega fidejkomisa vnuk Karl Adolf pa je bil še mladoleten, je upravljanje vsega veleposestva, ki se je poslej imenovalo Veleposest Auersperg Karl dediči, prevzel knez Karl Auersperg-Breunner, stric mladoletnega dediča in lastnik alodialne posesti s sedežem v Soteski. Kljub temu, da jih je državno nadzorstvo v določeni meri oviralo pri gospodarstvu, pa dohodki niso bili ravno majhni. Tako so za leto 1923 prijavili skoraj 5,8 milijona dinarjev dohodka in plačali v 5 % kolonizacijski fond preko 260.000 din.²¹ Vsa leta seveda niso bila tako ugodna. Na podlagi podatka, da so od srede marca 1919 do 1932. leta plačali v zgoraj omenjeni fond 1,561.522 din,²² lahko izračunamo, da so zaslužili v tem obdobju 31,230.440 din ali malo manj kot 2,5 milijona din letno. Če predpostavimo, da so določen del dohodka tudi utajili, se gotovo ne motimo, če trdimo, da je znašal najmanj 3 milijone letno. Z gotovostjo lahko tudi trdimo, da je to, glede na 1923. leto nizko povprečje, posledica krize v lesni trgovini in industriji, ki se je začelo konec dvajsetih let. Samo v obdobju 1930—1932 je padla cena mehkega rezanega lesa za skoraj 40 %, tržišče za oglje pa se je zaprlo.²³

Leto 1932 je bilo usodno. 16. februarja sta minister za gozdove in rudnike ter minister za kmetijstvo podpisala razglasitveni odlok, ki je upošteval predlog banske uprave Dravske banovine, da naj ima veleposestvo le še 3000 ha, vse ostalo pa se razlasti.²⁴ Od ekspropriacije so izločili obdelovalno zemljo, do tedaj razdeljena zemljišča agrarnim interesom ter pašnike, ki so bili že razdeljeni ali primerni za razlastitev. Lastnik je moral izbrati v 6 mesecih v arondiranem kompleksu

površine, ki jih je želel obdržati, ostalo pa bo prešlo do nadaljnjega v državno upravljanje. Da je bila mera polna, je zagrebški industrijalec Šutej, ki je imel v zakupu žago Rog, le-to ustavil, čeprav jo je šele 1. februarja 1928 prevzel od prejšnjega zakupnika Jugoslovenske šumske industrije d. d. Zagreb. V štiriletnem obdobju je vanjo precej investiral in jo razširil, sklenil z Auerspergi štiriletno eksploatacijsko pogodbo za 50.000 kubičnih metrov hlodovine letno in je zaposloval preko 500 delavcev, ki so leta 1929 delali celo v dveh izmenah po 11 ur. Gospodarska kriza ni dovoljevala obnovitve pogodbe pa tudi ukrepi agrarne reforme so prispevali svoje in je vse naprave, ki so bile njegova last, enostavno prodal, in je žaga poslej dobesedno propadla.²⁵ Soteškega »firšta« ni toliko prizadela ustanovitev obrata kot dejstvo, da bo ravno on tisti upravitelj njihove družinske posesti, pod katerega vodstvom bo skoraj propadla. Preko svojega ljubljanskega pravnega zastopnika advokata dr. Fritza Luckmanna, ki je zastopal večino veleposestnikov, se je povezal z nekaterimi drugimi advokati, notarji in poslovneži. Notarju Marku Rudežu je obljubil 40 din za vsak hektar gozda po popolni oprostitvi agrarne reforme v zemljiški knjigi nad površino 3300 hektarov in po odbitku 1/3 oproščenih ha, 90.000 din pa mu je dal za delo in izdatke pri ureditvi agrarne reforme na veleposestniških gozdovih. Gradbeniku Karlu Polcu je obljubil po 150 din za vsak hektar nad supermaksimumom. Kolikor bi jih uspel dobiti oziroma rešiti pred agrarno reformo nad 1000 hektarov, bi za vsakega nadaljnjega dobil 200 din. Dr. Vinku Zorcu v Beogradu je obljubil 20 din za vsak hektar, ki se mu bo

prepustil nad 5500 ha v Dravski in Savski banovini skupaj. Nekemu ing. Š. je obljubil 200.000 din, če pri izbiri maksimuma obvelja njegova želja, kar naj bi bilo odvisno od njegovega predloga banski upravi oziroma agrarnemu ministrstvu ter še dodatnih 150.000 din ali pa 100.000 din, če bi posestnik lahko obdržal kompleks Rog oziroma Gotenice.²⁶ 3. oktobra 1929 je izšel zakon, ki je uvedel banovine. V Dravsko banovino je prišel okraj Čabar, kjer so imeli Auerspergi nekaj čez 4800 ha gozda, okraja Črnomelj in Metlika pa sta bila dodeljena savski banovini. 28. avgusta 1931 pa sta bila zadnja dva okraja vrnjena Dravski banovini, medtem ko so čabrskega vključili v savsko. Te teritorialno upravne spremembe naj bi bile vzrok, da so beograjski uradniki v naglici izdali razglasitveni odlok, ki je veleposestvu v savski banovini puščal 2325 ha in žago. Ostanek gozdov je že v avgustu prevzela ZDU v Delnicah.

Težišče Auerspergovoga boja je bilo poslej usmerjeno na posest v dravski banovini. Njena banska uprava je po izdaji razglasitvenega odloka naročila ekspertize o knežji veleposesti. Ing. Mirko Šušteršič je bil mnenja, da je predlog veleposestnika, ki je zahteval, da dobi v dravski banovini ca. 2000 ha v revirju Fridrihštajn in ca. 1000 ha v bližini gradu Soteske, sprejemljiv. Strinjal se je s posestjo, ki mu je ostala v čabarskem okraju. Kolikor oblast ne bi mogla sprejeti knezovega predloga, pa je bil mnenja, naj se banovinske meje ne upoštevajo in da naj dobi vseh 5000 ha okoli Soteske in bližnjem delu Roga. Revir Brezova reber (ca. 1600 ha) naj bi rezervirali za agrarne interesente ali pa naj bi ga dali veleposestniku, ostanek naj bi dobil iz roškega kompleksa. Opozarjal je tudi na možnost, da bi lahko vseh 3000 ha, ki so mu ostali v dravski banovini, dobil v revirju Fridrihštajn. Kolikor mu mislijo pustiti vse žage, je predlagal, naj se poveča super maksimum za 100 %. Če bi sprejeli lastnikov predlog, pa naj dobi žagi Jelendol in Sotesko.²⁷ Čeprav ni mogoče dokazati neposrednih zvez med neznanim ing. Š. in utemeljevalcem gornjih predlogov, je ta predlog kljub navidezni neprizadetosti sumljiv.

V začetku septembra 1932. leta je knezov pravni zastopnik vložil pritožbo na državni svet. Razlastitveni odlok je izpodbijal s trditvijo, da je razlastitev preobsežna, ker tolikšnih potreb po gozdovih okoliško prebivastvo nima. Očital je, da ni bilo upoštevano, da so razlastili dve veleposestvi: fidejkomisno in alodialno. Upoštevane tudi niso bile potrebe tamkajšnje lesne industrije. Od vseh pripomb je najbližja resnici le slednja, pa tudi v tem

primeru je moč navesti dva nasprotna argumenta: žaga Rog ni več obratovala, agrarna reforma je v prvi vrsti socialno-političen ukrep. Sklicevanje na neadekvatno veliko razlastitev je bil čisti nesmisel, saj je razlastitveni odlok izrecno ugotavljal, da je površin za vse interesente premalo. Vloga na državni svet je bila zaključena z zahtevo, da oblasti sprejmejo predlog veleposestnika, da si v dravski banovini izbere 947 ha v gozdnem uradu Soteska ter 2053 v območju kočevskega gozdnega urada. Prav tako so zahtevali tudi neke parcele v črnomaljskem okraju (ca. 250 ha), ker te niso bile razlaščne in ker je ta v času izdaje zakona o likvidaciji agrarne reforme ležal v savski banovini. Državni svet so opozorili, da nekatere občine — subjekti agrarne reforme žele doseči sporazum z veleposestvom, ki naj bi zadovoljil obe prizadeti strani. Na koncu so zagrozili z mednarodnim sodiščem v Haagu ter odpuščanjem nameščencev.²⁸ Istočasno je potekala tudi nasprotna akcija, ki so jo vodili ljudje okoli ljubljanske ZDU. Od oblasti so zahtevali, da knez ne sme dobiti več kot 3000 ha, da je treba tisto zemljo, ki leži v čabarskem okraju, odvzeti. Knez naj dobi zemljo okoli soteškega gradu, ker si je tam obdržal tudi obdelovalne površine. Sprva niso bili enotni, ali naj dobi knez Brezovo reber, ki ni bila veliko vredna, ostanek pa v severnem delu Roga ali pa naj vseh 3000 ha leži v slednjem kompleksu.²⁹ Zahtevali so tudi odvzem žag Glažuta in Jelendol. Te zahteve je podpirala tudi banska uprava, ki je ministrstvu za kmetijstvo predlagala slabšo varianto: to je Brezovo reber ter severni del Roga v bližini Soteske: »V srezu Kočevje bi na ta način zgubil K. Auersperg vse svoje gozdove, kar bi brezdvomno imelo velike ugodne posledice v narodno-gospodarskem in nacionalnem oziru tega močno z nemškim duhom in življenjem prepletenega sreza. Saj je šel ob priliki razlastitve Auerspergovih gozdov po kočevskem srezu glas: »Dem deutschen Fürsten, deutsche Treue.«³⁰

Z opozarjanjem na nemško manjšino na Kočevskem so hoteli vsaj delno pojasniti precejšen odziv občin na Auerspergovo ponudbo. V skladu z zakonodajo je predlagal tem subjektom agrarne reforme sporazum, na podlagi katerega bi prejele brez odškodnine še količine lesa ali pa enkratno neko vsoto denarja, v zameno pa bi knezu prepustile preostali gozd. Soteški »firšt« je to akcijo sprožil takoj po prejemu razlastitvenega odloka. Že konec poletja je skoraj 50 občin zahtevalo, da oblasti pristanejo na njihovo željo po sporazumu, ki bi jim prinesel skup-

no ca. 4500 ha zemlje brez odškodnine ter 241.000 din za dobrodelne namene. Akcijo je podprl tudi sreski odbor JRDK (Jugoslovanska radikalna kmetijska demokracija) v Kočevju.

Politično je namreč akcijo vodil »namestnik poslanca kočevskega sreza in poslevodeči podpredsednik sreskega odbora JRDK dr. Hans Arko«, ki so ga nasprotni viri označevali kot Auerspergovega advokata³¹. Opozorjanje na »deutsche Treue« je nekoliko preveč poenostavljena razlaga velikega odziva, čeprav je ta moment v določeni meri gotovo obstajal vsaj pri kočevarskih občinah. Kaj pa točke kot Št. Peter (danes Otočec) pri Novem mestu ali Št. Vid pri Stični in še nekatere druge? Nedvomno je vzrokov več. Kmetje, ki so stoletja živeli ob obrobni predelih knežjih gozdov, so bili z njimi tesno ekonomsko povezani. Velikokrat so ravno v njih zaslužili sicer včasih slab kos kruha, toda kruh je vendarle bil. Določen vpliv je imel tudi strah pred spremembami, kajti kmet, ki že zaradi narave stalno živi v negotovosti, si ni želel nalagati še novih podobnih težav od novih lastnikov, ki bi lahko bili do kmetov še manj ustrezljivi kot knezi. Na vodstva občin je vplival tudi strah pred bremenom, ki bi si jih naložil s prevzemom lastništva: stroški za personal, pokojnine za nekdanje uslužbenke in delavce na veleposestvu, bolniška blagajna, patronati, vzdrževanje poslopij in inventarja, stroški za zavarovalnine, vzdrževanje in gradnja novih cest zlasti pa izplačevanje odškodnine. Vestni uradniki veleposestva, ki so strah še razpihovali, so izračunali, da bi občine z lastno upravo razlaščenih gozdov ustvarile letno 1,353.000 din izgube.³² Kaj je bolj logičnega kot sprejeti ponujeno roko, ki obljublja sicer manj, kot so pričakovali, vendar je uresničenje bilo blizu. Občinskimi odbori je bilo »pomagano« še toliko, da jim je veleposestvo poslalo že vnaprej napisane zapisnike občinskih sej, z eno samo točko seveda, in je bilo treba vanje vnesti le še kraj, datum in navesti imena prisotnih odbornikov. Ker predpostavljene oblasti niso bile pripravljene podpreti sporazuma, so pustile predlagatelje brez odgovora. Konec leta je nekaj občin ponovno interveniralo v Beogradu.³³ Februarja 1933. leta je dr. Luckmann ponovno v imenu veleposestnika ponudil občinam sporazum, vendar tokrat preko ZDU. Večja skupina županov je šla celo skupinsko v Beograd, denar naj bi založili prizadeti veleposetniki preko nekega advokata, vendar tudi brezuspešno. Marca 1934 je Auersperg začel novo akcijo. Obrnil se je neposredno na ministrstvo za poljedel-

stvo ter preko njega ponudil občinam 5012 hektarov gozdnih površin, skoraj 300 ha obdelovalne zemlje ter 243.000 din v dobrodelne namene. Ponudba je prišla preko bano-vinske uprave na ZDU. Ta je zahtevala najprej predujem 30.000 din na račun stroškov pri organiziranju sestankov agrarnih interesentov ter ekspertizo gozdarskih strokovnjakov. Slednji so ugotovili, da so ponudene površine, ki so ležale na obrobju večjih gozdnih kompleksov, zelo razdrobljene in izrabljene. Tudi predstavniki občin in agrarnih interesentov litijskega in novomeškega okraja so sporazum zavrnil. Sestanki so morali potekati precej burno. Ohranil se je dopis mirenskega župana Franja Bulca, v katerem poziva ostale župane, naj na sestanek poleg predstavnikov pašniških zadrug pripeljejo s seboj čimveč ljudi, ki bodo na sestanku v Novem mestu razgrajali in tako pomagali doseči »dokončno ureditev zadev«. ³⁴ Deponirani denar so Auerspergu vrnili, stroške pa pokrili iz dohodkov ZDU. Jeseni je bila sprožena nova akcija. Tokrat so uradniki sestavili 11 strani dolgo spomenico, ki so ji kot dokumente priložili nekaj fotografij, ki so potrjevale njihove trditve ter nekaj dokumentov. V njej so želeli predstaviti svojo veleposest najprej kot industrijski obrat, ki je zaposloval nekaj 100 ljudi. Očitati so dvojno merilo pri obravnavanju njihove veleposesti. Medtem ko so njih razlastili »na tako radikalen način, pa posestvu ing. Antona Rudeža v obsegu 1650 ha ni bilo ničesar odvzetega«. »Odškodnina je prenizka. Vrednost 1 ha gozda je 6000 din, tečajna vrednost obveznic, na podlagi katerih izplačujejo odškodnino, pa je 112 din za hektar.« Ponovili so očitke, da niso izhajali iz dejanskih potreb. Po njihovih izračunih bi dejanske upravičence lahko zadovoljili z okoli 4800 ha goz-manjše gozdne parcele, dobivale letno manjda. Očitati so politikom, da so oni krivi, ker ni prišlo do sporazuma z občinami. Kot dokaz so navedli dr. Ivana Puclja, ki je na zborovanju v Dolenjskih Toplicah 3. oktobra 1932 svoje nasprotovanje sporazumu z občinami argumentiral s trditvijo: »Če vzamemo nekomu srajco, se ne bomo z njim o tem še pogajali!« Spomenico so zaključili z zahtevo, naj problem njihovega posestva ponovno objektivno preučijo ter dodali: »Graščina zahteva v slučaju ekstremne izvedbe razlastitve polno odškodnino v smislu mednarodnih običajev.« Izjavili so tudi svojo pripravljenost za sporazum z občinami, ker je to v interesu ljudstva in države. Na katere naslove so poslali to spomenico, ni znano. Šef odseka za agrarno reformo v ministrstvu za kme-

tijstvo je o njej sestavil obširnejše poročilo, v katerem je ugotovil, da so vsi dotedanji Auerspergovi poskusi za sporazum propadli. Odlok o razlastitvi je zakonit in treba ga je v celoti izvesti ali pa naj zakonodajalec izda novega. Do takrat pa ostaja samo ena možnost za kneza: neposreden sporazum z občinami.³⁶ Zato je knez proti koncu leta ponovno predlagal sporazum občinam preko banske uprave. Ta je odgovorila, da načelno ni proti sporazumu, vendar ponudene površine ne omogočajo uvedbe racionalnega gospodarstva. Nekateri gozdovi so že zelo izsekani, medtem ko so nekateri skoraj nedostopni. Premalo so upoštevane koristi prizadetih občin, zato sodijo, da ni prave podlage za poravnavo. Kolikor misli veleposestvo podobno akcijo ponoviti, naj se popreje obrne za nasvet na agrarno pravni odsek banske uprave in ZDU v Ljubljani. Zadnji resnejši poskus, da bi dosegli sporazum, je bil storjen verjetno konec leta 1936 ali v začetku 1937, ko se je večina občin, verjetno ob določenem pritisku od zgoraj, odločila za radikalno stališče: 1000 ha in nič več!³⁶

Ob koncu leta 1935 je uspela knezu za »liberalne« Auersperge zelo nenavadna zveza. V posredovanje se je vključil ljubljanski škof dr. Rožman. Kaj je njega napotilo k temu dejanju, iz razpoložljivih virov ni jasno. Dejstvo je namreč, da je jugoslovanski episkopat na svoji konferenci 27. novembra 1918 v Zagrebu priznal potrebo po agrarni reformi in izjavil celo pripravljenost izposlovati ustrezno dovoljenje sv. sedeža za cerkvene posesti.³⁷ Zakon o likvidaciji agrarne reforme iz leta 1931 je pustil cerkveno posest ob strani. Sprememba oziroma dopolnitev tega zakona z dne 24. junija 1933 pa je med objekte agrarne reforme uvrstila tudi cerkvene

gozdove v obsegu nad 1000 ha. 14. februarja 1936 je dr. Rožman pisal dr. Mihi Kreku v Beograd, da pride čez 4 dni tja, ker bi rad govoril z njim in dr. Antonom Korošcem o Auerspergovi zadevi. Pismu je priložil že zgoraj opisano spomenico s posebnim dodatkom, ki je bil napisan prav za to priložnost 23. januarja istega leta. Kaj je konkretno hotel, ni znano, očitno pa je, da Kreku ni bilo veliko do njegovega obiska, saj je na škofovo pismo po njegovem odhodu lastnorочно zapisal, da je danes »že odjadral«.³⁸ Tudi ta primer dokazuje slabo knezovo poznavanje političnih razmer na Slovenskem. Povsem očitno je, da je v tem primeru pretiraval v oceni liberalno klerikalnih nasprotij. Vlada, v kateri so bili slovenski klerikalci, zaradi realnih političnih razmer v tem primeru ni mogla razveljaviti sklepov prejšnjih vlad, v katerih so bili slovenski liberalci, ki so bili dejansko velik nasprotnik Avstrijca Auersperga. Na sporazum s knezom ne bi pristali tudi radikalnejši elementi klerikalne stranke. Dr. Fran Kulovec je v pismu tajništvu JRZ zahteval, da kneza ostreje primejo. Predlagal je Kreku, naj izdajo nov razlastitveni odlok, ki bo knezu pustil le 1000 ha.³⁹

Znano je, da je bila v Dravski banovini le na treh veleposestvih opravljena razlastitev, kot bi rekli Auerspergi, »na radikalen način«.

Med njimi sta bili knežja in turjaška grofovsko veja.⁴⁰ Vzrokov, zakaj ni tudi v teh treh primerih prišlo do sporazuma, je več. Glede knezov je verjetno eden izmed bistvenih momentov njihova tesna povezanost s politiko, ki je bila že desetletja nasprotna Slovencem. Pretežno so živeli izven slovenskega etničnega ozemlja, na svojih čeških in slo-

Zaga Rog aprila 1938. Dim nad ostanki stavb, ki so v ospredju prejšnje slike

vaških posestih, zlasti pa na gradu Goldeg v Avstriji. Iz take oddaljenosti so na slovenskih tleh videli le svojo posest, kvečjemu še Kočevanje. Zato v pravem času niso vzpostavili mostu do večinskega naroda, zlasti pa do njenih politikov. Ob nastanku kraljevine SHS jih nobena omemba vredna politična sila ni bila pripravljena podpreti. Deželna vlada za Slovenijo je knezu Karlu celo prepovedala vstop v državo. Glavni poverjenik za agrarno reformo je moral 1920. leta posebej prositi oblasti, da ta sklep preklicajo in naročijo jugoslovanski ambasadi na Dunaju, naj izda veleposestniku vstopno vizo.⁴¹

Ko so začeli izhajati zakoni in odloki o agrarni reformi, bi morali knezi nujno spremeniti dotedanjo politiko, če bi hoteli rešiti, kar se je rešiti še dalo. Zadostovale so namreč take malenkosti, da so se nekateri veleposestniki vpisali v Sokol kraljevine Jugoslavije ali pa so dali otroke v jugoslovanske šole. Knez Karl Auersperg-Breunner je vztrajal na nemški naravi veleposestva in njegovih lastnikov ter celo uslužbencev. Od 43 ljudi, ki jih je zaposlovalo veleposestvo, so bili 4 avstrijski, 2 češka, ostali pa jugoslovanski državljani; po narodnosti pa je bilo med njimi 35 Nemcev. Za nekatere bi, sodeč po imenu in priimku, dvomil, da so kaj prida razumeli nemško. Zakupne in kupne pogodbe so bile nemške, oziroma avtentičen tekst je bil nemški. Na nekaterih je celo klavzula, da zakupnik ali kupec sam plača prevod pogodbe kot tudi sodno overovitev prevoda. Slovenski liberalci kot predstavniki drobne buržoazije so nasprotovali knežji veleposesti tudi zaradi ekonomskih vzrokov. Njena žagarska industrija je bila v primeri z ostalo pravi gigant, ki je z lahkoto diktiral pogoje tržišču. Zmanjšanje njihove posesti bi jo okrnilo in do tedaj podrejeni lastniki žag in trgovci z lesom bi prišli v ugodnejši položaj. Dopusčati moramo tudi možnost, ki bi jo prenos lastništva na občine dejansko ustvaril in na katero so nekateri gotovo računali. Veleposestvo so vodili šolani uslužbenci. Delo v gozdovih so nadzirali ljudje, ki so svoj posel dobro poznali. Vse to je zakupnikom oziroma kupcem dajalo malo možnosti, da bi s posestvom poslovali drugače, kot je bilo to v pogodbi določeno. Ob spremembi lastništva večjega dela gozdov bi se nadzor nad njimi zmanjšal. Preden bi novi lastniki organizirali novo upravo, bi desetine malih lesnih trgovcev in lastnikov žag spravilo v žep mastne dobičke, možnosti raznih podkupovanj in podobnih malverzacij bi narastle.

Poleg nacionalnega in ekonomskega je spoznam onemogočal tudi političen moment. Re-

volucionarno vrenje, ki je zajelo naše kraje po prvi svetovni vojni, je bilo v tem času že skoraj preteklost. Zahteve po radikalni izvedbi agrarne reforme so že izgubljale ostrino. 1929. leta pa je bila ustanovljena Zveza agrarnih interesentov, ki je znova prebudila širše kmečke mase. Organizaciji so stopili na čelo trije radikalnejši politiki: Albin Prepeluh, Milan Mravlje in dr. Janže Novak, za njimi pa naj bi stalo 20.000 »malokmetjskih« družin z okoli 100.000 družinski člani.⁴² Za cilj so si postavili izvedbo agrarne reforme v najmanj taki obliki, kot je bilo obljubljeno in razglašeno v prvih mesecih obstoja nove države. Zbirali so se na letnih zborovanjih, kjer so gornji trije obveščali navzoče o trenutnem stanju in predlagali resolucije, ki so jih pošiljali oblastem. Sprva je bila v ospredju njihovih zahtev obdelovalna zemlja, budno pa so spremljali tudi načrte glede veleposestniških gozdov. Zakon o likvidaciji agrarne reforme jih je vseeno našel dokaj nepripravljene. V mesecu dni po izdaji zakona (26. 6. 1931) so se morali banski upravi prijaviti subjekti agrarne reforme. Ker so bili posamezniki glede gozdov izključeni, so morali svoje člane in simpatizerje organizirati v zadrage. To jim je v veliki meri uspelo, saj so ustanovili skoraj 180 pašniških in gozdnih zadrug.⁴³ Imensko o Auerspergih niso razpravljali, so jih pa večkrat imeli v mislih. To je razvidno zlasti v ostrem obsojanju »barantanja« med veleposestniki in občinami. Bili so proti temu, da se gozdovi razdelijo med politične občine, ker bi jih te porabile za lastne proračune. Denar od njih naj pride v roke tistih, ki so ga potrebni. Zato jih naj v imenu teh prevzame posebna, od državne ločena uprava, ki ji naj na čelu stoji vladni komisar, ta mora uživati solšno zaupanje prizadetih. V odboru, ki naj mu bo dodeljen, pa naj bo pol zaupnikov agrarnih interesentov, drugo polovico pa naj imenuje ban iz vrst strokovnega uradništva. Razlaščeni gozdovi naj se vpišejo v zemljiško knjigo na ime Zveze pašniških in gozdnih zadrug. Aktivno so se vključili tudi v delo ZDU, zlasti njenih komisij. S svojimi predlogi in nasveti so zasipavali tudi banovinsko in vladno birokracijo v Ljubljani in Beogradu.⁴⁴ Vlada tako ni mogla popolnoma obiti zahtev, naj razlasti veleposest. Za ta korak se je odločila tam, kjer se ji je zdelo to najlažje: pri nikomur priljubljenih »tujih« Auerspergih.⁴⁵

Postopek prevzemanja veleposestva je v dravski banovini potekal precej zapleteno. Kot je bilo že zgoraj omenjeno, je obstajalo mnenje, naj se veleposestvo obravnava kot

celota, banovinske meje naj se ne upoštevajo in naj jih izrinejo iz kočevskega in čabranskega okraja. Vendar pa je prevzem gozdov v savski banovini po ZDU v Delnicah te namere onemogočil. Nadaljnji boj je potekal predvsem v dravski banovini. Ministrstvo za kmetijstvo je 8. marca 1933 sporočilo banski upravi v Ljubljani, da sprejema njen predlog in predlog ZDU, da ostane knezu 3000 ha okoli Soteske in v severnem delu Roga.⁴⁶ Predlagatelje je sprejetje njihovega predloga razveselilo. Prepričani so bili, da je s tem prešla v njihovo posest tudi žaga Jelendol. Zanimivo pa je, da je ZDU ni nameravala uporabiti, ampak so jo celo imeli za brezvredno. V okolici je bilo 14 privatnih žag, ki jih je doslej dušila konkurenca veleposestnikov žage. Dobiti so jo hoteli samo zaradi tega, da bi take pojave v prihodnje onemogočili. Eventualno so jo mislili uporabiti kot pogajalski objekt pri dokončnem razmejevanju. Vedeli so, da je veleposestnik nanjo navezan in bo zanjo pripravljen v marsikaterem pogledu popustiti. Veleposestvo se s tako razlago odloka ni strinjalo, zato je banska uprava zaprosila ministrstvo za njegovo tolmačenje. Konec maja je bil pri upravi veleposestva v Kočevju sestanek, na katerem naj bi določili meje. ZDU je diktirala: »Veleposestvo dobi 3000 ha v revirjih sv. Peter, Soteska in Podstenice. Površina je znašala 26 ha več, kot so jim nameravali pustiti, toda molče so šli preko tega. Vprašanje žage v Jelendolu so pustili odprto. Pač pa je veleposestvo načelo vprašanje zaposlenih na omenjeni žagi in v skladišču v Ribnici, skupno 72 zaposlenih s 134 družinskimi člani. Na zmanjšanem veleposestvu zanje namreč ne bo dela.⁴⁷ 26. maja je ministrstvo sporočilo, da ZDU žage v Jelendolu ne more prevzeti, ker je naprave, ki služijo za izrabo gozdov, mogoče prevzeti le v primeru, če jih veleposestvo ne potrebuje. Dovoliti mora le njeno souporabo.⁴⁸ Poleti 1933 je uprava veleposestva delo na žagi ustavila. Brez zaslužka niso bili le neposredno na žagi zaposleni, ampak tudi sekači, vozniki, cestarji in skladiščniki: skupaj 284 zaposlenih z 852 družinskimi člani. Občina Dolenja vas je konec avgusta zaprosila vladu v Beogradu za intervencijo, ta pa je spis odstopila banovinski upravi v Ljubljani. Ta je potrebovala mesec dni, da je zaprosila okrajno načelstvo v Kočevju, naj sporoči, zakaj je bilo delo ustavljeno. Po tednu dni so jim odgovorili, da je nastalega položaja kriva ZDU, ker je prepovedala gozdnemu uradu Kočevje spomladi v lastni režiji posekan les prepeljati na žago. 1. septembra 1933 je državni svet razsodil,

da so bile pri razlastitvi veleposestva narejene napake in so odlok ministrstva z dne 8. marca razveljavili. Potrdili so veleposestnikovo pravico, da si izbere zaželeno površino v dravski banovini: cca 2000 ha v revirju Fridrihštajn, ostalo pa okoli Soteske. ZDU pa se je ravno za isti mesec odločila, da bo opravila prevzem, kar je pravni zastopnik veleposestva dr. Luckmann komaj preprečil. V drugi polovici decembra je banska uprava dobila ukaz, naj pripravi vse potrebno za prevzem v skladu s sodbo državnega sveta. Po prevzemu naj pripravijo elaborate in izračunajo odškodnino.⁴⁹ 28. decembra je bil imenovan prevzemni odsek pri ZDU. 3. januarja 1934 so prevzeli kočevski del veleposesti v izmeri 11.895,8268 ha, vse gozdne enklave kakršnihkoli kultur, upravna poslopja in gospodarske objekte, ki leže na razlaščenih kompleksih. ZDU je bila pripravljena prevzeti del nameščencev, vendar manj, kot je hotel knez. Sporazumeli so se, da bodo telefonsko omrežje med uradoma v Kočevju in Soteski ter revirji uporabljali oboji, veleposestvo jim je prepustilo tudi tri sobe v kočevskem gradu za običajno najemnino. Predstavniki veleposestva so zahtevali, da vse do prepisa lastnine v zemljiški knjigi oni posedujejo lovske pravice. Od ZDU so tudi terjali, da prevzame ustrezen delež finančnih obveznosti: davke, patronate, pokojnine itd. Na koncu prevzemnega sestanka so predstavniki veleposestva prosili, naj bi se prevzem v Soteski odložil, ker je tamkajšnji upravitelj ing. Sevnik Bolan. ZDU na to ni pristala in so ga naslednji dan opravili, čeprav v omejenem obsegu.⁵⁰ Takšno stališče se je zelo hitro izkazalo za zelo pravilno. Knez Auersperg je namreč takoj, ko je izvedel, da se bo opravil prevzem, iskal zaščito pri lastni, to je avstrijski vladi, ki je preko ambasade v Beogradu 4. januarja vložila protest pri zunanjem ministrstvu. Jugoslovanska vlada je poslaništvu čez dva dni odgovorila, da bodo prevzem ustavili. V tem smislu so preko ministrstva za kmetijstvo opozorili tudi bansko upravo oziroma ZDU. Ban je takoj poslal v Beograd depešo, v kateri je sporočil, da se je prevzem pred dvema dnevi že opravil in da prosi za poseben ukaz, na podlagi katerega bi prevzeto posest vrnili veleposestniku. Takega ukaza pa ni bilo.⁵¹ V naslednjih dneh so dokončno prevzeli še soteški del in 19. januarja so že obvestili okrajni načelstvi v Novem mestu in Kočevju o obsegu prevzete zemlje ter sporočili imeni upraviteljev, ki sta imela urada v Kočevju oziroma Straži.

O tem, kako so rešili problem žage v Jelendolu 1933. leta, ni konkretnih podatkov. Gotovo je le, da ga za trajno niso. 9. aprila 1936 so obvestili bana in slaba dva tedna kasneje tudi ministra Korošca, da žaga 6 mesecev ni delala, trenutno pa so imeli dela le za tri mesece. Vendar niso delali niti toliko časa. Sredi maja je knez ustavil delo na žagah v Soteski, Jelendolu in Glažuti ter začel odpuščati delavce. Nedvomno imamo tu opraviti z intenziviranjem že znane taktike: zaradi agrarne reforme ni dela, vsega je kriva reforma! Bil je to pravzaprav zadnji poziklus veleposestnika, da naščuva ljudstvo proti oblastem. Nedvomno je k temu prispevala tudi neuspela Rožmanova misija. V določenem smislu je bil to tudi izraz obupa, ki se je kneza pollaščal, saj so se širile vesti, da misli vse skupaj prodati.⁵² Znano je, da je takrat postal tako grob in brezobziren, da so ga celo njegovi nameščenci prijavili oblastem zaradi grobega ravnanja z delavci.⁴⁸ V istem času, ko je ustavil delo na žagah, je zaostril tudi vprašanje upokojencev. Knez Auersperg je že pred prvo svetovno vojno organiziral pokojninsko zavarovanje za svoje uslužbenke in delavce. Pokojninskemu zavodu za privatne nameščence, ki je bil ustanovljen 1908, se ni priključil. Po prevratu je bil ustanovljen Pokojninski zavod v Ljubljani, ki pa je prevzel le uradnike, za katere je moralo veleposestvo plačati premije za nazaj. Za ostale delavce so še vnaprej imeli lastno organizacijo po načelih službene pragmatike iz leta 1896. Za odvzeto posest je zahteval, naj novi »lastnik« prevzame tudi ustrezen delež stroškov ter povrne veleposestvu nekatere izdatke. ZDU v Delnicah naj bi povrnila ustrezen delež za pokojnine od oktobra 1932. leta dalje, dravska banovina pa naj bi plačala za leti 1934 in 1935. Skupno je zahteval 444.848 din. Vnaprej naj bi prispevale Delnice 10,65 %, Ljubljana 66,65 %. Da bi svoje grožnje podkrepil, je 1. septembra 1935 zmanjšal pokojnine svojim upokojencem za 79,3 %. Vsak od prizadetih je prejel dopis, naj ostali del pokojnine zahteva od ZDU v Ljubljani oziroma v Delnicah. Ljubljanska je bila pripravljena prepustiti les na panju v vrednosti 200.000 din, denarja pa ni bila pripravljena dati. Knez tega predloga ni sprejel. V prizadetih krajih so ljudje dobili občutek, da jih hoče izstradati. Strah gotovo ni bil pretiran, saj je starejše ustavitve del na žagah morala spomniti na ukinitve dvorske železarne, ki je mnoge poslala po svetu s trebihom za kruhom.⁵⁴ Oblasti je tako postopanje naredilo še bolj nepopustljive.⁵⁵ V zadnjih dneh septembra 1936

Neurejeno vprašanje lastništva je najbolj prizadelo upokojence

so se sporazumeli glede žag v Soteski in Jelendolu. Delo je steklo predvsem na soteški žagi. Lesni trgovec Karel Jordan s Sušaka se je namreč z veleposestnikom dogovoril, da bo tu žagal les, ki ga je kupoval od ZDU. Problem upokojencev pa so reševali tako, da so jim začeli plačevati akontacijo na polno pokojnino. Problem je bil rešen šele na predvečer druge svetovne vojne, ko je ljubljanska (in verjetno tudi delniška) ZDU nakazala 66 % delež pokojnin prizadetim upokojencem za čas od 1. januarja 1934 do 31. decembra 1940.⁵⁶

Vprašanje razlastitve je v letih 1937 in 1938 prešlo v končno fazo. Junija 1937 je bil izdan odlok, da veleposestvo Karla Auersperga dediči izgubi 230,5151 ha obdelovalne zemlje, 15.266,6477 ha gozdnih površin v dravski in 2499,4632 ha v savski banovini, 90,9532 ha bodo odpisali za odkup patronatov, skupaj izgubi veleposestvo 18.087,5793 ha. Veleposestvu je torej glede na stanje 27. februarja 1919 ostalo 5430,6825 ha.⁶⁷ Na gornji odlok ministrstva za kmetijstvo so se pritožili obe ZDU, veleposestvo, občina Dolenjske Toplice ter župnijski urad v Soteski oziroma ljubljanska škofija. Zato je prišlo še do manj-

ših sprememb. Veleposestvu je ostalo 5661 ha zemlje. Ostal mu je tudi žužemberški grad, katerega se je hotela polastiti ljubljanska ZDU, prav tako je ostal v popolni njihovi lasti kočevski grad, kajti zanj je zahtevala ljubljanska ZDU, da ji priznajo solastništvo. Januarja 1938 so reševali še nekatere detajle, prišlo je tudi do manjših sprememb. Maja meseca so Delnice vrnila še 136 ha.⁵⁸ V prvi polovici leta 1938 so izračunali odškodnino. Njeno višino so izračunali na podlagi čistega hektarskega donosa na dan 27. februarja 1919. Za zemljo in gozd v savski banovini so dobili 1.139.417,06 din ter 30.000 din za stavbe. Za gozd v dravski banovini so dobili 6.010.215 din, za obdelovalno in drugo zemljo 516.779,51 din, za zgradbe 405.000 din, za prevzeto telefonsko omrežje in aparate 29.000 din. Skupaj so dobili 8.130.411,61 din. Če to primerjamo z dohodkom v letu 1923, vidimo, da so dobili malo, še zlasti če upoštevamo način plačila. Prejeli naj bi ga v 20 letih anuitetah s 5 % obresti, in sicer vedno 1. oktobra neposredno nekdanjemu lastniku. Letni obrok z obrestmi je znašal 542.544,16 din. Jeseni 1938 je ministrstvo za kmetijstvo te vsote potrdilo.⁵⁹

1939. leta je dotedaj mladoletni Karl Adolf Auersperg prevzel lastništvo ostankov nekdanje fidejkomisne posesti. Na njej je ustanovil dve firmi: Šumska industrija Karla Adolfa Auersperga v Kočevju in Gozdni urad Karla Adolfa Auersperga v Kočevju. Z oblastmi se je kmalu zapletel v ostre spore v zvezi z izvoznimi dovoljenji, davki, prenosom dobička... Stalno bivališče je imel prijavljeno v Grčaricah št. 35, vendar je bil večinoma odsoten, ker je še študiral. Pred oblastmi ga je zastopal že večkrat imenovani ljubljanski advokat. Stric Karl Auersperg-Breunner pa je zopet začel deati težave v Soteski. Sprl se je z Jordanom, ker je ta žagal les tudi drugim trgovcem in se dejansko nekoliko preveč »po domače« obnašal na tuji lastnini. Knez je grozil, da bo ustavil delo na žagi. V njegovih nastopih v tem času se jasno vidi, da je sedaj kot nemški državljani čutil zaščito močne države, katere meje so že potekale po Karavankah. Dejansko se je v spor vpletlo tudi nemško poslaništvo v Beogradu.^{59a} Prizadeti delavci so banski upravi poslali resolucijo, v kateri so zahtevali zaščito pred njim. Obtoževali so ga, da tihotapi denar, utaje davkov, žalitve države in njenih pripadnikov ter podpiranje Habsburžanov. Banski upravi so predlagali, naj ga izženejo in zaplenijo veleposestvo, sicer bodo sami obračunali z njim.^{59b} Spor z Jordanom so potem reševali na novomeškem sodišču.

Še v nečem so se kazale posledice Anschlusa. Knez Karl Auersperg-Breunner, ki je bil verjetno med vsemi knezi, ki so upravljali rodbinsko posest v zadnjih sto letih najbolj navezan nanjo, je začel v letih pred vojno intenzivno spremljati tudi tisti del posesti, ki mu je bil odvzet. V njegovem imenu so podkupovali nekatere uradnike ZDU, da so sporočili imena agrarnih interesentov, jim sporočali napake v poslovanju oblasti, vse le zato, da je bilo moč vlagati pritožbe. Zlasti so kritizirali upravljalce njihove nekdanje posesti in jim očitali neznanje, neupoštevanje načrtov o sečnji in celo vse tisto, kar danes očitajo ekologi sodobni družbi.⁶⁰ Predvsem pa ZDU ni mogel odpustiti ravnanja z žago Rog. Leta 1939 naj bi namreč razstrelili temelje nekaterih propadlih stavb, del obstoječih pa požgali.⁶¹

O postopkih nekaterih članov rodbine knezov Auersperg med zadnjo vojno je že nekaj napisanega.⁶² Kljub temu je v arhivih še razmeroma veliko neizkoriščenega gradiva. Oba, Karl Adolf in Karl Auersperg-Breunner sta živela v glavnem v tujini, mlajši je bil celo na ruski fronti. Tukajšnja posest so upravljali njihovi uradniki in oskrbniki, precejšnjo vlogo je imel tudi njihov pravni zastopnik. Razlaščene posesti jim ni vrnila ne italijanska ne nemška okupatorska oblast. Prejemali so denarno odškodnino, ki so si jo dali delno nakazovati v gotovini, nekaj pa so zapravili v naših krajih, zlasti za nakup izdelkov, ki jih je že drugod primanjkovalo. Janko Jarc v svojih obširnih opombah v knjigi Partizanski Rog navaja neko spomenico obeh knezov iz spomladi 1942 italijanskim oblastem.⁶³ Nadaljnje raziskovalce bi rad samo opozoril, da je v arhivu IZDG v Ljubljani ohranjena tudi njena zgodnejša varianta iz julija 1941, ki je po vsebini mlajši precej podobna. V njej se želim kneza predstaviti kot žrtvi nacionalistov in komunistov, katerim je stal na čelu geometer Milan Mravlje, kakor trdita komunist, ki se je šolal v Moskvi. Spomenica navaja njegov polni naslov s telefonsko številko.⁶⁴

O tem, kateri datum moramo navajati kot konec posesti knezov Auersperg na naših tleh, le to. Jeseni 1944 je Karl Adolf skrčil poslovanje obeh firm. Ohranjena pa je korespondenca celo iz časa po 9. maju 1945. 20. avgusta 1945 je pravni zastopnik Auerspergov sporočil upravitelji njihovih hiš v Zagrebu, naj v zvezi z najemniki ničesar ne ukrepa, kajti po sklepu AVNOJ z dne 21. novembra 1944 je premoženje knezov zaplenjeno. Poleg pisma je z rdečim svinčnikom obrobjen časopisni izrezek o enem prvih re-

volucionarnih ukrepov nove Jugoslavije: agrarni reformi, ki je bila sprejeta na III. zasedanju AVNOJ avgusta 1945.⁶⁵

O nekdanji slavni rodbini je danes na našem ozemlju malo neposrednih sledov. Knjižnice in arhive so že pred desetletji odpeljali z našega ozemlja in so danes v sosednji Avstriji v njihovi privatni lasti. Kočevski, žužemberški in soteški grad so v razvalinah oziroma jih ni. Le za žužemberškega obstaja majhno upanje, da ga bodo kdaj obnovili. Okranjenih je še nekaj ostankov obratov železarne na Dvoru. Dve posledici pa sta vidni vsakemu obiskovalcu njihovih nekdanjih posesti. Tam, kjer so bili nekdanji njihovi obrati, kmetijstvo še danes ni razvito. KZ Krka Novo mesto menda s težavo odda nekdanja graščinske travnike in njive v najem ob minimalni odškodnini. Druga posledica pa je veliko pozitivnejša. Kdorkoli bo kdaj pisal zgodovino lesne industrije na Slovenskem, ne bo mogel mimo »firštovih« žag. Konkretno: Inles in Novoles nadaljujeta času primerno tradicijo žag Travnika, Soteske in Dvora.

OPOMBE

1. Branko Reisp, Turjak. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 94, Ljubljana 1979, str. 3—6.
2. Osnovne podatke o Auerspergih dobimo tudi v splošnih enciklopedijah, npr. Brockhaus 2, 1967, str. 54.
3. Anton Jellouschek, Historische und topographische Nachrichten über das Mineralbad Töplitz bei Neustadt, MHVK 12, 1857, str. 30 glej tudi Gothaisches genealogisches Taschenbuch posebej za grofovsko in posebej za knežje rodbine (Hofkalender) — 4. ravno tam, str. 31.
5. Podatke o knezih Auerspergih navaja Janko Jarc v 1. poglavju ter v opombi v delu Partizanski rog, Maribor-Novovo mesto 1967.
6. Ludwig Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905, str. 502—505.
7. ravno tam str. 22.
8. ravno tam, str. 22. 8a. Janez Šumrada, Trgovina s Turjaškim železom na Reki sredi 15. stoletja v Zborniku občine Grosuplje 11, 1980 str. 221 in naslednje.
9. Jože Sorn, Železarna na Dvoru pri Žužemberku v Železarna na Dvoru pri Žužemberku, zgodovina, tehnologija, izdelki. Novo mesto 1980, str. 7 in naslednje (citirani: Jože Sorn, Železarna na Dvoru pri Žužemberku).
10. citiram po Janko Jarc, Partizanski Rog, str. 230 in naslednje.
11. poleg omenjenega Jarčevega dela je pomembna tudi razprava Franje Sevnika Žagarstvo na Slovenskem v Zborniku za zgodovino naravoslovja in tehnike. Ljubljana 1979, str. 177 in naslednje.
12. Za oba lepota ob Krki so slabo skrbeli. Kaspreta tudi notranjščina ni navdušila. Glej Anton Kaspret, Schloss und Herrschaft Ainödt, MMK 6, 1893.
13. Knežja linija Auerspergov je še danes pomembna v družabnem življenju na Zahodu. Če bi želeli, bi zlahka dosegli, da bi jih predstavljali kot avstrijsko, nemško ali češko plemiško hišo. Že zgoraj omenjeni Brochhaus zamenja: »Auersperg, Krainer Adel...« (podčrtal S. G.). — 14. Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965, str. 367.
15. Dr. Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, Naši zapiski 7, 1910, str. 76—77.
16. Pisma Bleiweisu 15., 19. in 22. 12. 1879. Naši zapiski 7, 1910, str. 140—141.
17. Pismo Bleiweisu, Naši zapiski 7, 1910, str. 82.
18. Splošen pregled poteka agrarne reforme povzemam po razpravi Olge Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama, ZČ 18, 1964, str. 173—189.
19. Podatki so povzeti iz ekspertize uslužbenca veleposestva ing. Ptačka. A SRS, ZDU, fasc. Kočevje, Auersperg, gozdovi in žage (dalje citiram: ZDU-Auersperg).
20. ZDU-Auersperg, Odlok o utrditvi agrarnih objektov na veleposestvu kneza Auersperg nasledniki — 21. ZDU-Auersperg.
22. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine, Referat šefa oddelka za agrarno reformo v ministrstvu za kmetijstvo Radikova (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG).
23. Ing. Anton Šivic, Razvoj gozdarstva in lova v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 347.
24. ZDU-Auersperg.
25. Milan Lutman, diplomsko delo o parni žagi na Rogu, citiram po Janku Jarc, Partizanski Rog, str. 364 in naslednje.
26. ZAL, Lj, fond dr. F. Luckmann, fasc. Auersperg.
27. ZDU-Auersperg.
28. ZDU-Auersperg.
29. ZDU-Auersperg, Predlog skupne seje članov preglednih komisij in ZDU 28. 11. 1932 ter nedatiran predlog dr. Šaple, Milana Mravljeta in ing. Sušteršiča.
30. ZDU-Auersperg, dopis z dne 13. 12. 1932.
31. ZDU-Auersperg, dopis z dne 13. 12. 1932.
32. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine, Agrarna reforma na alodialnem in fideikomisnem posestvu kneza Auersperga v Jugoslaviji, spomenica kneza Karla Auersperga-Brunnerja iz septembra 1934 (citiram Spomenica 1934).
23. ZDU-Auersperg, najbolj »aktivne« občine so bile Željne, Koprivnik, Mozelj, Mala Gora, Stari Log, Stara Cerkev, Podgora, Ribnica, Črni potok, Dvor, Žužemberk, Zagradec, Dedni dol.
34. Priloga k spomenici 1934.
35. ZDU-Auersperg.
36. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine, nepodpisano pismo (verjetno dr. Mihe Kreka) dr. Franu Kulovcu 10. 4. 1937 (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG).
37. Metod Mikuz, Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, str. 72.
38. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG).
39. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine, pismo 11. 3. 1937 (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG).
40. ZDU-Auersperg.
41. ZDU-Auersperg.
42. Albin Prepeluh, Naš veliki socialni problem Agrarna reforma. Ljubljana 1933, str. 30 (citiram Prepeluh, Agrarna reforma).
43. Seznam v Prepeluh, Agrarna reforma, str. 92—96.
44. Prepeluh, Agrarna reforma, str. 40.
45. Primerjava podatkov, ki jih navaja Janševa, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama, ZČ 18, 1964, str. 186—187, kaže, da sta bili knežja in grofovska veja s Tur-

jaka deležni posebnega tretmana. Med tem, ko je večini ostalo preko 70 % posesti, je knezu le 16,9 in grofu s Turjaka 57,6 %. — 46. ZDU-Auersperg. — 47. ZDU-Auersperg, dopis ZDU banski upravi 8. 5. 1933. — 48. ZDU-Auersperg. — 49. ZDU-Auersperg. — 50. ZDU-Auersperg, prevzemni zapisniki. — 51. Arhiv Jugoslavije, fond Narodne skupščine (mikrofilmski posnetek v arhivu IZDG), prepis protesta tudi v ZDU-Auersperg. — 52. ZDU-Auersperg, dopisa ZDU ing. Samide 13. 5. 1936 in ing. Juga 20. 5. 1936. — 53. Janko Jarc, Partizanski Rog, str. 367. — 54. Jože Šorn, Železarna na Dvoru pri Žužemberku, str. 24. — 55. Arhiv Jugoslavije, fond

Narodne skupščine, Kulovčevo pismo 11. 3. 1937 ter odgovor nanj 10. 4. 1937 (mikrofilmski posnetki v arhivu IZDG). — 56. ZDU-Auersperg. — 57. ZDU-Auersperg. — 58. ZDU-Auersperg. — 59. ZDU-Auersperg. — 59. a ZAL, Lj, fond dr. F. Luckmann, fasc. Auersperg. — 59. b ZDU-Auersperg. — 60. ZAL, Lj, fond dr. F. Luckmann. — 61. Arhiv IZDG, Spomenica knezov Auerspergov italijanskim okupacijskim oblastem z dne 9. 7. 1941 (citiram Spomenica 1941). — 62. Janko Jarc, Partizanski Rog, str. 234. — 63. Janko Jarc, Partizanski Rog, str. 235—236. — 64. Spomenica 1941. — 65. ZAL, Lj, fond dr. F. Luckmann, fasc. Auersperg.

OB 80-LETNICI CENTRA ZA REHABILITACIJO SLUHA IN GOVORA V LJUBLJANI

BOGO JAKOPIČ

28. oktobra letos je minilo 80 let, odkar je bil na Zaloški cesti 5 v Ljubljani odprt slovenski javnosti, zlasti gluhi mladini, Kranjski ustanovni zavod za gluhoneme. Zavod je bil zgrajen z različnimi darili in volili in se je iz teh tudi vzdrževal. Vse od leta 1830 zasledimo različna volila v prid gluhonemi mladini, da bi se ustanovil zanjo in za slepo mladino zavod v Ljubljani. Zavod je bil ustanovljen z odločbo št. 13672 dežele vojvodine Kranjske z dne 21. 9. 1900.¹

Z dohodki iz ustanov in volil za gluhone, ki so jih ti dobrotniki naklonili, so se dolgo dobo krili stroški za vzgajanje majhnega števila gluhonemih otrok obojega spola na vnanjih zavodih; zlasti v Linzu. Razumljivo je, da je bila to le pomoč v sili, zakaj ti otroci so se odtujevali svojcem, ker so se vzgajali v nemškem učnem jeziku, čeprav so bili iz slovenskih družin.

Za gluhoneme deklice se je položaj v zadnjem desetletju preteklega stoletja v tem pogledu precej izboljšal, medtem ko so gluhonemi dečki še čakali ugodnejših razmer. Po podatkih, ki jih imamo na razpolago iz arhiva: Ubogih šolskih sester de Notre Dame v Šmihelu pri Novem mestu (danes ni tod več samostana), se je po navodilu takratnega tamkajšnjega župnika msgr. Antona Peterlina 15. novembra 1886 v njihovem zavodu odprla posebna šola za gluhoneme deklice. V to šolo je bilo prvo leto sprejetih 7 deklic, vsako nadaljnje leto pa se je število gojenk pomnožilo, tako da je bilo od leta 1899 v zavodu že preko 30 gojenk iz raznih krajev bivše Kranjske. Učna doba je trajala 6 let,

poučevali pa so po glasovno govorni metodi, kar je bilo v tistem času celo v jugoslovanskem merilu redkost. To šolo je v izdatni meri podpirala deželna vlada iz ustanovnih sredstev za gluhoneme. Določenih je bilo 3000 goldinarjev za 20 deklic po 150 goldinarjev na leto. Šola je opravljala svojo plemenito nalogo polnih 18 let.² Z ustanovitvijo zavoda za gluhoneme v Ljubljani je leta 1904 prenehala.

Ob gradnji ljubljanskega zavoda je znašala skupna vsota zbranih daril in volil 835.000 K, gradnja zavoda je veljala 287.077 kron, nakup inventarja 23.693 K, razne potrebsčine pa še 4273 K. Preostanek glavnice je znašal okroglo 520.000 K.

Za prvo šolsko leto je bilo prijavljenih 32 gluhih otrok, sprejetih pa 22 dečkov in 4 deklice. Prvi ravnatelj zavoda je bil Štefan Primožič. Učiteljstvo je plačeval deželni odbor, doklade učiteljstvu za izredno težko delo pa deželna vlada. Zavod se je ravnal po organizacijskem statutu, ki ga je izdala deželna vlada. Poseben službeni red je urejeval interno hišno delo. Nadzorstvo nad poukom in upravljanjem je bilo poverjeno kuratoriju, stavbo pa je nadzoroval šef stavbnega oddelka deželne vlade. Vse nadzorstveno osebe je bilo obenem član kuratorija. Vsak mesec je bila redna konferenca kuratorija, ki so se je moral udeleževati tudi vsi člani učiteljskega zbora. Uradni poslovni jezik je bila nemščina, pouk gluhih pa je bil v slovenščini. Ta določba je vsekakor važen preobrat v pouku gluhih otrok tedanjega časa. Ker so bile obresti od preostale glavnice skromne,

se je moglo šolati v zavodu največ 50 otrok, predvsem iz bivše Kranjske. Sicer pa je bil zavod zgrajen za največ 70 gojencev. Gluhi iz slovenske Štajerske so ostajali doma brez pouka. Le nekaj se jih je šolalo v nemških zavodih v Gradcu, Linzu, Celovcu, gluhone-mi s Primorskega pa v italijansko-sloven-skem zavodu v Gorici. Zavodno učiteljstvo se je šolalo in napravilo poseben strokovni izpit na tujih zavodih v Gradcu, Linzu in na Dunaju. Nekaj gojencev je bilo v zavodu brezplačno, le premožnejši starši so plačevali oskrbnino po premoženjski zmogljivosti. Za obleko, perilo in obutev so skrbeli starši. Vsi stroški za vzdrževanje zavoda so se krili iz obresti glavnice volil. Za večja dela se je uporabljala tudi glavnica.

Redno delo v zavodu je prekinila v letih 1914 do 1918 prva svetovna vojna. Zavod je okupirala vojaška oblast in nastanila sprva v njem vojaštvo, pozneje pa ga je spre-menila v vojno bolnišnico. V zavodu se je ta-krat šolalo le 12 do 14 gojencev višjih raz-redov. Vsi drugi gojenci so ostali ves vojni čas doma brez vsakega pouka. Vojaštvo je zavod v notranjosti zelo poškodovalo; poško-dovan je bil tudi vrt, ki so ga uporabljali za vse mogoče namene, celo za strelske vaje. Mnogo je bilo kasneje dela in prizadevanja, da je uprava zavoda zopet spravila v red okolico zavoda.

Ker je dala takratna deželna vlada pre-ostalo glavnico vseh volil za vojno posojilo, je bil zavod po prvi svetovni vojni brez vsa-kih denarnih sredstev. Ob koncu prve sve-tovne vojne je bilo v zavodu 14 gojencev, ena učna soba, ravnatelj, en strok. učitelj in ena strok. učiteljica ter 5 uslužbencev. Pre-gled tega obdobja v zgodovini zavoda nam jasno kaže, da je takratna deželna vlada, ki je nasprotovala vsemu in tlačila vse, kar je bilo slovensko, zanemarjala tudi gluho mla-dino. Ni dala sredstev za gradnjo zavoda v Ljubljani; čakala je, da so potrebna sredstva za gradnjo zbrali privatniki, kar pa je tra-jalo mnogo let (od 1830 do 1900). Med prvo svetovno vojno pa je ta vlada preostalo glav-nico vzela za svoje državno posojilo. Tako je zavod za gluhoneme pripravila ob vse pre-moženje. Še večje zlo pa je zagrešila takrat-na vlada s tem, da je gluhoneme otroke pred letom 1900 (tj. pred gradnjo ljubljanskega zavoda) puščala doma brez vsake vzgoje in pouka. Le nekaterim je dovolila šolanje v potujočevalnih zavodih v Grazu, Linzu ter Celovcu. Ko je tak otrok prišel delno izšolan domov, ga starši niso razumeli. Po govornem obnašanju jim je bil tuj. Ta žalostna za-puščina avstrijske vlade je povzročila nepo-

pravljivo kulturno ter socialno zlo nad našo gluho populacijo. Ker je bil zavod, kot smo že omenili, po prevratu leta 1918 brez sred-stev, je bilo treba najprej poiskati oblastva, ki bi ga prevzela v svoje okrilje. Oblastva so se v tem času hitro menjavala, zato tudi zavod ni imel vsa prva leta nobene stalne zaščite. Sprva so dajale dotacijo za vzdrže-vanje zavoda na novo ustanovljene pokrajin-ske oblasti, in sicer poverjeništvu za socialno skrbstvo, nato nekaj časa šolska oblast, do-kler ni zavoda prevzelo ministrstvo za soci-alno skrbstvo v Beogradu. Od tega ministr-stva so prihajala v začetku zelo neredno raz-ne dotacije in komaj v zadostni višini. Ko je bila ustanovljena ljubljanska oblast, je pre-vzela tudi stroške za vzdrževanje gluhone-mnice. Odslej so bili sprejeti v zavod tudi otroci iz mariborske oblasti, nekako od leta 1920 dalje.³ Leta 1920 je bilo vpisanih 81 učencev. Zaradi vključevanja otrok še iz ma-riborske oblasti je bil zavod dobesedno pre-natran, kar se je poznalo vse do leta 1966, tj. do zgraditve novih zavodnih objektov ob Vojkovi ulici v Ljubljani. V 20 letih se je šola postopoma širila na osem razredov, kot so jo že imeli vsi zavodi naprednih držav. Učiteljsvo se je odslej izobraževalo na do-mačem zavodu in doma opravljalo strokovni izpit. Strokovno izpitno komisijo je imenovala šolska oblast. Pred to komisijo so opravljali prva leta strokovni izpit tudi učitelji zavoda za gluhoneme iz Zagreba. Ker se je zavodna šola širila v osemrazrednico, se je temu primerno povečal tudi učiteljski zbor, tako da je bilo v začetku druge svetovne vojne na zavodu 14 moških in 7 ženskih uč-nih moči. Teoretično in praktično je v tem času dajal učiteljstvu vso strokovno izobraz-bo ravnatelj Fran Grm, ki je v posebnih urah predaval fonetiko, specialno metodiko, logopatologijo, ortofonijo itd. Predavanja iz anatomije in fiziologije so učitelji priprav-niki poslušali na univerzi. Učiteljstvo je po-učevalo gojence po glasovno artikulacijski metodi. Posamezni pedagogi so se kmalu na-to specializirali tudi za jezikovni pouk, ri-sanje, računstvo in zemljepis. Ugodno so vplivale na vzgojo in pouk bodočih gluhih obrtnikov zavodne delavnice za mizarstvo, strugarstvo, pletarstvo, modeliranje, rezbar-stvo in ženska ročna dela. Tako je predsed-nik Podpornega društva za gluhonemo mla-dino v Ljubljani, dr. Henrik Steska, vseučil-liški profesor, izposloval, da je ministrstvo prosvete z odlokom z dne 15. 1. 1936 priznalo odpustnico gluhonemnice kot izpričevalo o dovršeni meščanski šoli za gluhoneme.⁴ S tem je bil omogočen nadarjenim absolven-

tom gluho-nemnice vstop v poklice, ki so jim v nekaterih naprednejših državah bili že davno odprti, pri nas, v tedanji Jugoslaviji, pa smo se morali za to šele boriti. Da bi izboljšali pouk na vseh stopnjah v gluho-nemnici in uvajali nove, naprednejše metode v zavod, so učitelji zavoda postopoma hospitalizirali po različnih evropskih zavodih in si tamkaj nabirali novosti in izkušnje, da bi jih presadili na domača tla. To jim je omogočilo dobro vodstvo zavoda, ki je vse od leta 1907 do 1939 bilo v rokah odličnega pedagoga in praktičnega fonetika Frana Grma (1877—1967). Ta je najprej poskrbel za temeljito lastno izobrazbo, nato pa je pomagal pedagogom na zavodu in jih usmerjal v iskanje novih poti pri pouku gluhih. Močno se je trudil poleg tega doseči tudi to, da bi se izpremenili tedanji predpisi, ki so določali obveznost le enoletne strokovne izobrazbe za učitelje na gluho-nemnicah. Po I. svetovni vojni mu je to tudi uspelo. Uvedena je bila dvoletna izobrazba, s čimer so bili ustvarjeni solidnejši pogoji in temelji za težko in zamotano delo na gluho-nemnici. Izpite so opravljali kandidati pred posebno komisijo, v katero je bil imenovan tudi Grm. Vendar tudi ta način izobraževanja ni zadoščal. Ravnatelj Grm se je trudil in dosegel triletno izobrazbo v zvezi z univerzo. Teoretične predmete so poslušali kandidati na univerzi kot izredni slušatelji, v praktično delo so se uvajali v gluho-nemnici. Član izpitne komisije je bil poleg dveh rednih profesorjev univerze in ravnatelja učiteljskega tudi ravnatelj Fran Grm. Po zaslugi njegovega dela se je povzpela ljubljanska gluho-nemnica na prvo mesto med gluho-nemnicami (med obema vojnoma) v državi. Zato ji je dalo ministrstvo prosvete posebno priznanje s tem, da jo je določilo za osrednji zavod za izobrazbo strokovnih učiteljev gluho-nemnih otrok iz vse države, ki so bili vsi dolžni opravljati izpite pred ljubljansko izpraševalno komisijo.

Ker je pozneje ministrstvo prosvete zaradi velikega pomanjkanja učiteljstva za defektne otroke sploh opustilo ta način izobrazbe in v sili uvedlo šestmesečne tečaje, je nastala nova borba za izobrazbo. Zopet jo je vodil Fran Grm in uspel, da je bila vrnjena sicer le dveletna izobrazba, izpiti pa so bili preneseni v Beograd. Še je Fran Grm nadaljeval borbo za višjo izobrazbo in dosegel, da je bila uvedena štiriletna izobrazba, od tega dve leti na gluho-nemnici, dve leti na višji pedagoški šoli. Veliko je storil ravnatelj Grm za poglobitev izobrazbe učiteljstva: ni bilo skoraj strokovne knjige, ki bi je gluho-nemnica ne kupila kljub skopo od-

merjenim državnim dotacijam, veliko mladih učiteljev ljubljanske gluho-nemnice pa je hospitaliziralo na najbolj znanih evropskih gluho-nemnicah: v Nemčiji, Franciji, Avstriji, Čehoslovaški, Poljski, Italiji, Madžarski in celo v Ameriki. Tako smo Slovenci tedaj celo v primerjavi z najboljšimi gluho-nemnicami teh dežel imeli v ljubljanski gluho-nemnici zavod, ki je bil njim po kvaliteti enak. Veliko učiteljev ljubljanske gluho-nemnice je pisalo v strokovne časopise, zlasti v »Glas nedužnih«, ki je izhajal v Beogradu. Tako najdemo v njem imena: Grm, Erbežnik, Mazi, Podkrajšek, Kunst, Zupančič itd. V dvajsetih letih so zavedni pedagogi napisali 2 učbenika za gluho mladino in več publikacij, ki so prikazovale težko stanje gluhe mladine v šoli in po njej, zlasti še, ker ni bilo ustreznih materialnih pogojev za zaposlitev in življenjsko varnost gluhih.⁵

Veliko razumevanja za tako zapletene probleme socialno ogroženih gluhih mladostnikov sta pokazala zavedna učitelja Vita Zupančič in Vilko Mazi, ki sta leta 1930 ustanovila Podporno društvo za gluho-nemo mladino in ki je obstajalo polnih deset let do II. svetovne vojne. To društvo so vodili v glavnem zavodni učitelji (zlasti že imenovana) skupaj s častnim predsednikom društva, ki je bil iz vrst premožnejših in vplivnejših osebnosti te dobe, kajti le tako je društvo moglo upati na pomoč tudi od oblasti in premožnejših ljudi. Leta 1935 (15. februarja) je bil ustanovljen tudi Sklad Vite Zupančičeve, velike učiteljice in dobrotnice gluhe mladine. Ta sklad je imel posebno nalogo, da je skrbel za obdaritev najbolj siromašnih gojencev ob različnih priložnostih, zlasti dobrih učencev zadnjih štirih letnikov zavodne šole. V zamisli pa je bila tudi ustanovitev sklada za Dom gluhih, ki pa ni bila realizirana, ker je to preprečila II. svetovna vojna. Na pobudo starejših gluhih oseb in s pomočjo učiteljstva ljubljanske gluho-nemnice, ki jim je vedno bilo v pomoč, je bilo 6. septembra 1931 ustanovljeno Društvo gluho-nemnih za Dravsko bano-vino, ki je ob nastanku štelo 49 članov, večino starejše generacije, ki se je prva šolala na ljubljanski gluho-nemnici. Društvo pa je kasneje poleg drugega vzpodbujalo tudi dramsko dejavnost, ki se je posebno vidno pokazala v letih pred II. svetovno vojno, ko so gluhi pod vodstvom strokovnega učitelja ljubljanskega zavoda Vinka Rupnika prirejali kulturne prireditve skoraj po vsej Sloveniji in s tem pokazali na svoje pereče probleme, zlasti socialne, ki so bili vedno bolj zaskrbljujoči.⁶

Leta 1937 je bil v ljubljanskem zavodu osnovan pripravljalni razred, kar pomeni velik korak naprej k zgodnji rehabilitaciji gluhih otrok.

Težko stanje pred bližajočo se strašno vojno viхро (II. svetovna vojna) se je kazalo že vsepovsod. Mnogo gluhih je potrkalo na zavodna vrata po pomoč, čeprav so kot učenci že zavod zapustili. V tem času se je pričela tudi akcija uprave splošne bolnišnice, da bi zasedla zavodno poslopje, gluhe otroke pa premestila na deželo. Edino v tem vprašanju je tedanja oblast pokazala še dokaj razumevanja in uvidevnosti, ker ni dopustila, da bi se to zgodilo.

Leta 1939 je prevzel vodstvo zavoda Mirko Dermelj, ki je vodil zavod v zelo težkih dneh II. svetovne vojne in vse do leta 1951.⁷ Kako je pedagoško delo zahtevalo vedno več učnih moči, nam pove podatek iz leta 1940, ko je v zavodu že bilo 148 gojencev. Med vojno je bil na zavodu odprt logopedski oddelk za ljubljanske logopate. Oddelk je dosegel zelo lepe uspehe in je še danes, pomnožen s sodelavci, zelo uspešen. Med II. svetovno vojno okupator ni zasedel zavoda, zato je bilo mogoče ohraniti zavod do osvoboditve brez poškodb. Zaradi vojnega bombardiranja med drugo svetovno vojno ni utrpel zavod škode, razen nekaj razbitih šip, ki so popokale zaradi eksplozije v juniju leta 1945. Pač pa sta vojna in okupator povzročila žrtve pri učiteljih, vzgojiteljih in gojencih. Internirani so bili štirje učitelji, dva učitelja, ki sta nadzorovala gojence, en vzgojitelj in en gojenec. Odraslih gluhih je bilo interniranih okrog 15. Za svobodo so padli trije bivši gojenci in ena gojenka. Mnogi pa so sodelovali tudi v partizanih in bili včlanjeni v OF. Ker je bil Zavod za slepo mladino v Kočevju hudo poškodovan od bomb, so se vsi slepi leta 1944 preselili iz Kočevja v ljubljanski zavod za gluhoneme. Zaradi varnosti pred bombnimi napadi je bilo poleg zavoda zgrajeno zaklonišče, kamor so se gojenci in uslužbenci pogosto zatekali ob alarmih. Ker je bilo v Ljubljani dosti učiteljev beguncev iz krajev, ki so jih zasedli Nemci, so v zavodu sprejeli v službo 7 takih učiteljev in eno učiteljico. Ti so vzgajali gojence v izvenšolskem času, pomagali so v pisarni in v zdravstveni službi.

9. maja, ko je bila osvobojena Ljubljana, se začenja tudi za zavod novo obdobje: za zavodovo pedagoško in sociološko rast. Naval gojencev na zavod iz vseh krajev Slovenije je bil že takoj v začetku izredno velik. Prišli so v zavod novinci za prvi razred in zelo mnogo tistih, ki so bili že pred vojno v za-

vodu, pa so morali med vojno ostali doma. To so bili gojenci iz krajev, ki so jih zasedli Nemci. Po starosti so bili že odrasli, po šolski izobrazbi zaostali. Zavod je bil takoj prenapolnjen. Med drugo svetovno vojno je bilo število gojencev 40 ali 60, ki pa se je po osvoboditvi dvignilo na 130 oziroma 155. Doma pa so v kljub temu še ostali mnogi odrasli nedešolani gojenci. Zavod je po vojni prevzelo v svoje varstvo in oskrbo ministrstvo za prosveto, ki je postopoma nameščalo sem nove učne moči. To je bilo zelo potrebno, saj je eden od učiteljev po osvoboditvi umrl, eden je bil premeščen na ministrstvo za socialno skrbstvo, eden v Trst, kasneje v Portorož, 6 pedagogov pa je bilo upokojenih. Pouk je bil prvo leto po osvoboditvi zaradi različne šolske izobrazbe vojnih gojencev izredno težak, dokler niso zapustili starejši gojenci zavoda. Na zavodu je delovalo 3 osnovnih oddelkov in 3 vzporedni oddelki. Pouk v zavodu se je preosnoval po smernicah ljudske oblasti. Za pedagoškega vodjo je bil imenovan Zvonko Ermenc, ki je prišel iz Beograda. Ta je izvedel reorganizacijo pouka in kabinete napolnil z novimi učili. Slepí gojenci, ki so v sili razmer leta 1944 prišli pod zavodno streho, so se v letu 1947 iz prenatrpanega zavoda za gluhoneme v Ljubljani preselili v svoj zavod v Marmontovo ulico. Ljudska oblast je začela vprašanje šolanja gluhih reševati z vso odločnostjo. Tako je bil zelo važen ukrep slovenske vlade v skrbi za usposabljanje slušno in govorno prizadetih ustanovitev vajeenske (poklicne) šole za gluho mladino v Ljubljani z odlokom z dne 23. 3. 1946 — Ministrstva za industrijo in rudarstvo.⁸ V vajeenski šoli so učenci dobivali teoretično znanje, praktično pa so se usposabljali v delavnicah družbenega in privatnega sektorja. Na podlagi podržavljene tiskarne bivšega gojenca zavoda graverskega mojstra Cirila Sitarja je prišlo 2. 5. 1948 do ustanovitve zavodnih delavnic, ki naj bi poleg številnih temeljnih organizacij združenega dela in privatnih obrtniških delavnic praktično poklicno usposabljele in zaposlovale slušno in govorno prizadeto mladino.⁹ Ker so bile učne delavnice raznih strok razmetane po vsej Ljubljani, so začeli z gradnjo Učnih delavnic za Bežigradom 8, kjer so vse stroke, razen damske šivalnice, locirane na istem mestu. Novi prostori Učnih delavnic so bili odprti 27. novembra 1963. Število prijavitelencev v zavod je močno naraščalo: po popisu iz leta 1955 (izvedla sta ga Centralni higijenski zavod in Zavod za gluho mladino v Ljubljani) je bilo gluhih med 5. in 15. letom 430. Od ega je bilo na usposabljanju v ljub-

ljanskem zavodu 151, v portoroškem 47 — skupaj 198 otrok: 232 otrok pa torej ni bilo deležnih usposabljanja. Da bi čimveč otrok vključili v zgodnjo rehabilitacijo, je aktiviralo pedagoški zbor ljubljanskega zavoda, da se je po nalogu ministrstva za prosveto lotil projektiranja nove stavbe. V vezanem paviljonskem sistemu novega zavoda naj bi dobili pomoč vsi slušno in govorno prizadeti otroci od 3. do 18. leta starosti. Po številnih obravnavah in posvetovanjih na raznih forumih je program doživel veliko sprememb, katerih posledice se kažejo še danes. Z zbranimi sredstvi (250.000.000 SD) in prav toliko lastnih, ki jih je zavod dobil kot odškodnino onkološkega inštituta za zavod na Zaloški cesti, se je pričela 12. novembra 1963 ob križišču Vojkove in Dimičeve ceste gradnja novega zavoda v prepričanju, da bo novi zavod s funkcionalnostjo ter sodobnimi avdiovizualnimi sredstvi ter z učili dajal otrokom vseh stopenj adekvantno rehabilitacijo. Po komaj tretjinski realizaciji investicijskega programa je bila gradnja ustavljena (verjetno zaradi pomanjkanja sredstev). Zaradi obveznosti do onkološkega inštituta, ki je bil v izredni stiski za prostore in zaradi velikega pomanjkanja prostora za prijavljene slušno prizadete se je po sklepu zbora delovne skupnosti in sveta zavoda ljubljanski zavod v juliju leta 1966 preselil še v nedokončan objekt osnovne šole novega zavoda. Z marljivim delom večine sodelavcev zavoda v času letnih počitnic je bil objekt osnovne šole toliko urejen do začetka šolskega leta, da je jeseni pričelo pouk 186 otrok, razporejenih v 23 oddelkov. Z vztrajnim prizadevanjem sta v naslednjih letih bila končana objekta: dom vajencev in menza s kurilnico. S preselitvijo domovske vzgoje in oskrbe v dom vajencev so bili vzpostavljeni do neke mere normalni pogoji, v katerih dela zavod še danes. Vodstvo zavoda je 1. 7. 1951 prevzel od upokojenega Mirka Dermelja novi ravnatelj Jože Zakovšek, ki je vodil to ustanovo skoraj do svoje prezgodnje smrti, do 4. 5. 1964. Med tem časom se je leta 1950 zavod preimenoval iz bivše gluhonemnice v Zavod za gluho mladino v Ljubljani. Leta pa se je leta 1964 preimenoval v Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih v Ljubljani, največ zaradi svoje razširjene dejavnosti. Po Jožetu Zakovšku je zavod vodil Vinko Ukmār (od 5. 5. 1964 do 30. 6. 1966), ko je prevzel vodstvo kot v. d. ravnatelj Ivan Kovač (od 1. 7. 1966 do 31. 12. 1966). Nato je v vodstvu sledil Jože Kmetec kot v. d. direktor (od 1. 1. 1967 do 11. 11. 1968) Dr. Stanislav Zaletel je bil ravnatelj zavoda od 11. 11. 1968 do 4. 10.

1974, ko je postal gen. direktor TOZD Centra za rehabilitacijo sluha in govora in Učnih delavnic. Marko Kocijan je bil v. d. direktor OZD od 12. 6. 1975 do 15. 5. 1976; Jelka Goddec pa je bila ravnatelj TOZD Centra od 4. 10. 1974 do 31. 8. 1977, ko je postal ravnatelj Centra Ivan Kovač (do 31. 1. 1979). Gen. direktor OZD je od 15. 5. 1976 Edo Vouk. Danes vodi Center za rehabilitacijo sluha in govora (od 31. 1. 1979) Stane Košir.

Razvoj zavoda po letu 1960 se je usmeril v poglobljeno strokovno izpopolnjevanje pedagogov, ki so se zlasti po ustanovitvi surdodsekcije Slovenije v okviru delovanja Zveze društev defektologov Jugoslavije leta 1960 še globlje zavedli svoje prenoviteljske naloge in strokovne dejavnosti. Pod vodstvom direktorja Vinka Ukmārja so v letih 1963 do 1964 intenzivno proučevali in preskušali verbotonalno metodo dela z gluhih zagrebškega univ. prof. dr. Petra Guberine. Več zavodnih sodelavcev si je v nekaj skupinah v letih 1964 do 1968 (v Zagrebu in v Primoštenu) temeljito seznanilo s to metodo in po nabavi novih SUVAG I. in SUVAG II. aparatov zagrebškega SUVAG-Centra uspešno presajalo to metodo na domača tla. Prva serija učbenikov po letu 1945, ki so jih napisali ali uspešno prevedli zavodni učitelji, sodi v razdobje 1954—1961, ko je zdajo učbenikov finančno podprla Zveza društev defektologov Jugoslavije. Druga, nekoliko manj številna skupina učbenikov, je izšla iz vrst zavodnih sodelavcev ob novem učnem načrtu leta 1963 in še v 70 letih (1971, 1972, 1976), kar pa še zdaleč ne zadošča za pedagoško naprednejši pouk gluhih. Tudi ob desetletnih jubilejih izdani zborniki (1940, 1950, 1970, 1975 in 1980) ne morejo pokriti vseh zapisov ob bogatih izkušnjah pri delu z gluho mladino. Za logopede in za praktično fonetiko je napisal številne učbenike Zdravko Omerza, za gradnjo govora pa Emil Ulaga, oba bivša zavodna sodelavca.

Po letu 1966 je začelo več ali manj uspelo sistematično delo, zlasti diplomantov, na raznih strokovnih področjih (zgod. vzgoje in izobraževanja gluhih, surdometodika, govor, socialna problematika gluhih), kar daje upanje na lepši jutri tudi znanstveno raziskovalnega dela. Iz vrst zavodnih pedagogov so in še predavajo na PA v Ljubljani: Jože Kmetec, Jože Zakovšek, Zvonko Ermenc, Zdravko Omerza, Emil Ulaga, Fran Grm, Janko Blažej in dr. Marija Lipužič.

V izvenšolski dejavnosti je pokazal zavod zelo lepe rezultate v tehniki: modelarstvu, rezbarstvu, fotokrožku in drugod. Prav tako se je uveljavilo kleklarstvo (v okviru Zveze

gluhih) in razne športne ter druge rekreativne dejavnosti, ki so v okviru športnega društva gluhih »Komet« in zavodnega šolskega športnega društva. V zadnjih 5 letih lepo uspevajo krožki o prometni vzgoji in preventivi ter varnosti, kjer se je zavod povzpел na 2. mesto v občinskem merilu.

Literarni krožek deluje že od leta 1969 in izdaja šolsko glasilo mladinske in pionirske organizacije »Naš prijatelj« (pred vojno glasilo »Sonček«, po vojni od 1951 do 1961 pa »Naš svet«).

Tako prehaja Center v 80. leto svojega obstoja bogat po izkušnjah in z veliko vero in zaupanjem v lepšo in še popolnejšo vzgojno-izobraževalno strukturo in dejavnostjo v prihodnje.

OPOMBE

1. Ivan Kovač: Razvoj zavodov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, Jubilejni

zbornik centra za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem (1900—1975) Lj. 1975 str. 17. — 2. J. Kunst: Naši gluho-nemi v preteklem stoletju, str. 9. Stirideset let gluho-nemnice v Ljubljani, Lj. 1940. — 3. Zgodovinski dogodki našega zavoda (M. Dermelj). Jubilejni zbornik Zavoda za giuho mladino v Ljubljani, Lj. 1950, str. 13 in sl. — 4. Pomoč najbednejšim (Vilko Mazi), Lj. 1941 na str. 16. — 5. Erbežnik, Zupančič, Mazi, Berilo (za 3. in 4. razred) za gluho-neme otroke, Lj. 1921, V. Mazi: Ilustrovana čitanka, Lj. 1923. Mazijeve publikacije: Usoda gluho-neme mladine, l. 1933; Pomoč gluho-nemi mladini, Lj. 1935, Pomoč najbednejšim, l. 1941. 6. F. Gortnar — Mlakar: Od društva gluho-nemih za Dravsko banovino do Zveze slušno prizdetih Slovenije, Jubilejni zbornik Centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem (1900—1975) Lj. 1975 str. 39 in si. — 7. Bogo Jakopič: Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani (1900—1980) Lj. 1980 (tipkopis), poglavje od 1945—1980. — 8. Že citirani članek I. Kovača, Jubilejni zbornik centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, Lj. 1975. str. 19. — 9. Istotam.

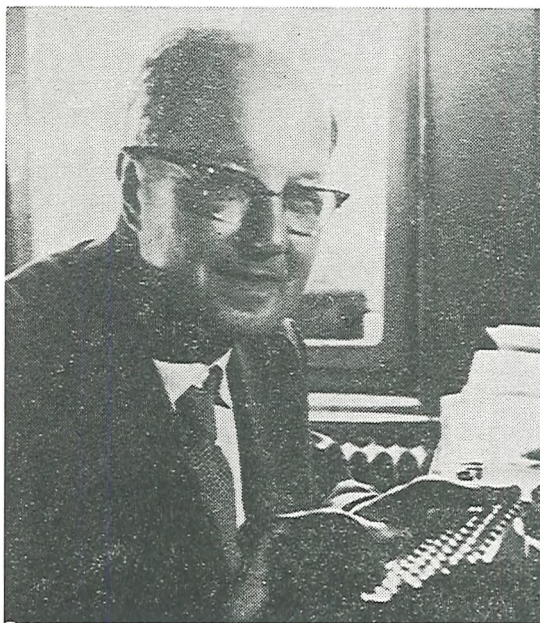
V SPOMIN DR. LAVU ČERMELJU

MILOŠ RYBAŘ

V visoki starosti je 26. januarja 1980 v Ljubljani umrl prof. dr. Lavo (Leopold) Čermelj. Rojen je bil 10. oktobra 1889 v Trstu. Mati je bila Tržačanka, oče je bil delavec in doma v Potočah pri Kamnjah v Vipavski dolini (na očetovem domu se je po domače reklo pri Šlibarjevih, zato se je pokojni v raznih spisih podpisoval kot Šlibarjev Polde). Na dunajski univerzi je študiral matematiko in fiziko in leta 1914 tam dosegel doktorat, nato je v rodnem mestu služboval kot profesor. Pokojni je v svojem dolgem življenju veliko deloval in pisal na področju naravoslovnih ved, vendar o tem tukaj ne bomo pisali. Ob naravoslovnih vedah je dr. Čermelj deloval še na drugem področju: na skrivaj je zbiral podatke o fašističnih ukrepih zoper Slovence in Hrvate na Primorskem in jih pošiljal v Jugoslavijo. Leta 1929 je za dr. Čermelja kot slovenskega izobraženca postalo v Trstu prevroče, četudi italijanske oblasti niso vedele za njegovo skrivno delovanje: v uniformi železničarja-zavirača je ilegalno prešel italijansko-jugoslovansko mejo na tovornem vlaku.

Kot begunec se je naselil v Ljubljani in je tukaj nadaljeval delo, ki ga je začel v Trstu:

služboval je kot profesor na bežigrajski gimnaziji, objavljaj je spise s področja naravoslovnih ved in zbiral dokumentacijo o fašističnih ukrepih zoper naše rojake na Primor-

skem, deloval pa je tudi v emigrantskih društvih in posredoval pri oblasteh za posamezne begunce. Leta 1935 je bil razrešen službe profesorja in je bil dodeljen Manjšinskemu inštitutu v Ljubljani, da se je lahko popolnoma posvetil delu za našo manjšino pod Italijo. Odkar ni živel več v Italiji, je dr. Čermelj začel pisati o položaju naših rojakov pod fašizmom, najprej za domačo, nato pa še za mednarodno javnost. Posebej je treba omeniti knjigo iz leta 1936 »Life and Death Struggle of a National Minority« (Boj narodne manjšine na življenje in smrt), ki je čez dve leti izšla tudi v francoščini.

Ko so v aprilu 1941 Italijani zasedli Ljubljano, so še isti mesec aretirali dr. Čermelja in v decembru je na čelu 60 obtožencev prišel pred fašistično Posebno sodišče za zaščito države v tako imenovanem drugem tržaškem procesu. Pokojni je bil tedaj obsojen na smrt, ta kazen pa mu je bila spremenjena v dosmrtno ječo (o tem pozneje); pred izrekom smrtne obsodbe je dr. Čermelj izjavil na sodišču: »... za mano je petdeset let častnega in odkritega delavnega in plodovitega življenja, ki sem ga v veliki meri posvetil stvari našega ljudstva, ki sem ga vedno ljubil iz vsega srca in ki ga bom ljubil do svojega zadnjega dihla. Ta moja ljubezen je bila najčistejša, bila je vedno povsem nesebična in ni bila nikdar omadeževana z nobenim, ponavljam, z nobenim tistih dejanj in prestopkov, katerih me je v tako grozni obliki obtožil državni pravdnik. Edini moj prestop je, da sem ljubil svoje ljudstvo, to pa je vendar pravica, da, sveta dolžnost vsakega človeka...« Dosmrtno ječo je pokojni prestajal na otoku Elbi, dokler ni bil po kapitulaciji Italije v januarju 1944 izpuščen in se je naselil v Trstu. Avgusta 1944 se je pridružil partizanom in v prvih letih po vojni je sodeloval kot strokovnjak za Primorsko pri naši delegaciji ob mirovnih pogajanjih glede naše meje z Italijo. Nato je bil do upokojitve 1959 ravnatelj Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Ves ta čas je še mnogo pisal z vseh že omenjenih področij, prav do svoje 90-letnice. Če spet pustimo ob strani knjige in članke s področja naravoslovnih ved, je treba z zgodovinskega področja predvsem omeniti knjigo Slovenci in Hrvati pod Italijo med obema vojnama (Lj. 1965); to je slovenska izdaja knjige, ki je izšla v angleščini 1936. Svoje spomine je pokojni objavil v treh zanimivih knjigah: Ob tržaškem procesu 1941 (Lj. 1962), Spomini na moja tržaška leta (1969), Med prvim in drugim tržaškim procesom (1972). V Kroniki je objavil samo en članek (Ob petdesetletnici požiga Narod-

nega doma v Trstu, XVIII/1970, št. 2, str. 97—104); sicer pa je mnogo njegovih prispevkov s tega področja natisnjenih v najrazličnejših časopisih in revijah doma in v zamejstvu, tako da je dr. Čermelj svoje dolgo življenje s pridom uporabil za popularizacijo naravoslovnih znanosti in za prikaz položaja naših rojakov pod Italijo.

NOVI PODATKI O 2. TRŽASKEM PROCESU

Ko sem zbiral podatke za svojo razpravo Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941—1945 (Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, str. 44—86), sem v 8. zvezku vatikanskih aktov in dokumentov o drugi svetovni vojni (*Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre mondiale*) opazil več dokumentov, ki obravnavajo papeško intervencijo v korist obtožencev oz. obsojencev v 2. tržaškem procesu 1941. Zvezek nosi naslov: *Le Saint Siège et les victimes de la guerre, Janvier 1941 — décembre 1942* (Città del Vaticano, Libreria editrice Vaticana 1974) in pri naša 6 dokumentov v tej zadevi, pri teh dokumentih še 3 zapise vatikanskega drž. tajništva, omenja pa še 4 druge dokumente, ki vsi obravnavajo to intervencijo. Lani poleti sem srečal pok. dr. Čermelja na njegovem sprehodu od stanovanja v Dvořakovi ulici do Ajdovščine in sem ga vprašal, če ve za to intervencijo. Odgovoril mi je, da o intervencijah v procesu ve samo tisto, kar je pisal v svojih spominih. Obljubil sem mu, da bom te dokumente dal prekopirati in mu jih prinesel. Res sem to storil in sem mu s temi kopijami prišel voščit ob 90-letnici. Ker v naši literaturi še nisem zasledil nič napisanega o tem posredovanju, zato bom ob tej priložnosti predstavil te dokumente in jih primerjal s potekom 2. tržaškega procesa.

Dr. Čermelj poroča v svojih spominih (Med prvim in drugim tržaškim procesom, stran 181—187), da je prvo posredovanje za obtožence prišlo do Mussolinija že v novembru 1941, še preden se je proces začel. Tedaj se je za obtožence zavzel sosvet ljubljanske pokrajine in nekaj drugih javnih delavcev; s posredovanjem ljubljanskega škofa so poslali spomenico Mussoliniju; med procesom sta pri Mussoliniju posredovala člana Akademije znanosti in umetnosti iz Ljubljane prof. dr. ing. Milan Vidmar in Oton Župančič na pobudo akademika prof. dr. Frana Ramovša. V Rimu se je za obtožence zavzemal bivši tržaški škof dr. L. Fogar (ki se je naslednje leto zavzemal tudi za pomilostitev Toneta Tom-

šiča) in pa primorski politik dr. Janko Kralj (zadnjega dr. Čermelj ne omenja z imenom, mi je pa v pogovoru omenil, koga je pri tem mislil).

Drugi tržaški proces pred Posebnim sodiščem za zaščito države se je začel v ponedeljek, 1. decembra 1941. Tukaj moram omeniti, da je v obeh Čermeljevih knjigah spominov (Ob tržaškem procesu ter Med prvim in drugim tržaškim procesom) glede datumov napaka, ker šteje 2. december za ponedeljek in ima zato datume vse pomaknjene za dan naprej do usmrtitve, tedenski dnevi so pa pravilni. Zasliševanje obtožencev je trajalo ves teden, do sobote 6. decembra. V nedeljo 7. decembra in v ponedeljek 8. decembra sodišče ni zasedalo (8. decembra je bil cerkveni in državni praznik), med tem pa so že potekale vatikanske intervencije. 5. decembra je telegrafiral drž. tajniku kardinalu Maglioneju mons. William Godfrey, apostolski delegat iz Londona, da ministri jugoslovanske emigrantske vlade v Londonu prosijo za papežovo posredovanje za Slovence, ki jim sodijo v Trstu (dokum. 219). Iz poznejše zahvale, ki je objavljena, lahko sklepamo, da je pobudo za posredovanje dal dr. Miha Krek, ki je bil tedaj podpredsednik jugoslovanske vlade v emigraciji in ki se je pozneje zahvalil mons. Godfreyu za uspešno posredovanje (dok. 277).

Brzjav je prispel 6. decembra in naslednjega dne je papež Pij XII. pooblastil mons. Carla Grana od drž. tajništva, da v sporazumu s kardinalom Maglionejem posreduje pri italijanski vladi za obtožence. Mons. Grano je 7. decembra šel k italijanskemu ambasadorju pri Vatikanu B. Attolico in mu sporočil papežovo prošnjo. Attolico »ni prikrival težave tega koraka« (tako poroča Grano), vendar je obljubil, da bo naslednjega dne govoril o tem z zunanjim ministrom grofom Ciano, želel pa je, naj to prošnjo ponovi tudi apostolski nuncij pri italijanski vladi mons. Francesco Borgongini Duca (Granov zapis pri dok. 219). 8. decembra zjutraj je grof Ciano najprej sprejel ambasadorja Attolica, nato je govoril o obtožencih z Mussolinijem in ko je ob 13. uri sprejel nuncija Borgongini Duca, mu je lahko že sporočil Mussolinijev odgovor. Ciano je tako sporočil Mussolinijeve besede: »Intelktualci bodo kaznovani prizanesljivo, komunisti bodo dobili zaporne kazni od 3 do 30 let, teroristi pa bodo obsojeni na smrt; treba je postopati odločno, da se v prihodnjih letih ne bo podvojilo število slovanskih hujskačev« (dok. 228). Iz tega odgovora vidimo, da je bil »duce« dobro poučen o procesu, vedel je za tri skupine ob-

tožencev in tudi kazni je že vnaprej določal, četudi je dejansko potem nekoliko drugače izpadlo.

V torek, 9. decembra, je na procesu govoril državni tožilec in predlagal 12 smrtnih obsodb, 46 zapornih kazni od 3 do 30 let in 2 oprostiv. V sredo, 10. decembra, je zjutraj govoril kardinal drž. tajnik z ambasadorjem Attolico in ker je že bilo znano, da so na procesu predlagane smrtne kazni, je prosil v papeževem imenu za spremembo smrtne kazni v zaporno, Attolico pa mu je zagotovil, da so obtožbe zoper Slovence tudi v Rimu »natančno pretresli«. Kardinal Maglione je tedaj brzojavil v London mons. Godfreyu, da je papež priporočil italijanski vladi pomilostitev (dok. 224). Zvečer istega dne je Attolico na sprejemu na japonski ambasadi sporočil mons. Ambrogiu Marchioniju, tajniku apostolske nunciature v Italiji, da vatikanska posredovanja niso bila uspešna (dok. 228).

Odkar je bilo znano, da je predlagano 12 smrtnih kazni (v Trstu so imeli pripravljenih že 12 krst zanje), so prišle v Vatikan še tri prošnje za posredovanje. 10. decembra je brzojavil nuncij iz Lizbone (op. 1 pri dok. 219), 11. decembra je spet brzojavil mons. Godfrey iz Londona (dok. 226), istega dne je pisal tudi tržaški škof A. Santin in poslal prošnjo slovenskih duhovnikov tržaške škofije, ki prosijo za papežovo posredovanje za obtožence. Ta zadnji dopis ni natisnjen, izvedemo pa zanj iz dopisa, ki ga je pisal kardinal Maglione škofu Santinu 17. decembra in kjer piše, da je po papeževi odločitvi državno tajništvo uspešno izvedlo potrebna posredovanja pri pristojnih organih, da bi dosegli milost za vse obtožence in spremembo smrtne kazni (dok. 234).

Od srede, 10. decembra, do sobote, 13. decembra, so na procesu v Trstu govorili branilci. Kako je v Rimu med tem potekalo ponovno vatikansko posredovanje, iz objavljenih dokumentov bolj malo izvedemo. V petek 12. decembra, je kardinal Maglione ponovil ambasadorju Attolico prošnjo za intervencijo, da bi vsaj smrtne kazni spremenili v zaporne (dok. 226).

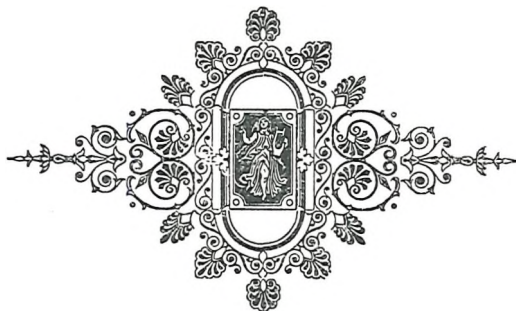
V nedeljo, 14. decembra, je sodišče izreklo 9 smrtnih kazni, 47 zapornih kazni od pol drugega leta do 30 let ter 4 oprostive. Na smrt so bili obsojeni: od intelektualcev — dr. Čermelj, dr. Teodor Sardoč in dr. Anton Ščuka; od komunistov — Viktor Bobek, Ivan Vadnal in Pino Tomažič, od »teroristov« pa Ivan Ivančič, Franc Kavš in Simon Kos. Od izreka smrtne kazni do njene izvršitve ni poteklo niti 24 ur; kako so v tem kratkem času

potekale intervencije, ni znano, vemo samo za rezultat, da so bili namreč pomiloščeni Čermelj, Kavs, Sardoč in Ščuka, torej vsi intelektualci in en »terorist«. To naj bi bila torej tista Mussolinijeva »prizanesljivost«, pet obsojencev pa je bilo v ponedeljek 15. decembra zjutraj ustreljenih. Dr. Čermelj poroča v svojih spomnih, da je bil to prvi in edini primer pred Posebnim sodiščem, da je bil kdo od obsojenih na smrt pomiloščen: pri tem piše: »Še danes ne vem, kako da sem bil pomiloščen«. Če po skoraj 40 letih sedaj pregledamo vsa posredovanja, za katera vemo, lahko rečemo, da je verjetno največjo težo in veljavo imelo vatikansko posredovanje, ki je bilo pač na diplomatski ravni in ga že zaradi tega ni bilo mogoče zanemariti.

Dr. Tone Ferenc je v svoji knjigi Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940 (Lj. 1977) na str. 211—220 opisal nekatere podrobnosti ob tej obsodbi, ki dr.

Čermelju niso bile znane. Tako je dr. Ferenc v delovodniku predsedstva italijanske vlade našel še več imen posameznikov in društev, ki so se zavzemali za pomilostitev obsojencev, prošnje samih pa ni našel. Prav tako je v italijanskih dokumentih našel podatek, da je v času med 9. in 14. XII. 1941 italijansko notranje ministrstvo (notr. minister je bil Mussolini) telefoniralo visokemu komisarju ljubljanske pokrajne E. Grazioliju, naj sporoči, koga od tistih, ki so bili predlagani za smrtno kazen, bi predlagali za pomilostitev. Grazioli je brzojavno predlagal pomilostitev Čermelja, Sardoča, Ščuka in Tuta. Dr. Ferenc opozarja tudi na posebno razvrstitev obsojencev v smrtni obsodbi, saj so bili (razen P. Tomažiča) pomiloščeni tisti obsojenci, ki so bili v sodbi postavljeni na liho mesto.

Naj bo tudi ta zapis v spomin na dr. Čermelja, ki si je s svojim dolgoletnim delovanjem v korist svojih primorskih rojakov postavil trajen spomenik.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

POŽAR V SLOVENJ GRADCU LETA 1903

MIRKO KAMBIČ

*Ven plane iz plamena
s svetlobo obdan,
sloveč'ga imena
ptič Fenis na dan.
(F. Prešeren)*

Pesnik je nesmrten kot pravljici ptiček Fenis, tako je zapel Prešeren v spomin Valentinu Vodniku. Ogenj smrti pomeni za pesnika novo rojstvo. Nekoliko bolj grobo in vsakdanje bi lahko rekli, da je skoraj vsako mesto, ki je pogorelo, doživelo svoj prerod v plamenih. Središče Chicaga je pogorelo, ko je menda neka nerodna krava prevrnila petrolejko in požar je planil iz hleva na hiše ter pokončal skoraj celo naselje. Na pogorišču je potem kmalu zrastle moderno mestno središče z značilnimi nebotičniki. Tudi San Francisco je zrastle na ruševinah in pogorišču po potresu leta 1906. Rdeči petelin je imel v svojem vročem plesu navadno dobrega pomočnika v hitrem vetru. In tako se je prerodilo po svetu in tudi v naši ožji domovini mnogo mest v požarih, ki niso bili niti najmanj zaželeni. Pomenili pa so vendarle novo ero v zgodovini naselja.

Slovenj Gradec je pogorel večkrat. Mestece so menda požgali že Turki v času svojih uničujočih pohodov. Celo naselje je pogorelo leta 1632 in plameni so uničili tudi župnijsko cerkev. Bilo je celo nekaj človeških žrtev. Življenje sta izgubila mestni sodnik Prigel in njegov sin. Rdeči petelin se je oglašal v Slovenj Gradcu tudi v 19. stoletju. Zato so leta 1867 ustanovili Gasilno društvo. Pobudniki za to novo združenje so bili lekarnar Kaligarič, svečar in medicar Günther ter pivovarnarja Franc in Adolf Bouvier. Gasilska pripravljenost je bila potrebna toliko bolj, ker so stale mestne hiše tesno skupaj, pokrite z lesenimi ostrešji in krite s škodlami.

Bilo je v nedeljo popoldne ob tretji uri, 10. maja leta 1903. V cerkvi je bilo precej ljudi pri popoldanskem bogoslužju. Tedaj je nenadoma zadonel klic: »Gori, gori!« Ljudje so se pognali na cesto. Ena izmed hiš v Cerkvni ulici je bila že vsa v ognjenih zubljih. Tu je prebivala neka vdova, Marija Požgana po imenu, kot navajajo vsa tedanja poročila. Čudno ime za ženo, ki je nehote povzročila požar. Nekateri časopisi so pozneje poročali, da je ta Požgana zanetila ogenj na odprtem

ognjišču in da je veter odnesel iskre na podstrešje, ki se je vnelo. Drugi so poročali, da je žena stresla še tleči pepel na dvorišče in da se je najprej vnel hlev. Drži pa, da je tisto popoldne zavijal po Slovenj Gradcu hud veter, ki je menjaval svojo smer in potegnil s sunki zdaj s severa, zdaj z juga.

Vsi prebivalci brez izjeme so postali v hipu gasilci. Tudi oče župan ing. Potočnik je bil takoj na mestu ter začel klicati brzojavno gasilce iz Maribora, Celovca in Celja ter drugih mest. Na pomoč so prihiteli okoličani in posebno so se odlikovali domačini iz Šmartna. Mariborski gasilci so prihiteli s posebnim vlakom in z odlično brizgalno. Zbralo se je kar osem gasilnih društev z desetimi brizgalnami. Tu so bili gasilci iz Dravograda, Vuzenice, Guštanja (Raven), Velenja, Šoštanja, iz Mislinje, Celja in Maribora. Za ta dan je bilo napovedano slovensko politično zborovanje, toda zborovalci so se nenadoma spremenili v gasilce.

Ogenj je dosegel cerkveno streho in zvonik z zvonovi je bil nenadoma v hudi nevarnosti. Požrtvovalni gasilci so nosili vodo v zvonik in požar omejili, cerkev je bila rešena. V uspešno obrambo so se postavili tudi na Glavnem trgu, ob muhavem vetru pa niso vedeli, kje bo udaril nasprotnik s svojimi ognjenimi udarci.

Ponoči so prišli na pomoč vojaki 17. pešpolka iz Celovca, osemdeset vojakov in trije oficirji. Pomagali so po končanem požaru kot čuvarji reda in kot delavci. Oglasili so se tudi predstavniki visokih oblasti in obljubili so pomoč v denarju.

Nekateri so poročali, da je zgorelo skoraj vse mesto, drugi, da je požar uničil dve tretjini trga. Slovenec pa je navedel bolj konkretno primerjavo: Slovenj Gradec je štel ob času požara 124 hiš, požar je uničil 45 hiš in 69 drugih poslopij. Človeških žrtev ni bilo, zgorelo pa je nekaj živine in »veliko denarja«. Neko poročilo navaja, da je zgorela ena krava in 56 prašičev, Karničniku pa da je zgorelo kar 800 goldinarjev. Skupna škoda naj bi bila 400.000 kron po poročilih graške Tagespost, po navedbah Slovenca in Slovenskega naroda pa nad 700.000 kron. Zavarovanje je krilo le manjši del škode, samo okrog 170.000 kron. Brez strehe je ostalo

Foto Ferdinand Andrejč, Slovenj Gradec po požaru 10. maja 1903, ZALj (POZ II/E-1, št. 188) in Sokličev muzej v Slovenj Gradcu

okrog sto prebivalcev, ki so jih uvidevno sprejeli srečni domačini, ki jim ogenj ni uničil hiš. Nekaj pogorelcev pa se je preselilo v sole.

O požaru je že v ponedeljek 11. maja 1903 poročal Slovenec med telefonskimi in brzojavnimi poročili, naslednji dan pa je objavil daljše poročilo. Slovenski narod je bil v svojem prvem poročilu bolj kratek. Daljše je bilo poročilo, ki ga je priobčila Laibacher Zeitung, povzeto pa je bilo po pisanju graškega časopisa Tagespost.

Poseben dokument o tem požaru pomeni izvorna fotografija, ki je ohranjena v več enakih izvodih. Ob današnjih možnostih filmske in televizijske reportaže, je seveda ta fotografija iz leta 1903 kaj skromen dokument. Vreden pa je vse pozornosti kot izjemen primer slikovnega pričevanja, ki je tehnično dobro izdelan. Prikazuje seveda posledice požara, kajti v času požara je bil fotograf Andrejč čez glavo zaposlen z reševanjem in gašenjem, toliko bolj ker je imel svoj atelje na Glavnem trgu. In v času požara bi ga kaj čudno gledali, če bi nesrečo slikal, ko je bila vsaka minuta dragocena za reševanje.

Ferdinand Andrejč je bil posestnik in fo-

tograf. Takšno navedbo najdemo v tistem času tudi pri Jagodicu v Kranju. Andrejč je neznano ime v slovenski fotografiji in ga je treba šele odkriti, preveriti po matičnih knjigah in zbrati njegova fotografska dela. Na svojih izdelkih, fotografijah, je imel napisano ime kot »F. Andreiz«. Priporočal je svoj atelje in svoje sposobnosti za pokrajinsko fotografijo, za portretiranje, za povečave v naravni velikosti, za reprodukcije in celo za izvedbe v oljnem slikarstvu. Ohranjene so redke razglednice štajerskih in koroških krajev, med njimi npr. Huda luknja iz časov, ko so postavili ob vhodu v jamo majhno hišo. Po poizvedbah in navedbah župnika g. Bohorča je izvirjal Andrejčev rod iz okolice Slovenj Gradca. Andrejč je imel več otrok, od katerih jih še nekaj živi, vendar izven ožje domačije.

»Nič nas ne sme presenetiti« naj bi veljalo tudi za naravne katastrofe in razne nesreče. Kljub temu je človek presenečen. Narava se poigra na daljše časovne roke, med katerimi človeška pazljivost popusti. Slovenj Gradec je pogorel 10. maja 1881 in točno 22 let pozneje 10. maja 1903 se je pojavil rdeči petelin znova. Analiza nekih preteklih pojavov pa je lahko koristna tudi za sedanjí čas.

OPOMBE

Dva izvoda Andrejčeve slike sta ohranjena v fototeki Zgodovinskega arhiva v Ljubljani (Zalj, Poz. II/E-1, št. 188) v formatu okr. 18 × 24 cm. En izvod slike hrani Sokličev muzej v Slovenj

Gradcu. V zvezi s to fotografijo sem pregledal poročila v Slovincu (1903, št. 106, 11. 5. in št. 107, 12. 5.), v Slovenskem narodu (1903, 12. 5.), v Laibacher Zeitung (1903, No. 107, 12. 5.) in razmnoženo poročilo iz mestne kronike (Sokličev muzej), ki mi ga je posredoval g. Bohorč.

MOJSTER — VAJENEC

JANEZ BOGATAJ

Precej redke so fotografije, ki nam pokažejo odnose v delovni (npr. obrtniški) skupnosti. V starejši in novejši slovenski fotografiji poznamo sicer celo vrsto fotografij s socialno tematiko, vendar je zaradi njihove pogostnejše umetniške izpovedi njihova dokumentarna vrednost le sekundarnega pomena. Zlasti mislimo na tiste socialne razsežnosti, ki so ilustrirane z razmerji mojster — vajenec, gospodar — delavci, delodajalec — sezonski delavci ipd. Še redkeje so zastopani posnetki, ki so prava »fotografija« vsakdanjega življenja, zrcalna slika sveta realnosti in ne le slika idealiziranega sveta.

Ilustracija oz. dokument odnosov med mojstrom in vajencem je fotografija, ki smo jo našli v Dularjevem mlinu na Jami pri Dvoru številka 34 (Žužemberk). Fotografija velikosti 12 × 8 cm je nastala med leti 1910 in 1930. Ob robovih je že močno uničena, saj se je zaradi vlage sprijela s časopisnim papirjem, v katerem je bila zavita. Emulzijska plast na papirju je zato odstopila in delno tudi sprnela.

V času nastanka fotografije je bil lastnik mlina na Jami pri Dvoru posestnik Janez Dular (rojen 1861 v Vavti vasi, umrl 1933 na Jami pri Dvoru), ki je mlin s stopami in pripadajoče posestvo kupil l. 1908. Leta 1913 je stope podrl in na njihovem mestu postavil žago »venecijanko«. V mlinski stavbi so razen družine stanovali tudi mlinarski mojster in pomočnik (vajenec) ter po dva žagarja.

Naša fotografija ima na prvi pogled šaljivo noto, vendar podrobno poznavanje razmer v mlinarski obrti nam odkrije zanimiv dokument tega življenja. Na sliki sta (z leve) mlinarski vajenec Jenkole Franc iz Dvora pri Žužemberku in mojster Rudi Dular, ki je bil doma iz okolice Zagradca. Mojster je, na videz šaljivo, z desnico »navil uro« vajencu in

tako pokazal vso svojo moč in oblast, ki jo ima nad učencem. Z levico pa je prijel iz vrbove vitre pleten obroč in ga položil neznanemu bosonogemu fantiču čez glavo. Take obroče so sicer uporabljali za držanje zgornjega dela vreče, ko so jo polnili z zrnjem ali moko. Mlinarski vajenec Jenkole je bil sicer v Dularjevem mlinu zaposlen kar polnih 26 let, kar je precejšnja redkost, obenem pa dokaz njegove poštenosti in s tem primerne sodelovanja z gospodarjem. Vendar pa zaradi pomanjkanja virov ne moremo točneje navesti čas trajanja njegove delovne dobe v Dularjevem mlinu.

Od 1908 do 1945 so imeli pri Dularju vedno po 2 do 3 mlinarje (mojster, 1—2 vajenca),

ki so mleli v času mlevskih sezon »noč in dan, in sicer v izmenah. Pred drugo vojno je bilo toliko prometa, da so mleli na zalogo ali na partije, tj. po 120—130 kg žita naenkrat! (po pripovedovanju Angele Dular, roj. 1909). Mleli so za 26 vasi bližnje in dalnje okolice. Pred vhodom v mlin so postavili velik pristrešek za vozove z vrečami, imeli pa so tudi poseben hlev za počitek vprežne živine. Najbolj običajno je bilo, da so stranke čakale toliko časa, da jim je mlinar zmlel pripeljano zrnje. To je veljalo še zlasti za tiste iz oddaljenejših krajev. Zato je bila navada, da so v mlinu dobili tudi hrano seveda brezplačno. Stranke iz Dvora in bližnje okolice niso dobile nič. Stranke iz nekoliko bolj oddaljenih krajev so dobile kos kruha, iz zelo oddaljenih krajev pa kosilo. Mlinarji so za-

to prav radi negodovali: »Jesti si jim dal vse tisto, kar so ti dali zaslužiti! To je bila traparija. Razvado so končno odpravile šele karte!« Merica je bila zaslužek mlinarja, ki pa ga je moral deliti z gospodarjem. Gospodar je dobil dve merici mojster pa vsako tretjo. Vajenci so imeli brezplačno hrano in stanovanje, enkrat na leto pa jim je gospodar kupil par čevljev, v nekaterih primerih pa tudi obleko. Mojster je kontaktiral s strankami, pobiral merico in nasploh vodil delo v mlinu. Za vajenca pa je veljala popolna poslušnost in naša fotografija je nazoren dokument teh odnosov. Slika je obenem tudi prispevek k slikovni dokumentaciji načina življenja mlinarskih poslov na Slovenskem.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Razstava učbenikov za pouk zgodovine na Slovenskem

Slovenski šolski muzej v Ljubljani je od začetka aprila do konca junija 1980 razstavljal učbenike za pouk zgodovine na Slovenskem. Razstava je po svoje ponazarjala razvoj zgodovinskega pouka pri nas vse do današnjih dni.

Pouk zgodovine je bil pri Slovencih do konca prve svetovne vojne vezan na strukturo, organizacijo in cilje šolstva v takratni Avstriji. Šele terezijanska šolska reforma (1773) je v naše normalke in deloma glavne šole uvedla zgodovino in zemljepis kot obvezna predmeta; dotlej tudi pri nas ne moremo govoriti o kakem urejenem pouku zgodovine v elementarnih šolah. V jezuitskih gimnazijah pa se je v okviru retorike podajalo nekaj zgodovinske vsebine, pa še to le kot sredstvo za vodenje »besednega dvo-boja« ali disputacije. Po ukinitvi jezuitskega reda leta 1773 in prehodu teh šol v državne roke je bila zgodovina uvedena kot učni predmet le za »spremembo in razvedrilo«. V prvem desetletju 19. stoletja je takratna šolska zakonodaja še omejila že tako skromno poučevanje zgodovinske snovi na elementarni in gimnazijski ravni. Na elementarni stopnji je bila zgodovinska vsebina vse do leta 1869 vključena v berila za posamezne razrede. Zato ni obstajala potreba po samostojnih zgodovinskih učbenikih. Na gimnazijah pa je bila zgodovina v vsem predmarčnem obdobju priključena geografiji ter se je podajala v posameznih razredih po posameznih deželah in celinah (v gramatikalnih razredih zgodovina avstrijskega cesarstva in zgodovina ostalih evropskih držav, v humanitetnih razredih pa geografija in zgodovina antičnih dežel; skupaj z opisi narave, naštevanjem dogodkov ter prikazovanjem dejanj znamenitih osebnosti. Pri tem so uporabljali uradno predpisane učbenike, ki so izšli pri c. k. zalogi šolskih knjig na Dunaju, npr. Lehrbuch der europäischen Staaten-Geschichte (Učbenik zgodovine evropskih držav) in Lehrbuch der alten Staaten- und Völkergeschichte (Učbenik zgodovine starih držav in ljudstev). V začetku 19. stoletja je posebna instrukcija za učitelje zgodovine na gimnazijah zahtevala v zadnjem gramatikalnem (tj. četrtem) razredu tudi pouk zgodovine tiste dežele, v kateri je bila gimnazija.

Gimnazijski učni zbori pa naj bi poskrbeli za nastanek primernih učbenikov. Ko je V. Vodnik s šolskim letom 1807—1808 postal

učitelj zgodovine in geografije na ljubljanski gimnaziji, je to nalogo prevzel in napisal v nemščini učbenik za zgodovino Kranjske, Trsta in Goriške (Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebiets von Triest und der Grafschaft Görz), ki ga je vlada 1809 potrdila kot učbenik za obe gimnaziji na Kranjskem (Ljubljana, Novo mesto) in za goriško gimnazijo. Splošna zgodovina pa se je do leta 1848 predavala tudi na naših filozofskih študijah, cerkvena zgodovina pa na teoloških študijah (v okviru liceja). Slovenske zgodovinske učne knjige pa tudi v dobi Napoleonovih Ilirskih provinc še nismo dobili. Slovensko šolsko zgodovinopisje se je začelo počasi uveljavljati šele z uvajanjem prvih ustavno političnih pravic; v času, ko so bile osnovne šole s tretjim avstrijskim osnovnošolskim zakonom iz leta 1869 tudi pri nas postavljene na nove temelje in ko je Taaffejev režim (1879—1893) omogočil utrakvizacijo nižjih gimnazij na Kranjskem. Velike zasluge pri nastajanju slovenskega šolskega zgodovinopisja ima Slovenska matica. Novice so v letih 1852—1858 priobčile kot prilo-go prvo tako delo: Vertovec—Verne, Obča povestnica. Od leta 1866 je takšnih knjig vse več. Naj omenimo le nekatera pionirska dela: J. Trdina, Zgodovina slovenskega naroda (1866); M. Cigale, Kratak popis cesarstva avstrijskega in njegovih dežel; J. Jesenko, Obča zgodovina za nižje razrede srednjih šol (1871). Ob tem je vredno omeniti, da so bili v velikem delu osnovnih šol ter v večini gimnazij na slovenskem etničnem ozemlju v rabi do razpada habsburške monarhije nemški (italijanski) učbeniki za zgodovino. Tudi zadnja avstrijska gimnazijska reforma leta 1908 ni omogočila uvedbe slovenščine in slovenskih učbenikov za zgodovino v višjih razredih gimnazij na Kranjskem. Pouk zgodovine je bil na osnovnih šolah in nižjih gimnazijah vse do leta 1918 tesno povezan s poukom zemljepisa (pogosto v en učni predmet). Slovensko šolsko zgodovinopisje pa je bilo v tem času tako glede na strukturo in razporeditev učne snovi kakor glede na vzgojno-izobraževalne smotre in metodično oblikovanje pod močnim nemškim vplivom. V času različnih šolsko-reformnih prizadevanj (od srede 19. stoletja dalje) so se Slovenci večinoma zgledovali po šolskih reformatorjih dunajske šole, pozneje pa zlasti za češkimi.

Nacionalna osvoboditev in zedinjenje z ostalimi jugoslovanskimi narodi je Sloven-cem prinesla tudi emancipacijo od tradicionalnih nemških vplivov pri zgodovinskem

pouku. Ne sicer toliko na zunaj, saj je ostal staro jugoslovanski šolski sistem v marsičem sličen avstrijsko-nemškemu predhitlerjevskim šolskim organizacijskim tipom in oblikam, pač pa predvsem v notranji preusmeritvi vzgoje in pouka (novi učni načrti, dopolnilni šolski predpisi). Potrebe po novih šolskih učbenikih, v katerih naj bi se izražala državna enotnost v skupni državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, so bile pri jezikovnem (čitanke) in zemljepisnem in zgodovinskem pouku zaradi njegove narave izredno akutne. Nemogoče je bilo kar čez noč sestaviti in izdati nove učne knjige, ki bi v celoti ustrezale spremenjenim državnim in političnim razmeram, zato so uporabljali v začetku začasno še stare avstrijske učbenike, vendar tako, da so iz njih izločili tiste strani in poglavja, ki so bila po vsebini in izrazu nasprotna težnjam novega časa in življenja v novi državi. Pomembno vlogo pri nastajanju novih učbenikov so imele na novo ustanovljena Zaloga šolskih knjig, Jugoslovanska knjigarna (tiskarna) in Učiteljska tiskarna v Ljubljani. Med avtorji zgodovinskih učbenikov za ljudske šole, ki so izšli v naslednjih dveh desetletjih moramo omeniti Brinarja, Schreinerja, Nerata in Polaka; med pisce učbenikov za srednje šole pa Bučarja, Popoviča, Melika, Okrožna, Stanojeviča, Bineria, Pirca, Komatarja in Capudra. Po letu 1918 se je tudi pri nas vedno močnejše pojavljal klic po modernizaciji zgodovinskega pouka, tako metodično kakor vsebinsko ideološko. Najpomembnejša v tem pogledu so bila trideseta leta pred drugo svetovno vojno (npr. izid prve obširnejše metodike za pouk zgodovine — Sodobni zgodovinski pouk A. Žerjave ter vrsta spodbudnih pedagoških in metodičnih člankov s področja zgodovine v našem tatkratnem pedagoškem tisku).

Po končani ljudski revoluciji in zmagoviti NOB so bili ustvarjeni novi pogoji tudi za pouk zgodovine. V historiografiji in v pouku zgodovine so se sedaj uveljavile nove, znanstveno naprednejše poti v skladu s konceptom historičnega materializma, moderne pedagogike in s psihološkimi zahtevami. Med problemi, ki so se pojavili z vso ostrino takoj po osvoboditvi in ki vse do konca šestdesetih let niso našli v celoti zadovoljive rešitve, je bil zlasti problem oskrbe naših šol z ustreznimi učbeniki. Vsi predvojni učbeniki zgodovine so po osvoboditvi postali nerabni, učbenikov za zgodovino narodov Jugoslavije sprva sploh ni bilo, za občo zgodovino pa so se naše šole posluževale prevodov sovjetskih učbenikov. Čeprav so se pisce prvih učbenikov morali boriti z velikimi težavami,

so vendar do leta 1956 izšli vsi zgodovinski učbeniki za prve štiri razrede gimnazij (Petauer, Gestrin, Binter, Hudales). Za novo štiritirazredno oziroma prejšnjo višjo gimnazijo sta izšla do leta 1962 dva učbenika na podlagi načrta za gimnazije iz leta 1955. Vendar je že leta 1960 Svet za šolstvo LRS predpisal nov učni načrt za osnovno šolo, 1962 pa minimalni obseg snovi za gimnazijske učbenike. Potrebno je bilo znova razpisati učbenike za vse razrede osnovne šole in gimnazije. V začetku šolskega leta 1963/64 sta izšla zgodovinska učbenika za šesti in sedmi razred (Metelko, Grobelnik). Za potrebe pouka v drugem in tretjem razredu gimnazije pa je izšel prevod učbenika, ki ga je napisala M. Gross za hrvatske gimnazije. V naslednjih letih smo z učbenikom za najnovejšo zgodovino za osnovno šolo in gimnazijo (F. Škerl, M. Mikuž) zapolnili še poslednjo vrzel. V začetku sedemdesetih let so bili sprejeti oziroma novelirani učni načrti za osnovno šolo in za vse razrede srednjih šol. Na podlagi razpisa so izšli popravljeni in skrajšani učbenik za šesti razred osnovne šole A. Metelka, novi učbenik za sedmi razred F. Gestrina in V. Melika in novi učbenik za osmi razred B. Božiča in T. Webra. Poleg tega so izšli delovni zvezki za šesti, sedmi in osmi razred osnovne šole T. Webra in v posebnih knjižnicah podrobna razdelitev učne snovi. Ker so zgodovinske čitanke za osnovno šolo (Kos-Gestrin-Melik, Gestrin-Melik in Zadnik-Križnar) ustrezale novemu učnemu načrtu in ker je bil zgodovinski atlas za srednje šole uporaben tudi v osnovni šoli, je bila le-ta preskrbljena z učbeniki in dodatno učbeniško literaturo po novem učnem načrtu. Za srednje šole pa so izšli ponatisi dopolnjenih dosedanjih učbenikov, za tehniške šole pa novi učbenik B. Božiča in Š. Trojarja. V okviru priprav na pouk zgodovine v usmerjenem izobraževanju sta leta 1978/79 izšla učbenika Zgodovina 1 in 2 za srednje usmerjeno izobraževanje (Grobelnik; Božič, Weber in Prunk).

Lahko zaključimo z ugotovitvijo, da se danes tudi v slovenski zgodovinski učbeniški literaturi uveljavljajo sodobni didaktično-metodični principi. Učbeniki so razbremenjeni faktografije in deskripcije in vsebujejo le bistveno važne zgodovinske pojave in procese. V povezavi z delovnimi zvezki in zgodovinskimi čitankami in drugimi učnimi sredstvi dajejo možnost, da učenci ob njih razvijajo sposobnost logičnega sklepanja v okvirih zgodovinskega mišljenja in da se marksistično-idejno vzgajajo.

JOŽE CIPERLE

*Zapis ob razstavi Gorenjsko sitarstvo**

Po svoji zgodovini je sitarstvo vredno pozornosti v več pogledih. V tem kratkem pregledu se bomo ustavili le pri nekaterih značilnostih. V večjem obsegu je živel ne samo v okviru slovenskega nacionalnega prostora, temveč v okviru celotne avstrijske monarhije zgolj na Gorenjskem med Kranjem in Škofjo Loko. To je področje, ki mu po arheoloških najdbah sledimo do neolitika. V 10. stoletju so ozemlje sistematično kolonizirali freisinški škofje. Poleg njih, ki so sčasoma oblikovali osrednje zemljiško gospodstvo s sedežem v Škofji Loki, so si tod pridobivali hube (kmetije) Ortenburžani, nasledili so jih Celjani in po njih so posest prevzeli Habsburžani. Podložniki so bili obremenjeni z dajatvami za tlako, predvsem kot viničarji in prevozniki. Hkrati z razkrojem pridvornega gospodarstva so na prehodu v 14. stoletje in še naprej izginjale tlaške obveznosti. Poglavitna gospodarska panoga ondotnega prebivalstva je bilo poljedelstvo, na robu Sorškega polja je bilo doma vinogradništvo, in — kar je v tem kontekstu najzanimivejše — razvita je bila živinoreja, ki konjereje prav gotovo ni izključevala. Med obrtmi, ki so jih poznali, je z gotovostjo omeniti tkalstvo in trgovino. Sitarstva kot posebne tkalske zvrsti v tem času še ne zasledimo, čeprav to ne pomeni, da ga niso poznali. Njegov razcvet navezujemo na razvoj kajžarstva. Razraščati se je jelo na začetku 16. stoletja ob zamirajočem vinogradništvu, zlasti v okolici Škofje Loke; zajelo je vasi Bitnje, Žabnico, Dorfarge, Forme in Stražišče. Le redki kajžarji so se preživljali z obdelovanjem polja: pridobivali so si ga ob propadanju gruntov, ob delitvah skupne zemlje ali z lazništvom. Pretežno so si služili kruh z obrtjo, trgovino in prevozništvom. Med njimi so bili taki, ki so obogateli v svoji podjetnosti in se v imetju merili z gruntarji. Ti posamezniki so se izgubljali v večini, ki je imela le kajžo z majhno parcelo polja. S kajžarji so se pojavljali gostači (prišleki), ki so po številu daleč ostajali za njimi. Preživljali so se z obrtjo, deloma s trgovino pa dninarstvom pri premožnejših kmetih. V doslej odkritih virih s konca 16. stoletja, ki obravnavajo našo dejavnost, srečamo sitarje že organizirane v kranjskem cehu; bili so v družbi s tkalci in trgovci. Samozavest sitarjev, ki je prav gotovo počivala na donosnosti panoge, se je kazala v težnji po samostojni cehovski orga-

Ohranjena sitarska hiša v Zgornjih Bitnjah 78. 1976 (reg. v fototeki Tehniškega muzeja Slovenije v Ljubljani)

nizaciji. Kljub nasprotovanju Kranjčanov, ki bi jih radi zadržali v svojem cehu, so sitarji po dolgoletnih pravdah le uspeli: pravila so jim bila potrjena 1658. Svoj sedež so imeli v Škofji Loki. Trgovanje s siti je cvetelo. Z njimi so kupčevali meščani in podeželani. Kmečko trgovino je podpirala zemljiška gosposka. Meščani so se v prepričanju, da sodi trgovina v njihovo domeno, pritoževali cecarju: »Kmetje plačujejo le kajžarski davek in se pečajo vendar z meščanskim obrtom, meščane pa tišče razni kvartirski stroški in obilo drugih tež. Zato se pretvarjajo vasi v mesta in mesta v vasi, kar dokazuje najjasneje Stražišče, ki ga v pol ure ne prejezdíš. Mesto (mišljen je Kranj, op. K. K. A.) je do ušes zadolženo; prej je bilo bogato ter je pošljalo cesarju velike vsote. Na kmetih je mnogo kajžajev, ki so posamezni bogatejši od dvajsetih imovitih meščanov skupaj...«. Dokazovali so še naprej. To pa ni bilo le tendenciozno pretiravanje. Še drugi viri nam potrjujejo, da so nekateri med prekupčevalci res postali pravi podjetniki, ki so svoj kapital vlagali v žimo, s katero so zalagali siromašne sitarje po vaseh. Merkantilistična politika je založništvo podpirala in ga spodbujala s podeljevanje privilegijev. V drugi polovici 18. stoletja je bilo že nekaj velikih in manjših založnikov, predvsem gostilničarjev

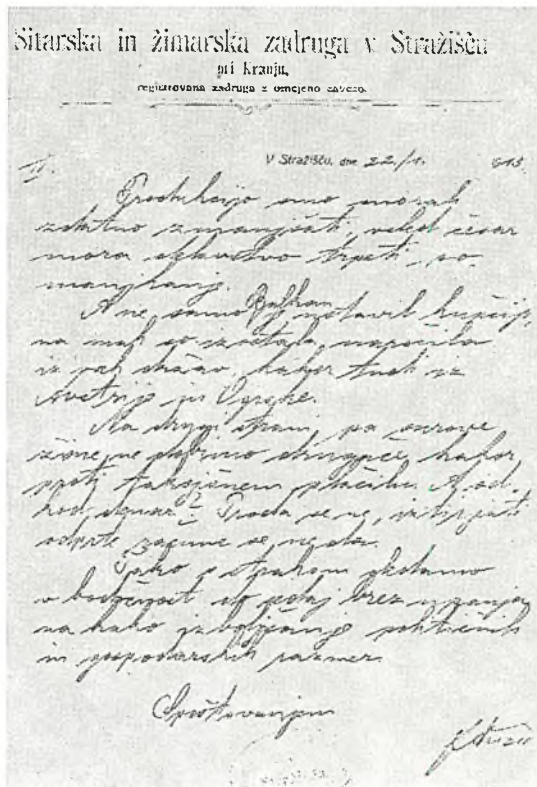
* Odprta je bila v Bistri pri Vrhniki 25. aprila 1978

Sitarica A. Cof iz Zgornjih Bitenj pri navlačevanju žime, 1976 (reg. v fototeki Tehniškega muzeja Slovenije v Ljubljani)

pa nekaj še samostojnih sitarjev, ki so si sami preskrbovali žimo, večina (več kot 300 sitarjev) pa je z utrjevanjem monopolov izgubljala pravico do svobodne prodaje izdelkov. Plačilo za njihovo delo je odmerjal podjetnik, ki jih je zalagal s surovino. Živeli so kot njihovi predniki v lesenih hišicah kot lastniki ali najemniki; bili so tudi taki, ki so imeli v najemu le sobico in kamro. V daljšem poročilu o dejavnosti iz leta 1844 je vzbudil našo pozornost podatek, da je podjetnik zalagal sitarje s surovo in nepobarvano žimo vse do dvajsetih let 19. stoletja. Če ta trditev drži, potem so bili sitarski podjetniki vse do tega časa le založniki in ne lastniki manufaktur, čeprav so to ime nekateri v naslovu že nosili v drugi polovici 18. stoletja. Po tej interpretaciji je šele v dvajsetih letih preteklega stoletja prehajala založniška proizvodna organizacija v višjo manufakturno obliko. Pod svojo streho je odtlej podjetnik čistil in barval žimo ter jo tako pripravljeno razdeljeval potem sitarjem po domovih. Sitarji niso imeli posebnega delovnega prostora, žimo so navlačevali in sita tkali v bivalnem prostoru, kjer je tudi spala vsa v velikih primerih številna družina. V marsikateri kajži je stalo dvoje ali troje statev. Tovrstna organiza-

cija proizvodnje — poznamo jo pod imenom »razpršena« manufaktura — se je ohranila do propada dejavnosti v zadnjih petdesetih letih, čeprav so si podjetniki že v drugi polovici minulega stoletja nadevali času primernejši naslov »tovarna žimnatih sit«. Sitariski podjetniki so se ob podpori državnega urada za pospeševanje industrije in obrti v svojem poslovanju specializirali na izdelke iz žime v drugi polovici 18. stoletja. Prenekateri so postali lastniki že utečenih in priznanih sitarij s priženitvijo, dedovanjem ali z nakupom. Med njimi ni bilo tujcev, ki bi v tovrstno proizvodnjo investirali kapital. Večina je bila iz domačega okolja. Sitarije so bile posamezne firme. Brez izjem pa tudi tu ni šlo: znani sitarski podjetnik Matevž Demšar je 1731 sklenil družabniško pogodbo z ljubljanskim trgovcem in županom Perrom; pogodila sta se, da mora znašati dobiček trgovanja s siti vsaj 20 %, sicer se družba razide. Firma Anton Globočnik iz Stražišča je bila med letoma 1882 in 1912 po obliki javna trgovska družba. K temu je niso gnale večje podjetniške aspiracije; v pravno spremembo jo je sililo dedovanje, ki se je ob mladostnosti naslednika preneslo na več družinskih članov. V dejavnosti se je izkazala

Zaključni del dopisa zadružnega vodstva Zbornici za trgovino in obrt v Ljubljani, 1913 (Xerox kopija v Tehniškem muzeju Slovenije v Ljubljani)

kot zelo ustrezna združna organizacija. Registrirana zadruga z omejeno zavezo, ustanovljena 1907, je bila skupnost enakopravnih članov — združnikov, ki so se vezali s pogodbo in vplačali svoj obvezni delež. Pridobila si je precejšnje število sitarjev, ki so dotlej delali za privatna podjetja, v stari Jugoslaviji je postala vodilna sitarska firma, preživela je ostala tovrstna podjetja in kot zadnja ugasnila v poslednjih petdesetih letih. V svoji poslovni politiki so se privatni sitarski podjetniki skupaj z zadrugo ujeli s časom. Tako so v letih pred prvo svetovno vojno, ko je bilo gospodarstvo v državi v znamenju dogovarjanja in združevanja, po hiteli in leta 1912 osnovali osrednji prodajni urad z namenom, da bi se ognili skupnim težavam, zlasti medsebojni konkurenci. V letu 1929 ga je z enako nalogo zamenjala družba z omejeno zavezo. Če je komercialna politika te dejavnosti dohajala glavni tok v državi in če je organizacija njene proizvodnje zakrnela na nivoju »razpršene« manufakture, je njena proizvodna tehnika ostala na prvotni primitivni stopnji. Sitarjevo delovno orodje bi v svoji preprostosti lahko našlo tekmeča le še v nekaterih drugih domačih tekstilnih obratih. Kot čolniček, pravimo mu srce statev, je sitarju služila izžgana približno 30 in tudi več centimetrov dolga bezgova palica, ki jo je primerno lahko ošilila vsaka deška roka. Tudi drugi pripomočki osupljajo v svoji preprostosti, čeprav je delo na njih in z njimi zahtevalo precejšnjo ročnost, potrpljenje in preciznost, o čemer smo se kaj hitro prepričali ob pripravi razstave. Osrednji napravi »kozu« in statve so izdelovali največ domačini. Še na začetku stoletja, čeprav so jih začeli po letu 1833 tudi uvažati, jih je izdeloval v Stražišču mojster Bajželj; delali so jih tudi mizarji.

Enostransko bi bilo podajanje vzrokov, ki so to nekoč prav gotovo pomembno tkalsko dejavnost vodili v propad, če ne bi omenili žime kot njene osnovne surovine. Zlasti s tovarništvom na Sorškem polju pa v Poljanski in Selški dolini je živela konjereja. Sitarstvu, ki mu je dala merkantilistična doktrina močnejši razvojni sunek, količina domačih repov ni več zadoščala. Potreben je bil uvoz, ki je sčasoma popolnoma prevladal. Z modernizacijo prometa in tudi kmetijstva je konjerejstvo izgubljalo svojo prvobitno in splošno namembnost, konjskih repov je bilo vedno manj in hkrati s tem se je cena žimi dvigala. Potrošnik je posegal po cenejših, čeprav po kakovosti veliko slabših žičnatih sitih. Popolnoma je žimnata sita pokopal najlon, ki se je po svoji kakovosti žimi najbolj

približal, v nekaterih pogledih (npr. po poljubnosti dolžine) pa jo je celo presegel. Ob zamirajoči dejavnosti po prvi svetovni vojni so sitarji našli primerno zaposlitev v razvijajoči se tekstilni industriji v Kranju in okolici. Mnoge je starost prehitela; zanje je po osvoboditvi poskrbela nova ljudska oblast, ki jim je priznala pokojnino navzlic temu, da jih je avstrijska in starojugoslovanska uprava uvrščala med samostojne obrtnike in jih tako ni zajela v paragrafe svoje socialne zakonodaje.

KATARINA KOBE-ARZENSEK

Razstava publikacij o zgodovini mesta Ljubljana.

V sejni dvorani Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je bila v dneh od 1. do 4. oktobra 1980 odprta razstava publikacij o zgodovini mesta Ljubljana. Razstava je spadala v okvir XX. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, ki je potekalo v glavnem mestu naše republike. Organizatorjema Zgodovinskemu društvu za Slovenijo in Zgodovinskemu društvu Ljubljana se je ob tej priložnosti zdelo prav, da ob tematskih diskusijah na zborovanju dodajo tudi pregled publikacij del o Ljubljani.

Opravljen je bilo pomembno delo, saj bibliografije del s to tematiko slovenski zgodovinarji še niso zbrali in objavili. Gradivo, ki obravnava Ljubljano, je zelo obširno pa tudi raztreseno v mnogih periodičnih in drugih tiskih, zato so bili avtorji razstave postavljeni pred zahtevno nalogo, saj je bilo treba pripraviti izbor iz obširnega gradiva.

Prikazane publikacije so razporejene po kronološkem redu ter upoštevajo periodizacijo do leta 1918, od 1918—1945 in od 1945 do današnjih dni. Formalni kriteriji pa razvrščajo razstavljene eksponate v samostojne izdaje ter razprave in članke.

Izbor tega gradiva do leta 1945 je pripravil Branko Reisp, literaturo po letu 1945 sta zbrala Marjan Drnovšek in Janez Kos. Poleg naštetih so pri postavitvi razstave sodelovali še: za arheologijo Ljudmila Plesničar-Gec, za etnologijo Slavko Kremenšek, za umetnostno zgodovino Marjana Lipoglavšek. Na razstavi so bile predstavljene vse glavne knjige, ki so kdaj govorile o Ljubljani. Uvodoma je bila razstavljena knjiga J. L. Schönleba iz leta 1674 »Aemona vindicata«, ki ji je sledila »Slava vojvodine Kranjske« J. V. Valvasorja, kjer je v 11. zvezku opisana Ljubljana, ter druge pomembne publikacije, ka-

terih izbor zaključujeta najnovejši publikaciji, to sta Ljubljanske ulice in monografija o Ljubljani. Med publikacijami, ki zajemajo razprave in članke iz ljubljanske zgodovine so bile naslednje: Razprave zgodovinskega arhiva Ljubljana, historična revija Kronika, Arheološki vestnik, Razprave (SAZU), Zbornik za umetnostno zgodovino, Dom in svet, revija Sinteza in druge.

Razstavljeni so bili tudi najrazličnejši tiški raznih institucij, podjetij, šol, ustanov, ki so nastali ob raznih obletnicah in jubile-

jih. Ob razstavi je izšel tudi priročen katalog, ki so ga sestavili avtorji razstave. Tu je zajetih 341 enot, od tega 100 enot za obdobje do leta 1945 in 241 enot za obdobje po tem letu. Zanimiva in pestra je bila tudi slikovna postavitev, saj jo je Mestni muzej popestril s petimi starimi vedutami Ljubljane, med katerimi sta zbujali pozornost zlasti veduta Ljubljane z Barja krajinarja Antona Karingerja in veduta Ljubljane Andreja Janeza Herrleina.

METKA GOMBAC

NOVE PUBLIKACIJE

Goriški letnik — zbornik Goriškega muzeja, 6/1979 (Juvančičev zbornik). Nova Gorica 1979, 515 str.

Novi Goriški letnik, že šesti po vrsti, se od prejšnjih razlikuje ne le po obsegu (skoraj še enkrat tolikšen je kot običajno), ampak tudi po tem, da je v celoti posvečen bovškemu rojaku in raziskovalcu novejšje primorske zgodovine dr. Ivu Juvančiču ob njegovi 80-letnici. Bralci Kronike poznajo dr. Juvančiča, saj je s svojimi prispevki o problematiki iz zgodovine primorskih Slovencev v njej večkrat sodeloval.

Vsebina Juvančičevega zbornika je zelo raznolična, prinaša 26 člankov in razprav ter 11 poročil o novih publikacijah. Zastopana so razna področja od etnologije, umetnostne zgodovine, literarne zgodovine, poudarek pa je na zgodovini, s katero se je Juvančič največ ukvarjal.

Zbornik uvaja članek *Branka Marušiča* o jubilaru, kjer je prikazana pestra življenjska pot in marsikdaj tudi zelo težavna usoda dr. I. Juvančiča, predvsem pa je predstavljeno njegovo bogato delo na področju znanstvenega raziskovanja. *Marijan Breclj* je pripravil Juvančičevo bibliografijo, ki zajema 50-letno jubilarstvo delo in obsega 192 enot.

Sledijo trije etnografski prispevki. *Milko Matičetov* je Juvančiču, ki je doma iz Bovca, posvetil razpravo Bovec—Bovčan—bovški, kjer razlaga, da pojma Bovčan in bovški nista omejena le na Bovec, ampak sta že v preteklosti npr. Korošcem pomenila obsoškega, goriškega ali celo primorskega Slovenca. Rezijanom pa je pojem Bovčan (Bolčân—Bučân) še danes ime za Slovenca sploh. *Janez Dolenc* je objavil pod skupnim naslovom Aitiološke pripovedke z Bovškega 12 kratkih razlagalnih pripovedk, ki so jih zapisali dijaki tolminske gimnazije. Dodan je slovarček narečnih izrazov. *Marija Rutarjeva* je v zanimivem prispevku Ljudska prehrana na Tolminskem ugotovila veliko razliko v načinu prehrane in obliki pripravljanja hrane nekdanj in danes.

Nato sledijo zgodovinske razprave in članki. *Jože Pirjevec* objavlja razpravo Padova in Benetke — izobraževalni središči jugoslovanske mladine v predmarčni dobi, kjer pokaže, kakšno vlogo sta imeli obe mesti že pred letom 1848 s svojimi izobraževalnimi centri (univerza, knjižnice, arhivi, muzeji) pri vzgoji študentov južnoslovanskih naro-

dov (N. Tomaseo, I. Kukuljević, M. Pucić idr.).

Franc Rozman je v svojem članku Zbiranje prispevkov za bosansko-hercegovske begunce na Goriškem dopolnil ugotovitve Petka Lukovića v knjigi »Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875 do 1878«. Na podlagi gradiva iz goriške Soče (1875—1878) je ugotovil višino denarnih in blagovnih prispevkov, ki so bili zbrani na Goriškem kot pomoč bosansko-hercegovski vstaji. O »starih« podružnicah Družbe sv. Cirila in Metoda na Goriškem v letih 1885 do 1918 piše *Andrej Vovko*. Družba je imela na Goriškem močne pozicije, njeno uspešno delovanje se kaže v ustanavljanju zasebnih vrtcev in osnovnih šol na narodnostno ogroženem ozemlju. CMD je skušala biti protitež raznarodovalnima organizacijama Pro patria in Lega nazionale. Jedro »starih« podružnic CMD je v glavnem ostalo nedotaknjeno tudi po letu 1907, ko je pričelo nastajati veliko »novih« podružnic, katerih plodno rast je prekinila vojna. Avtor nam v posebnih razpredelnicah prikaže številčno stanje »starih« podružnic, zbrane denarne prispevke, socialno pripadnost odbornikov, poimensko so naštetih odborniki, predsedniki, tajniki in blagajniki posameznih podružnic.

Delavsko gibanje v Trstu obravnava v obširni razpravi Karakterizacija stavk in mezdskih bojev v Trstu v desetletjih pred razpadom Avstroogrške *Boris Gombač*. Naglašja, da je delavsko gibanje v Trstu bilo nasploh ob prelomu stoletja močno organizirano. Ena od oblik bojev delavcev za njihove pravice so bile tudi stavke. V razpravi obravnava avtor pobude za nastanek tržaških delavskih strank, njihove oblike in cilje. Ugotavlja, da se v začetku kaže v stavkah vodilna vloga socialdemokratov, kasneje pa se stavkovno gibanje organizira po strokovnih organizacijah. V posameznih strokovnih organizacijah se vedno bolj javljajo avtonomistične težnje, ki se kažejo v organiziranju nacionalnih sindikatov. Vse to je vplivalo na dejstvo, da so sindikati v Trstu pred prvo vojno postajali vedno bolj odvisni od meščanskih strank.

Obdobje med obema vojnama obravnava trije avtorji. Ustanovitev Slovenske vladne stranke na Goriškem 1922 je naslov razprave *Draga Sedmaka*, ki govori o ustanovitvi samostojne fašistične stranke (22. novembra 1922 v Gorici in posameznih sekcij v nekaterih krajih na Goriškem, Vipavskem

in Soški dolini.) Delo je napisano na podlagi časopisnih virov.

Pod naslovom Iz arhiva Komunistične stranke Italije o slovenskem vprašanju je objavila *Milica Kacin-Wohinz* poročilo Ignazia Siloneja iz aprila 1927 in pripombe Ruggera Grieca. V obširnejšem uvodu k objavljenim dokumentom je avtorica nakazala razvoj odnosov Komunistične stranke Italije do nacionalnega vprašanja v letih 1921–1929. Ugotavlja, da je bil glavni premik v partijski politiki do nacionalnega vprašanja storjen na III. kongresu KPI prav na pobudo slovenskih komunistov z V. Martelancem na čelu, ki je od 1923 dalje poudarjal, da more komunistična stranka postati prevladujoča stranka v Julijski krajini le, če bo zastopala interese ogromne večine slovenskega in hrvaškega prebivalstva. Ti interesi pa niso le socialni, temveč tudi nacionalni. V okviru razprave, ki se razvije med komunisti, spada tudi objavljeno poročilo Ignazia Siloneja, člana politbiroja CK KPI. Vid Vremec je v krajšem zapisu predstavil predvojnega komunisto Albina Vodopivca ter njegovo poročilo o mladinskem gibanju na Goriškem leta 1936, ki je v italijanskem izvirniku ohranjeno v Gramscijevem inštitutu v Rimu. Poročilo govori o ilegalni dejavnosti mladih komunistov, kaže pa tudi splošno podobo tedanjih razmer.

Naslednje tri razprave posegajo v obdobje NOB na Primorskem. Oris delovanja narodnoosvobodilnih tehnik na Krasu izpod peresa *Slavice Plahuta* obravnava razvoj ilegalnega tiska na Krasu v obdobju NOB, ko je nastala vrsta periodičnih tiskov, brošur, drobnih tiskov ipd. ter naporno delo tistih posameznikov, ki so to delo opravljali pa tudi številne težave zaradi pomanjkanja tehničnega materiala in konspiracije.

Tone Ferenc je na podlagi gradiva, ki ga je našel v Zveznem arhivu v Koblenzu, napisal razpravo o krasoslovcu in jamarju, polkovniku in zločincu dr. Hansu Brandu, ki je med drugo svetovno vojno v Slovenskem primorju in predvsem na Goriškem zagrešil precej hudih zločinov (požigi vasi, pokoli ujetnikov in civilistov).

Boris Mlakar podaja v razpravi Domobranstvo na Tolminskem pregled protirevolucionarnih in kolaboracionističnih pojavov na Tolminskem, predvsem domobranstva. Na sploh se je kontrarevolucija tu razmahnila šele po nemški okupaciji jeseni 1943, saj pred kapitulacijo Italije zasledimo le protikomunistično dejavnost posameznikov, medtem ko je v začetku 1944 Tolmin dobil domobransko postojanko, kasneje tudi Kobarid in še

nekateri drugi kraji. Vendar pa, kot naglašja Mlakar, med ljudstvom ta organizacija ni dobila podpore razen pri redkih izjemah.

Raziskavo o tržaškem okrožju leta 1945 je prispevala *Metka Gombač*. Tržaško okrožje, ki je nastalo maja 1945 kot rezultat novih razmer ob osvoboditvi Slovenskega Primorja, je nadomestilo prejšnje okupatorjeve oblastne organe ter nadaljevalo tradicijo ljudske oblasti iz NOB. Zavezniška vojaška uprava pa organov ljudske oblasti ni priznala in jim je avgusta 1945 vzela oblastno funkcijo. Vendar je tržaško okrožje še delovalo do 31. decembra 1946. *Tone Zorn* objavlja prispevek zavezniška vojaška uprava in slovensko šolstvo v Slovenskem Primorju, kjer ugotavlja, da je bila rast slovenskega šolstva na tem ozemlju po osvoboditvi le nadaljevanje poti, ki se je oblikovala po kapitulaciji Italije. ZVU si je hotela šolstvo podrediti, avtor se zato posebej ustavlja ob odredbi, izdani septembra 1945. Na ta prispevek se tematsko navezuje članek *Draga Pahorja* o ljudskošolskih učnih načrtih zavezniške vojaške uprave leta 1945, kjer na podlagi osebnih spominov pokaže, da vloga Srečka Barage pri organiziranju slovenskega šolstva na Primorskem ni bila tako pozitivna, kot jo kaže desničarski emigrantski tisk.

Kratek historiat službe za varstvo arhivskega gradiva v severnoprimorski regiji podaja *Ljudmila Bezljaj-Krevel*. Medtem ko se je do konca zadnje vojne arhivsko gradivo severne Primorske zbiralo v Trstu in Gorici, je po izgubi Gorice in ustanovitvi Nove Gorice bila ves čas prisotna težnja po ustanovitvi arhiva. Ta je bil končno ustanovljen januarja 1972 kot Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

Sledijo tri zanimive in temeljite razprave s področja umetnostne zgodovine. In sicer prispevki *Marka Vuka* Arhitektura kraške renesanse, *Boruta Uršiča* Romanska cerkev v Logu pri Vipavi ter *Verene Koršič-Zorn* K odkrivanju goriške slikarke Melite Rojic.

Dalje velja omeniti svojevrsten in nadvse koristen prispevek *Tomaža Pavšiča* Spomeniki in spominske plošče osebam v občinah Ajdovščina, Idrija, Nova Gorica, Sežana in Tolmin. Seznam je urejen po abecednem redu na obeležjih izpisanih imen. Objavljeni prispevek obsega imena od A do J, ostalo bo sledilo v prihodnjih številkah Goriškega letnika. Poleg podatkov o spomeniku je na koncu opisov navedena osnovna literatura, ki spomenik omenja.

Ob koncu sledijo še tri obsežnejše biografije o znamenitih Primorcih. *Slavica Kovač-Mlakar* piše o življenju in delu Vinka Vo-

dopivca, plodnega slovenskega skladatelja; Viktor Smolej je prikazal pesnika in pisatelja Frana Zakrajška; Zoltan Jan pa je podal bogato biografijo pisatelja Bogomira Magajne.

Zbornik zaključujejo ocene in poročila raznih periodičnih publikacij, ki posegajo s svojo problematiko na ozemlje Primorske.

OLGA JANSKA-ZORN

Slovensko morje in zaledje, Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave, leto 2-3, Založba Lipa Koper 1979, 299 str.

Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave, ki ga je z obetajočimi priporočili začela leta 1977 izdajati založba Lipa v Kopru, je z dvojno številko, ki je izšla jeseni 1979, opravičil in potrdil začetno usmrtitev. Misel na vsakoletni zbornik s tem naslovom in tematiko je zrastle iz spoznanja o tesni povezanosti slovenskega človeka z morjem, tesni povezanosti ne le v obdobju najnovejše zgodovine, ko mu del morske obale tudi pravno in upravno pripada, temveč v daljši preteklosti, saj se je, kot kažejo zlasti novejša zgodovinske raziskave, k morju vedno znova »vračal in obračal« in bil tesneje zvezan z njim, kot se je zdelo doslej.

Zbornik prinaša vsega skupaj enajst razprav z različnih področij: zgodovine, arheologije, umetnostne zgodovine, jezikoslovja, etnologije, biologije in pomorske ekologije. Nedvomno nas tu zanima predvsem zgodovina. Toda ob tem kaže kljub temu opozoriti na pomen takšnega vzporedno-disciplinarnega raziskovanja ožje regije, ki, čeprav zdaj še dovolj neusklajeno, le omogoča kompleksnejše vzporejanje dognanj različnih disciplin. Občutek, da so prispevki preveč naključno izbrani in ne pripravljeni v bolj načrtnem medsebojnem dogovoru, vzpodbuja k razmišljanju o možnih tematskih številkah, v katerih bi prikazovanje vzporednih raziskovanj in različnih vidikov prerastlo v resnično interdisciplinaren oris problematike. Le-ta pa je, če gre za tako zanimiva vprašanja, kot so vprašanja odnosa morja in »kontinentalnega« zaledja, še posebej privlačna.

Uvodno mesto v zborniku pripada razpravi Vinka Štribarja in Vide Staretove »Drava — meja med oglejskim patriarhatom in salzbursko nadškofijo v luči arheoloških najdb«, ki prepričljivo razkriva, da je bil vpliv Ogleja na karantansko-ketlaški prostor večji,

kot je domnevalo dosedanje zgodovinopisje. Kulturna enotnost tega prostora naj bi se namreč ohranila tudi po cerkveno upravni razmejitvi med Oglejem in Salzburgom (z mejo na Dravi) leta 811, kar avtorja dokazuje z analizo drobnega arheološkega gradiva in opozoril na ostanke cerkvene arhitekture, hkrati pa naj bi Oglej v prostoru severno od Drave ohranjal tudi cerkveno upravni vpliv. Takšno naj bi bilo stanje vse do 11. stoletja in »ne kaže, da je pri tem Drava igrala posebno vlogo«. O »Slovenski Istri v antiki in njenem gospodarskem vzponu« piše Elica Boltin-Tome, pri čemer se opira na arheološke najdbe, odkrite na morskem dnu ob slovenski istrski obali (zlasti na ostanke rimskega pristanišča v Simonovem zalivu in v Viližanu pri Izoli) in deloma že raziskane ali vsaj ugotovljene ostanke vil rustik z obsežnimi posestvi, ki so pošiljale svoje pridelke na oglejski trg. Na osnovi zbranih podatkov sklepa avtorica, da je bilo ob slovenski obali več manjših lokalnih tržišč (v Izoli, v bližini Kopra, morda tudi Ankaran in v Sečoveljski dolini), ki so povezovala obrežje z bližnjim zaledjem. V srednjeveško piransko zgodovino posega razprava Darje Mihelič »Socida v Piranu od 1280—1340«, ki uvodoma bralca podrobneje seznani s socidami tj. srednjeveškimi združenji za vzrejo, pašo in uporabo živine (tovrstne družbe so nastajale ne le v Istri, temveč širše v sredozemskem področju), nato pa opozarja na odloke pogodb različnih socid v piranskem arhivskem gradivu in jih primerja z listinami objavljenih statutov istrskih mest o takih združenjih. O razmahu, vzrokih, obsegu in posledicah solnega tihotapstva na območju piranskih, koprskih in miljskih solin v času beneške republike v pestri in ilustrativni razpravi piše Salvator Žitko.

Umetnostno-zgodovinsko razpravo o »Istrski skupini romanske arhitekture v Sloveniji« je za zbornik prispeval Marijan Zadnikar. Razprava, ki v glavnem temelji na prejšnjih, že objavljenih Zadnikarjevih spisih o romanski arhitekturi na Slovenskem, naglašja, da gre pri »istrski skupini« za regionalno pogojeno skupino romanske arhitekture, ki se pojavlja samo na skrajnem zahodnem in jugozahodnem obrobju slovenskega ozemlja. Avtor pregledno pokaže na njeno razširjenost in njene značilnosti in ugotavlja, da »ta posebna skupina še bolj bogati in popestruje tipološki pluralizem romanskega stavbarstva na Slovenskem, ki je posledica izjemnega položaja Slovenije na stikališču velikih naravnih tvorb, etničnih skupin in raznoličnega umetnostnega sosedstva«. V razpravi o

»Izposojenem besedišču nabrežinskih ribičev« Neva Godnič razpravlja o beneških in deloma furlanskih izposojenkah, ki si jih je kraški kmet vinogradnik, ko se je v težavnih časih oprijel ribištva, v pomanjkanju ustreznega besedišča izposodil pri sosedih. Avtorica posebej opozarja na zveze nabrežinskih ribičev z ribiči iz Chiogge in stike na skupnem ribjem trgu v Trstu. Posebna poživitev zbornika pa sta dve razpravi z etnološko tematiko: v prvi, »Medsebojna pomoč na vasi — na primeru Pregare v Istri« Marija Makarovič nadaljuje raziskovanje medsebojne pomoči na vasi in predstavlja različne oblike medsebojne pomoči in vaških skupnosti v istrski Pregari. Po Makarovičevi so najrazličnejši odnosi medsebojne pomoči tako v Pregari kot v drugih krajih, ki jih je raziskovala, predvsem utilitarne, razumske narave (po načelu: »Ti meni — jaz tebi«), pri čemer pa prav za Pregaro zanimivo ugotavlja še razmeroma trdne tradicionalne vezi med vaščani, ob katerih medsebojna pomoč dodatno krepí in vzdržuje družbene in družabne stike. V razpravi o »Načinu življenja v vasi Gabrče« (pri Senožecah) nato Zvona Ciglič s prikazom treh biografij (trdne kmečke družine, samca brez lastne domačije, na pol kmečke družine) slikovito ponazarja življenje kraške vasi pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej.

Glede na vsebinsko usmeritev zbornika k raziskovanju razmerja med morjem in zaledjem nedvomno pripada osrednje mesto št. 2/3 »Slovenskega morja in zaledja« obsežni razpravi Miroslava Pahorja o »Slovenskem cestnem križu kot faktorju rekrutiranja pomorskega kadra v naših deželah« v letih 1812 do 1941. Na osnovi bogatega arhivskega gradiva, ki ga je večinoma zbral na Dunaju, razkriva avtor vlogo slovenskih magistrálnih cest pri rekrutiranju mornarjev, oficirjev in podoficirjev in ugotavlja, da je iz krajev ob »cestnem križu« izšla najmanj tretjina slovenskih pomorščakov. Povedano s številkami: v dobrih sto letih (od leta 1812 do razsula Avstroogrske) naj bi samo kraji ob slovenskih magistrálnih cestah dali nad 15.000 vojnih in nekaj tisoč trgovskih pomorščakov, kar po avtorju prepričljivo potrjuje ugotovitve, da »smo bili pomorski narod«. Ta tradicija naj bi se nadaljevala tudi v času stare Jugoslavije, čeprav je Slovenija ostala brez morja. Zanimive so avtorjeve ugotovitve, da so v pomorstvo in ladjarstvo odhajali večinoma fantje s kmetov, deloma tudi nižjih meščanskih slojev, medtem ko je ostalo meščanstvo za morje kazalo mnogo manj zanimanja.

Zbornik zaključujeta razpravi s področja pomorske biologije in ekologije. Prvo: »Biološke osnove za razvoj intenzivnega ribiškega izkoriščanja pelaških rib severnega Jadrana« sta napisala Lado Kubik in Jože Štirn, drugo: »Ekosistemske spremembe na območju podmorskega izpusta mestnih odpadkov portoroško-piranskega omrežja« pa so prispevali Andrej Avčin, Borut Vrišer in Aleksander Vukovič.

Zbornik je ilustriran in opremljen z različnimi skicami in grafikoni. Pestro in kvalitetno branje, ki zasluži vso pozornost in naklonjenost.

PETER VODOPIVEC

Zbornik Idrijski razgledi 1978/79 (letnik XXIII—XXIV), 278 str.

Zbornik prinaša članek Anice Štucin in Olge Lipužič z naslovom Gradivo za zgodovino OF na Idrijskem in Cerkljanskem (1941 — april 1943). Avtorici sta v prvi vrsti želeli obuditi spomin na Jakoba Pletiše-Franca, organizatorja OF na Idrijskem. Avtorici sta obenem zbrali pričevanja o začetkih osvobodilnega gibanja na Idrijskem in jih primerjali z ohranjenim arhivskim gradivom ter na ta način skušali prispevati k reševanju spornih vprašanj, ki se pojavljajo v krajevnih kronikah.

Z razpravo posegata izven idrijskega področja še na bližnjo cerkljansko in laško območje, ki sta bili z idrijskim v času NOB tesno povezani. Opisali sta še življenjsko pot prvih aktivistov OF in njihov delež v boju za nacionalno osvoboditev. Prikazeta nam še okoliščine, v katerih je delovala organizacija OF v pogojih italijanske okupacije in ilegale in težave, s katerimi se je spopadala.

Članek je pisan na podlagi arhivskega gradiva in na podlagi izjav udeležencev NOB, kot nam pričajo opombe. V prvem delu članka so opisane politične razmere na Idrijskem, razvoj delavskega gibanja po prvi svetovni vojni do usodnega posega fašizma, pod katerim je bilo politično in sindikalno gibanje rudarjev zatrto in so bile poteptane že za časa Avstrije priborjene delavske in narodnostne pravice. Opisani so mnogi rudarji in študentje, ki so bežali s tega področja v Jugoslavijo, stopili v začetku druge svetovne vojne kot prostovoljci v jugoslovansko vojsko, po razsulu le-te pa so se mnogi od teh priključili OF.

Tako izvemo поблиže za usodo Andreja Bravča-Janka Baškega in Jakoba Štucina-Cvetka, ki sta bila poslana kot prva aktivis-

ta OF na Primorsko, Jožeta Prinčiča-Miklavža, Ivana Tominca, Albine Troha, Ivana Sedeja, Franca Koširja, Albina Filipiča, Jaka Baškega, Tome Brejca, Franca Pajtnarja in njihovo delovanje na tem območju. Zelo izčrpno pa je prikazana osebnost in delo Jakoba Platiše-Franca, ki je postavil temelje organizacije OF in KPS na Idrijskem. Na tem območju je deloval od avgusta 1942 pa do februarja 1943, ko je odšel v Trst kot inštruktor PK KPS in tukaj padel aprila 1943. leta. Prikazana je njegova aktivnost in njegovo bogato delovanje, ki prav gotovo sega daleč preko meja tistih težkih časov.

Pod naslovom Vloga in pomen narodno-osvobodilnega tiska nam predstavlja Marjeta Čampa tiske, ki so nastajali med NOB, našteje ponatise in izbor bibliografij narodno-osvobodilnega tiska.

V članku Idrijski ranocelniki v prvi polovici in sredi 18. stoletja nam predstavlja Jože Pfeifer delovanje le-teh v letih 1709 pa nekako do 1792. Izvemo, kateri ranocelniki so v tem času delovali, kakšen je bil napredek v razvoju zdravstva v tem času na Idrijskem in tudi širšem slovenskem prostoru. Prikazana je povezanost ranocelnikov z idrijskim rudnikom, ki je tudi pripomogel v veliki meri, da se je zdravstvo v tem času dvignilo na bistveno višjo raven. Iz opomb pa izvemo, iz katerih virov je avtor črpal.

Zbornik prinaša še dva slovarčka Stanka Majnika, in sicer: Slovarček idrijskih besed in slovarček iz knapovskega žargona ter krajši sestavek Tomaža Pavšiča pod naslovom K idrijskemu slovarčku Stanka Majnika.

Na koncu prinaša zbornik še obvestila, poročila, recenzije in kritike.

VINKO RAJSP

Loški razgledi, XXIV/1977. Škofja Loka, Muzejsko društvo, 304 strani.

Izdajatelj Loških razgledov Muzejsko društvo v Škofji Loki je v letu 1976 slavilo štiridesetletnico obstoja. Zato je uvodni članek Loških razgledov za leto 1977 posvečen temu društvenemu jubileju. Njegov dolgoletni predsednik dr. Pavle Blaznik je v njem na slikovit način popisal pestro in izjemno uspešno zgodovino in sedanjo razvejeno dejavnost Muzejskega društva.

Število prispevkov v Loških razgledih se neprestano veča in s tem tudi njihova vsebina postaja vedno bolj zanimiva in dostopna tudi nestrokovnjakom. S to politiko je uredništvo gotovo doseglo svoj namen in zbornik

ponudilo vsem, ki jih zanima preteklost in sedanost na tem področju škofjeloške občine. Naklada tisočosemsto izvodov je kar zavladna vredna, še posebej, če vemo, da so Loški razgledi hitro razprodani.

Zbornik je razdeljen na več vsebinskih enot. Rubriko »Razgledi« začenjajo prispevki s področja arheologije, ki jo zastopajo že stari znanci zbornika: Rajko Brank (Prazgodovinska poselitve okolice Rudna in Dražgoš) in Marijan Slabe (Loška slikana meščanska keramika) sta posegla s svojima prispevkoma na še neznano ledino, saj škofjeloško področje še ni doživelo temeljite raziskave arheologov, kot bi jo gotovo zaslužilo; Vinko Šribar in Vida Stare (Ostanki srednjeveškega oblačila na freisinškem Otoku pri Dobravi) segata v razpravo izven škofjeloškega teritorija.

Emilijan Cevc, Cene Avguštin, France Planina in Pavle Hafner segajo s svojimi prispevki v bogato zakladnico umetnozgodovinskega deleža Škofje Loke in njeno gradbeno zasnovo. Sem sodi še članek Franca Štukla o ureditvi pokopališča v Škofji Loki. Avtor je na podlagi arhivskega gradiva opisal težave, ki so jih imeli Ločani z urejanjem in lociranjem pokopališč.

Zelo zanimiv je prispevek Franceta Planine o študentih iz Loke na dunajski univerzi od 14. do 17. stoletja, ki ga je napisal na podlagi objavljenih matrik, ki jih je izdal Inštitut za proučevanje avstrijske zgodovine.

O družabnem in kulturno-prosvetnem delovanju piše Marija Jesenko, ki v prispevku Narodna čitalnica v Škofji Loki 1862—1924 prikaže tedanje društveno-ljubiteljsko delovanje.

Na podlagi geografske analize je Branko Weixler podal Razvojne značilnosti nekaterih naselij v Poljanski dolini, ki je v povojnem času doživela hitre spremembe. Posebno celoto predstavljajo članki Antona Ramovša, Dušana Novaka in Antona Polenca, ki posegajo na področje geologije, hidrologije in zoologije.

V rubriki Zapiski so objavljeni prispevki o zgodovini delovnih organizacij in kulturno-prosvetnih društev na Škofjeloškem. V to rubriko bi sodil tudi članek o Družbenem planiranju razvoja občine Škofja Loka od 1976—1980.

V rubriki o Narodnoosvobodilni borbi je Vinko Demšar v članku O zgodovini delavskega gibanja na škofjeloškem prikazal začetke tega gibanja v Žireh, Železnikih, Škofji Loki in v Selcih. To pa je le del raziskave, ki se je lotil Loški muzej skupno z ljub-

ljanskim Zgodovinskim arhivom. Ciril Zupanc je pripravil na podlagi popisa vojne škode, ki ga za območje loške občine hrani arhiv v Škofji Loki, prispevek o Popisu vojne škode.

Na koncu sledijo rubrike Zapiski (Jože Tavčar, Moja aretacija poleti 1941; Milan Gregorčič, Spomini na leta 1941—1943; Ciril Zupanc Nekaj dopolnil in popravkov), Leposlovje (Jože Peternelj, Ubiti zvon), Poročila in gradivo (prispevki o raznih jubilejih in obletnicah).

NATAŠA STERGAR

Potresni zbornik, založila Temeljna kulturna skupnost Tolmin s sodelovanjem odbora za ugotavljanje in odpravo posledic potresa v Tolminu, Tolmin 1980, 495 strani.

Potres je imel tolikšen pomen za Tolminsko, da ni izšel običajni tolminski, ampak potresni zbornik. V svoji obsežnosti je precej bolj temeljit kot skopski (1963 in 1964) in banjaluški (1969) potresni zbornik. Ker se potresi iz leta 1976 počasi spreminjajo v zgodovino, bo ostal zbornik tehtno pričevanje o dogajanju na tolminskem. Med tekstom je vključeno veliko število skic in kar 390 fotografij, ki so napravile zbornik še bolj simpatičen prebivalcem Tolminske. Posebno učinkovite so primerjalne fotografije istih delov vasi pred potresom, neposredno po njem in v novjšem času.

Strokovnjak s področja seizmologije Vladimir Ribarič je v članku prikazal tudi močnejše potrese na področju Furlanije, Julijske krajine, Karnije, Režije, Slovenske Benečije, zahodne Slovenije in južne Avstrije od leta 1116 dalje. V članku Milana Orožna Adamiča je prišel v ospredje problem spomeniškega varstva od potresa prizadetih hiš. Posebej ker je bil stari Breginj izjemna urbanistična celota. V Breginju je ostala le majhna elipsa hiš, ki pričajo o tipičnosti beneško-slovenske arhitekture.

Aktualno vprašanje je, če se ne bi dalo z bolj premišljeno kreditno politiko in estetskim osveščanjem prebivalstva ohraniti večje število domačij, katerih lepoto občudujemo na fotografijah zbornika. Z zgodovinsko-kulturnega aspekta je zanimiv tudi prispevek etnologa Naška Križnarja, ki je raziskal zasilna bivališča na Tolminskem in Goriškem po majskem potresu 1976. Na fotografijah se kaže izredna iznajdljivost ljudi v težkih okoliščinah.

Večina člankov prikazuje delovanje civilne zaštite, izhodišča za odpravo posledic potre-

sa, organiziranost regije, delež JLA, sanacijo stavb in druge teme s področja ekonomije. V člankih so razvidni izredni uspehi pri odpravljanju posledic potresa na vseh področjih družbenega življenja. Zbornik prinaša tudi ljudske pesmi, ki jih je porodil potres ter razne dokumente, ki so bili izdani takoj po potresu. Radovan Lipušček je v objavi diplomske naloge iz geografije temeljito prikazal popotresne spremembe v naseljih med Kobaridom in Bovcem. Janez Dolenc je prikazal potres kot motiv v slovenski književnosti. Od stare tolminske balade o Ribí Faroniki je prešel na odmeve potresov v naši literaturi do najnovejšega časa.

Avtor dr. Peter Fister kritično obravnava reševanje arhitekturne dediščine na Tolminskem. Njegova ekipa je temeljito raziskala in dokumentirala Breginj in gradivo je ostalo enkratni spomin na stari Breginj, ki je bil na zunaj mesto, po vsebini pa vas, sestavljena iz neodvisnih kmetij. Avtor trdi, da so bili popotresni predlogi o možnosti tehnične sanacije poškodovanih stavb pravilni, celo ekonomsko upravičeni.

V obnovljeni dokumentaciji Zavoda za spomeniško varstvo je razvidno, da so precej ostro zahtevali rušenje Breginja sami prebivalci. Prevladalo je njihovo mnenje in spomeniško-varstvena služba je v glavnem lahko le sledila dogajanju na potresnem področju.

PETER STRES

Svetozar Ilešič: Pogledi na geografijo, Partizanska knjiga — Ljubljana, 1979, 612 str.

Najbrž ni vede, v kateri bi bilo toliko razpravljanja o njenem predmetu, vsebini, metodah dela itd. kot ravno v geografiji. Vse dileme izhajajo iz bistva vede, ki naj bi bila z obravnavanjem pokrajine (geografskega okolja) most med naravoslovnimi in družboslovnimi vedami. Osnovni nesporazumi so dvojni: izhajajo iz teoretskih izhodišč ter iz praktičnega dela. V stoletnem razvoju sodobne geografije so se uveljavljala številna naziranja, ki so bolj ali manj širila vsebino vede in ki so različno močno poudarjala pomen posameznih sestavin geografskega okolja (naravnega okolja, družbe, socialnih skupin, načina življenja itd.).

V celotnem razvoju vede je bil prav tako v ospredju boj za tako imenovano enotnost geografije pa odnos med občo in regionalno geografijo itd. Na kratko lahko rečemo, da se mora vsak geograf vedno znova odločati za pravi znanstveni obraz stroke. Dosedanji

razvoj je pokazal, da geografija najde pravo mesto v sistemu ved le, če izpolnjuje osnovno nalogo: kompleksno obravnavanje geografskega okolja. Iz tega izhaja tudi nujnost obstoja »enotne« geografije, nujnost regionalnega pristopa itd. Posebna »nesreča« geografije je tudi v tem, da mora neprestano slediti razvoju cele vrste drugih ved in uporabljati njihove izsledke. V zadnjih dveh desetletjih je treba posebno zasledovati razvoj strok, ki se ukvarjajo z metodami kvantitativne in kvalitativne analize velikega števila podatkov. Vsako uvajanje novosti v vedo (na primer »matematizacija« geografije) je vedno povzročilo ognjevit odmeve, pri katerih pa je bil osnovni namen geografije pogosto postavljen v ozadje.

Več kot očitno je, da je v taki vedi še kako pomembno gojiti njeno filozofijo. V slovenski povojni geografiji je dobršen del te naloge opravil Svetozar Ilešič, ki je načrtno spremljal razvoj stroke po svetu in o novih strujah v geografiji redno poročal v geografskem tisku in na geografskih zborovanjih v Sloveniji kot tudi po vsej Jugoslaviji.

Poročila pa niso bila le posredovanje novosti, temveč pretehtana analiza novosti ter iskanje vloge in mesta novih stremljenj v okviru geografije. Edinsvena poteza Ilešičevega tovrstnega geografskega dela je v tem, da v celotnem povojnem obdobju, ko se je intenzivneje ukvarjal s teoretsko-metodološkimi vprašanji stroke, ni spreminjal osnovnih načel, temveč jih je le dopolnjeval. Ob mnenju nekaterih geografov, da gre pri tem za konservatizem, je razvoj vedno znova pokazal, da vsak pretiran odmik od kompleksnega prikazovanja geografskega okolja pomeni oslabitev ali celo »likvidacijo« geografije.

Večji del povojnih geografskih prizadevanj v Sloveniji ni sledil Ilešičevim načelom. Kakorkoli se to zdi v prvem trenutku absurdno, pa nam pregovor o kovačevi kobili pomaga razumeti položaj. Če lahko govorimo o generacijskih skupinah geografov-raziskovalcev, potem je šla srednja generacija (večinoma) po drugačnih poteh, čeprav ji ne manjka deklarativnega priseganja na enotno geografijo. Pri mlajši generaciji, tistih, ki je sodelovala v seminarju prof. Ilešiča, pa tudi mlajši letniki pri vključevanju v stroko čutijo potrebo po »reintegraciji« geografije. Pri tem pa imajo ob izredno skromni strokovni literaturi v slovenskem jeziku izredno bogat pripomoček v Ilešičevih Pogledih na geografijo. Delo je izšlo pri Partizanski knjižnici v zbirki »Pogledi«. Glede na kratko omenjeni značaj vede avtor ni mogel izbrati dru-

gačnega, boljšega načina za predstavitev pogledov na stroko. Namreč, da je zbral svoje najpomembnejše članke in razprave o teoretsko-metodoloških vprašanih geografije, ki so izšli v povojni geografski literaturi. Članke so v glavnem razporejeni po tematiki in po kronološkem redu, kakor so izšli. Poleg tega je avtor vključil nekaj prispevkov, ki obravnavajo konkretno regionalno problematiko Slovenije in Jugoslavije.

Vsebina je razdeljena na sedem osnovnih poglavij: na uvodna razmišljanja o geografiji na razpotjih, o zgodovini slovenske geografije, o splošnih načelnih in metodoloških problemih geografije, o posebnih načelnih problemih nekaterih panog in smeri geografije o geografskem okolju in njegovem urejanju o načelih geografske regionalizacije Jugoslavije ter poglavje o slovenskih regijah in regionalni strukturi Slovenije. Med tekstom so štiri karte s prikazano regionalizacijo Slovenije in Jugoslavije.

Kljub izredni pestrosti člankov dobimo ob prebiranju dela vtis presenetljive enotnosti vsebine ter vedno prisoten jasno izražen avtorjev pogled na najrazličnejša teoretska in metodološka vprašanja geografije. Delu ne moremo dati ustrezne ocene; to daje razvoj stroke same. Dosedanji razvoj pa popolnoma potrjuje Ilešičeva naziranja.

MARIJAN KLEMENCIC

Diana De Rosa: Sviluppo della città e movimento operaio tra la fine dell' ottocento e il principio del novecento a Trieste. Trst 1979, str. 100.

Cilj in namen te raziskave, ki je nastala v okviru Inštituta za arhitekturo in urbanistiko tržaške univerze, je ugotoviti in analizirati razvoj mestnega jedra v času prestrukturacije tržaškega gospodarstva ob prehodu iz prejšnjega v naše stoletje, ko se je to gospodarstvo iz emporialnega spreminjalo v industrijsko, vse v metodološki predpostavki povezanosti med ustrojem urbanega okoliša in dinamiko razrednih gibanj kot izbire pri interpretaciji urbanih fenomenov. Nekaj začetnih misli in tez je posvečenih opisu posegov mestne uprave na področju javnih del za leta 1902—1903. Na tem mestu so postavljene pod lupo osnovne izbire tržaškega magistrata na področju izgradnje velikih infrastrukturnih posegov na področju pristaniške in železniške dejavnosti. Tem posegom A. natančno določi njih lokalizacijski pomen, kateremu doda še prikaz položaja in lociranja brezpravnih slojev, ki naseljujejo urbano po-

dročje v vencu okrog mestnega jedra, ki hote in zavestno ostaja trdnjava privilegiranih slojev, kar eksponira misel o novi podobi mesta samega, ki se ne ujema s stereotipnimi prikazi neke splošne blaginje in bogastva, ki naj bi bilo splošno za vse Tržačane. Mesto je bilo koncentracija bogatih in revnih, kjer so se prvi vseskozi borili za to, da bi obdržali svoje hegemonске pozicije oblasti. Te sile, ki so se identificirale v politiki vladajoče liberalnonacionalne stranke, so skrbele, da bi se to ravnotežje ne spreminjalo. Zato so zaustavljali ali usmerjali vse izbruhe razredne nezadovoljivosti v mestu samem, medtem ko je predmestje lahko ekspliciralo določene manifestacije nezadovoljstva in odpora. Ob pomanjkanju ustreznih organizacijskih struktur tržaškega delavstva se je proletariat, kot to ugotavlja A., zbiral in se stajal v gostilnah, ki vse bolj postajajo agregacijski centri delavskih shodov in zborovanj. Prav tako pa A. identificira v delavskih sprevodih težnjo proletariata po obvladovanju urbanega teritorija. Iz predmestij se shodi in sprevodi počasi le selijo proti centru mesta, vendar prihaja na določenih mestih vedno do spopadov s policijskimi oblastmi, kar A. karakterizira kot neko nevidno mejo med proletarskim in buržoaznim mestom. V tem smislu so podvržene analizi urbanistične in ambientalne izbire upravnih tržaških oblasti, ki skušajo ohraniti homogenost in »čistost« mestnega jedra kot koncentracijo meščanstva in odrivajo novo naseljeno prebivalstvo na fizični rob mesta. Iz navedenega izhaja močno poudarjena neenakost dveh mestnih predelov, ki v mnogočem nimata prav ničesar skupnega. Sociološke kategorije, ki jih A. uporablja pri določanju neenakosti mestnih slojev, ne upoštevajo še bistvene tržaške neenakopravnosti. V mislih imamo nacionalno diskriminanto, ki je prav tako bila zavestna izbira liberalnonacionalne politike in ki je ob razrednih bila najbolj občutena diafragma socialnih, gospodarskih, političnih in urbanističnih izbir tržaškega magistrata. A. je dokaj jasno uspelo prikazati celotno sliko bede in pomanjkanja tržaških predmestij. Tu je marsikdaj materialna degradacija že prehajala v moralni propad, kar pa ni motilo tržaške uprave, ki ni poskrbela ne za zdravstvene ne za socialne pogoje tamkajšnjega prebivalstva.

Kljubnekaterim napakam je delo, ki je izšlo pri Študentski knjižni zadrugi tržaške univerze, zanimivo in omembe vredno predvsem zaradi dobrega uvoda, ki pomaga tekstu, da vzdrži tudi bolj ostro kritiko.

BORIS GOMBAC

Herbert Paschinger, Kärnten: Eine geographische Landeskunde. Drugi del: Die Wirtschaftsräume, Klagenfurt 1979, 231 strani in slikovne priloge.

V Kroniki (2/1977) smo že poročali o prvem delu knjige, ki zajema splošni prikaz avstrijske Koroške. Ob tej priložnosti smo še posebej opozorili na Paschingerjeve poglede na slovensko vprašanje. Kar se tiče drugega dela, moramo podčrtati, da se avtor Slovencev oziroma slovenskega vprašanja le mimogrede dotika, na primer ob podružnični tovarni begunjskega Elana v ziljski Brnci ter hotela Obir v Železni Kapli. O zadnji značilno pravi, da je bila Železna Kapla »že stoletja pretežno nemško govoreča s slovensko okolico. Novo zgrajeni slovenski hotel v središču trga pa je znamenje hkratne provokacije in strpnosti« (!).

Ko obdeluje koroški gospodarski prostor, ga deli na sedem podskupin: na agrarno-obrtno-industrijska mešana območja (I), na tujskoprometno poudarjena agrarno-obrtno-industrijska območja (II), na industrijsko-obrtno-agrarna mešana območja (III), na poudarjena tujskoprometno industrijsko-obrtno-agrarna območja (IV), na industrijske gospodarske prostore (V), uradniška območja (VI) ter na tujskoprometna območja (VII). Pri analizi je Paschinger upošteval stanje občin do leta 1973, se pravi, do odprave vrste koroških občin ter njihovo združitve v večje celote (v tako imenovane »velike občine«).

Pri razmejevanju posameznih gospodarskih prostorov (območij) Koroške se je Paschinger poslužil kot kriterija za razvrstitev posamezne občine v eno od naštetih kategorij deleža posameznih skupin zaposlenega prebivalstva: za skupino I več kot 25 odstotkov zaposlenih v kmetijstvu in gozdarstvu ter manj kot 50 odstotkov v industriji in obrti. V to skupino je z dvojezičnega območja južne Koroške vključil prostor vzhodnih Karavank, posebej pa pri tem omenja občini Slovenji Plajberk in Sele, v nekoliko manjši meri pa še združeno občino Železna Kapla-Bela. V II. skupino je Paschinger vključil občine prve skupine, vendar s pogojem da so imele v letu 1970/71 10-50 turističnih nočitev na prebivalca oziroma nad petdeset nočitev v posameznem kraju. Z dvojezičnega prostora ni bila v to skupino vključena nobena občina. V III. skupino zajete občine z manj kot 25 odstotkov zaposlenih v kmetijstvu in gozdarstvu ter 40-60 odstotkov v industriji in obrti. Ta tip občin zajema na južnem Koroškem celovško okolico ter občine z dokajšnjim deležem v Celovcu zaposlene

delovne sile. Sem so bile vključene občine kot Št. Tomaž, Otmanje, Radiše, Medgorje, Bilčovs, dalje Tinje in Dobrla vas pa tudi širše podjunsko območje. Analogno drugi skupini so bile v skupino IV vključene občine predhodne skupine z 10—50 turističnimi nočitvami na prebivalca (po posameznih krajih je bil ta delež lahko še večji). V to skupino je Paschinger vključil celo Spodnjo Ziljo ter dolnji del dravske doline. Peta skupina je zajela občine z manj kot 20 zaposlenimi v kmetijstvu in gozdarstvu ter nad 60 odstotki zaposlenih v industriji in obrti. Od južnokoroških občin ni bila nobena občina vključena v to kategorijo.

Med uradniške (uslužnostne) občine (skupina VI) je avtor vključil z območja, ki nas posebej zanima, Velikovec. Predvsem pa je v njegovem pregledu poudarjena tujskoprometna vloga južnokoroških jezer, saj sedma skupina zajema prostor vseh treh južnokoroških jezer: Vrbskega, Baškega in Škocijanskega. Seveda pa so pri tem po posameznih občinah razlike: bekštanjska leži sicer ob Baškem jezeru, vendar je v tej občini delež v industriji in obrti zaposlenih občanov bistveno večji od zaposlenih v turizmu. Nasprotno pa so v celoti vključene v turizem občine kot Loga vas, Vrba, Poreče, Kriva vrba in Otok.

V podanem pregledu Paschinger nadrobno razčlenjuje vsakega od naštetih gospodarskih prostorov (območij). Če se omejimo na vzhodne Karavanke, povzemamo njegovo opozorilo, da so v vseh treh naštetih občinah agrarne dejavnosti močno poudarjene in šele v zadnjem času se je pričel ta prostor odpirati navzven. Za Slovenji Plajberk izvemo, da je število tamkajšnjih prebivalcev padlo med letom 1869 in 1971 za več kot 51 odstotkov; temu primerno se je zmanjšalo tudi število kmetij. Danes je večje število prebivalcev te občine zaposleno v Borovljah. In še nekaj podatkov za razširjeno občino Železna Kapla. Leta 1970 je občina štela 262 kmetijskih in gozdarskih obratov; med njimi je bilo veliko število drobnih in majhnih obratov (31 odstotkov), po drugi strani je občina štela 29 odstotkov velikih obratov z več kot 100 ha površine.

Paschinger opozarja, da je v zadnjem času vidna močna gospodarska preobrazba podjunskega območja: še leta 1951 je bilo tu 51 odstotkov zaposlenih v kmetijstvu in gozdarstvu, leta 1971 pa le še 18 odstotkov, medtem ko se je število zaposlenih v industriji in obrti dvignilo od 33 odstotkov na 49 odstotkov. In čeprav je ta prostor klasično koroško izselitveno območje, se je v desetletju 1961/71 število Podjunčanov dvignilo.

Za Rož izvemo, da ga obsega gravitacijsko območje Celovca ter turistično Vrbsko jezero. Gre za naslednje občine: Št. Jakob v Rožu, Bistrica v Rožu, Svetna vas, Borovlje, Šmarjeta, Galicija južno od Drave ter Bilčovs, Kotmara vas in Žihpolje severno od te reke. Od beljaškega tujskoprometnega območja (Bekštanj, Loga vas) loči te občine majhno število turističnih nočitev, od agrarnih karavanških občin (Slovenji Plajberk) pa sorazmerno veliko zaposlenih izven agrara, poleg tega pa še dokajšnja industrija ter dnevni odtok delovne sile v centralni koroški gospodarski prostor Celovec-Beljak.

Kar se tiče koroškega turizma, Paschinger poudarja, da ima od kakih 5000 prijavljenih turističnih obratov le kakih 70 nad sto postelj. Poleg tega je vanj vloženo mnogo tujega kapitala; ta delež naj bi pri posameznih obratih znašal od 42 do 87 odstotkov. Turizem razumljivo vnaša velike spremembe v prostorsko strukturo posameznih območij: za Bekštanj je na podlagi vpisov v zemljiško knjigo v letih 1958—1970 kar 5000 transakcij z zemljišči.

TONE ZORN

Gero Fischer, *Das Slowenische in Kärnten. Podnaslov: Bedingungen der sprachlichen Sozialisation. Eine Studie zur Sprachpolitik*, Wien 1980, 309 strani. Izdal Slovenski informativni center, Celovec, izšlo v zbirki *Sprache und Herrschaft, Zeitschrift für eine Sprachwissenschaft als Gesellschaftswissenschaft. Reihe Monographien Nr. 1/1980*.

Med publikacije, ki so izšle v letu šestdesetletnice koroškega plebiscita, spada tudi Fischerjeva knjiga. Njen avtor je danes docent za slovansko jezikoslovje dunajske univerze. Med drugim se ukvarja tudi z vprašanjem narodnih manjšin ter tuje delovne sile (v Avstriji). Kot priča njegova zadnja knjiga, kaže avtor še posebno zavzetost do koroškega vprašanja ter problematike, ki se je na tem mestu dotika še zlasti z jezikovnega in (v tesni zvezi z njim) tudi političnega aspekta. Pri tem izhaja tako iz dosedanje literature (knjigi je priložen dokaj izčrpen pregled ustrezne literature, tudi tiste v slovenskem jeziku) kot tudi iz današnjega položaja slovenske koroške skupnosti.

Kot nakazuje Fischer, ta položaj nikakor ni rožnat: opazno je delovanje ter vpliv nemškega nacionalizma ter skupaj z njim prizadevanje po utesnitvi še tistih pravic, ki jih uživa slovenska skupnost (oziroma, ki jih je

uživala) kot rezultat vojaškega zloma nacističnega režima.

Še zlasti pa želi avtor analizirati najvažnejše »mehanizme jezika in družbe v kontekstu aktualnega jezikovnega konflikta«. Da bi osvetlil nakazane mehanizme, posega tako v zgodovino, kot v polpreteklo dobo in še zlasti v sedanost. Tu najdemo opozorila na gospodarsko strukturo južnokoroškega prostora, na problematiko avstrijskih ljudskih štetij ter njihovih dvomljivih jezikovnih rezultatov, še posebej pa se Fischer ustavlja ob tako imenovani sedmojuljski zakonodaji iz leta 1976, zakonodaji, ki pomeni nadaljevanje germanizacijskih postopkov koroškega nemškega nacionalizma do slovenske koroške skupnosti. Razumljivo so orisane posledice te zakonodaje s štetjem »posebne vrste« vred iz novembra 1976. Posebno mesto je v knjigi tudi namenjeno povojnim koroškim volitvam (s slovenskega stališča). Med Fischerjevimi sporočili, ki so v popolnem nasprotju s poli-

tičnimi trditvami koroškega nemškega nacionalizma, je opozorilo, da razvoj slovenskega pismenega jezika kaže, da Karavanke niso nikakršna jezikovna ali kulturna meja, ampak jo je koroško-nemški nacionalizem vzpostavil kot tako šele kasneje in to iz narodnostnopolitičnih vzrokov. Avtor poudarja, da je vsak pripadnik manjšine prisiljen se podvreči ne le ekonomski, ampak tudi socialni, socialnoekonomski in lingvistični odvisnosti (v koroškem primeru jezikovni germanizaciji). Sicer pa so na Koroškem gospodarske in socialne razmere stalen katalizator in politični faktor v narodnostnem konfliktu. K študiji je v faksimilu dodano večje število izbranih dokumentov o problematiki manjšinskega varstva in manjšinske zakonodaje, namenjene avstrijski Koroški.

Skratka, gre za knjigo, mimo katere ne more nihče, ki se ukvarja z zdajšnjo problematiko slovenske skupnosti na Koroškem.

TONE ZORN

OSEBE

- Josip Broz Tito — 1
 »Slovenski zgodovinarji« Hinka Smrekarja — 11
 Ivan Simonič — 136
 Karl Auersperg — 201
 Upokojena delavec in delavka pred vojno — 209
 Dr. Lavo Čermelj — 217
 Sitariča A. Cof pri navlačevanju žime — 228
 Mojster in vajenec 1910/1930 — 223

RAZNO

- Listina odlikovanja, ki ga je dobil Zgodovinski arhiv v Ljubljani — 7
 Stran iz A. Janška, Arcnijske bukve — 27
 Zadnji javni proglas Pokrajinskega odseka Narodnega sveta v Gorici — 34
 Proglas goriškega Governo provvisorio o prevzemu oblasti 2. 11. 1918 — 36
 Proglas Pokrajinskega odseka Narodnega sveta o ustanovitvi »narodne obrambe« — 37
 Zvezni udarniški znak, različici v latinici in cirilici — 43
 Udarniški znak Slovenija ceste — 45
 Udarniški znak, podeljen v Ajdovščini 1946 — 46
 Udarniški znak Gradisa — 49
 Latinski napis na studencu ob Sodarski stezi v Ljubljani — 55
 Odbijač (vogelni kamen) na oglu Gornjega trga v Ljubljani — 55
 Maketa ladje Martina Krpana Splošne plovbe Piran — 57

- Dokumentiranje predmetov za muzejsko zbirko Radenske — 59
 Bronasta čelada iz groba ilirskega kneza — 85
 Trojna posoda iz žgane gline iz halštatskega časa — 88
 Brušena steklena čaša z grško napitnico »na mnoga leta« iz rimskega časa — 89
 Naslovna stran »turškega glasa« — 93
 Del iz spiska krajev, kjer so stali v 16. stoletju opozorilni ognji — 95
 Slika iz knjige Adama Sebastiana von Sietzenheimba iz leta 1659 — 102
 Faksimile naslovne strani leges academica — 115
 Fragment instrukcij za gimnazijske direktorje in njihove namestnike, 1781 — 118
 Zimska krajina, tapiserija — 123
 Račke, tapiserija — 125
 Jesenska krajina, tapiserija — 128
 Faksimile vira Dotium notariae — 172
 Faksimile šolskega spričevala, 1804 — 179
 Trojezičen predpis goriškega okrajnega glavarstva, ki govori o poti po kateri morajo iti udeleženci šempaskega tabora skozi Gorico 1868 — 183
 Naslovna stran časnika Umni gospodar — 185
 Protest vasi Šmarje pri Kopru zoper prošnjo istrskih Italijanov, da bi vlada nemško gimnazijo v Pazinu spremenila v italijansko, 1863 — 187
 Pismo policijskemu načelstvu v Trstu, v katerem se najavlja občni zbor čitalnice v Rojanu, 1868 — 189
 Zaključni del dopisa združnega vodstva Zbornici za trgovino in obrt v Ljubljani, 1913 — 228

KAZALO

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN CLANKI

- Bruckmüller Ernst*: Uspehi in problemi avstrijske regionalne zgodovine — 77
- Ciperle Jože*: Ljubljanska gimnazija (1773—1808), I. del — 111
- Ciperle Jože*: Ljubljanska gimnazija (1773—1808), II. del — 175
- Curk Jože*: Kratek oris komunalne in gradbene zgodovine Maribora med obema vojnama — 194
- Demšar Viktorijan*: Grajsko življenje Apfaltrernov na Križu v 19. stoletju — 191
- Dolenc Milan*: Bolezni vimena v ljudskem živnozdravništvu — 26
- Drnovšek Marjan*: Projekt za zgodovino Ljubljane in nekatere raziskave iz ljubljanske zgodovine do leta 1918 — 51
- Ferrari Liliana*: Socialna, lokalna in nacionalna zgodovina: razprava v teku — 153
- Grafenauer Bogo*: Hinko Smrekar »Slovenski zgodovinarji« — 9
- Granda Stane*: Razpad posesti knezov Auerspergov na Kranjskem — 200
- Jakopič Bogo*: Ob 80-letnici centra za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani — 212
- Knez Tone*: Novo mesto kot arheološko najdišče (raziskovanja-dognanja-problemi) — 82
- Kopriva Silvester*: Latinski napis na studentu pod gradom ob Sodarski stezi — 54
- Marušič Branko*: Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske — 32
- Marušič Branko*: Slovensko-italijanski odnosi v Avstrijskem Primorju v šestdesetih letih 19. stoletja — 183
- Mihelič Darja*: Življenje in poslovanje nekaterih Peronijev v srednjeveškem Piranu — 14
- Mlinarič Jože*: Malteška komenda na Polzeli — 101
- Pavlič Slavica*: Ivan Simonič (1905—1979) — 136
- Prelovšek Damjan*: Šolanje kiparja Francesca Robba — 107
- Reisp Branko*: Mladostna potovanja J. V. Valvasorja — 99

Rybař Miloš: V spomin dr. Lavu Čermelju — 217

Simoniti Vasco: Sistem obveščanja pred turško nevarnostjo v 16. stoletju — 93

Šašel Jaroslav: Začetki Poetovione in nekaj strani iz njene zgodovine v starem veku — 157

Štular Hanka: Kranjski zavod za umetniško tkanje v Ljubljani (KZUT) 1898—1909 — 122

Švajncer Janez: Udarništvo in naši udarniški znaki — 43

Voje Ignacij: Ob podelitvi odlikovanja Zgodovinskemu arhivu v Ljubljani — 5

Voje Ignacij: Ljubljanci v srednjeveškem Dubrovniku — 171

Vovko Andrej: Iz zgodovine osnovne šole pri Sv. Gregorju nad Ortnekom — 22

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

Bogataj Janez: Mojster-vajenec — 223

Kambič Mirko: Projekt fontane v ljubljanski Zvezdi — 138

Kambič Mirko: Požar v Slovenj Gradcu leta 1903 — 221

DELO NASIH ZAVODOV IN DRUSTEV

Bogataj Janez: Muzejska zbirka Radenska v Radencih — 58

Ciperle Jože: Razstava učbenikov za pouk zgodovine na Slovenskem — 225

Gombač Metka: Razstava publikacij o zgodovini mesta Ljubljana — 229

Kobe-Arzenšek Katarina: Zapis ob razstavi Gorenjsko sitarstvo — 227

Kopač Janez: Kamnik v arhivskih virih — 59

Šorn Jože: Portoroški oddelek piranskega pomorskega muzeja — 57

NOVE PUBLIKACIJE

Bogataj Janez: Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978 — 62.

Drnovšek Marjan: Arhivi, Glasilo arhivskega društva Slovenije, Ljubljana 1978 — 63

Drnovšek Marjan: France Štukl, Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine

- Škofja Loka, 1861 do 1918, Škofja Loka 1979 — 64
- Gombač Boris: Diana De Rosa, Sviluppo della città e movimento operaio tra la fine dell'ottocento e il principio del novecento a Trieste, Trst 1979 — 237
- Gombač Metka: Marjan Pertot, 100 let dramskega delovanja na Proseku in Kontovelu 1878 do 1978, Prosek-Kontovel 1978 — 66
- Gombač Metka: Sv. Jakob, Trst — 144
- Granda Stane: Jože Dular, Metlika skozi stoletja, Metlika 1978 — 67
- Granda Stane: Valentin Benedik, Hiše na Vačah in njih prebivalci s stanjem 31.12.1978, Vače 1979 — 70
- Grum Martin: Leksikoni Cankarjeve založbe — družboslovje, Ljubljana 1979 — 141
- Guštin Damjan: Zoran Hudales, Občina Trebnje v NOB, Ljubljana 1975 — 144
- Janša-Zorn Olga: Zbornik občine Domžale, Domžale 1979 — 61
- Janša-Zorn Olga: Goriški letnik — zbornik Goriškega muzeja, 6/1979, Nova Gorica 1979 — 231
- Juvan Marko: Dokumenti slovenskega gledališkega in filmskega muzeja, Ljubljana 1979 — 65
- Klemenčič Marijan: Svetozar Plešič, Pogledi na geografijo, Ljubljana 1979 — 236
- Mihelič Darja: Jože Smej, Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga, Maribor 1975 — 68
- Nečak Dušan: Miroslav Stiplovšek. Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922, Ljubljana 1979 — 140
- Peršič Janez: Acta ecclesiastica Sloveniae, Ljubljana 1979 — 68
- Rajšp Vinko: Zbornik Idrijski razgledi, 1978—1979 — 234
- Stergar Nataša: Loški razgledi, XXIV, Škofja Loka 1977 — 235
- Stres Peter: Nova Gorica v prostoru in času, Nova Gorica 1979 — 148
- Stres Peter: Potresni zbornik, Tolmin 1980 — 236
- Šorn Jože: Poštni promet v Sloveniji — 146
- Šoš Stefan: Varga Sándor — Pivar Ella, Dobranak, Gönterhaza, Kót helytörténete, Lendava 1979 — 145
- Šumrada Janez: Joštov mlin, Ljubljana 1979 — 69
- Vodopivec Peter: Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979 — 143
- Vodopivec Peter: Slovensko morje in zaledje, letnik 2-3, Koper 1979 — 233
- Vovko Andrej: Kristina Šamperl in Jakob Emeršič, Proštijska cerkev sv. Jurija — vodič, Ptuj 1978 — 69
- Vovko Andrej: Rudi Lešnik in sodelavci, Samorastniki ob Sotli, samoupravna šola Podčetrtek, Ljubljana 1979 — 147
- Zorn Tone: Kärntner, Leistung, Fortschritt, Entwicklung, Klagenfurt 1979 — 65
- Zorn Tone: Fran Zwitter, Die Kärntner Frage, Celovec 1979 — 65
- Zorn Tone: Verfassungsrechtslage und Rechtswircklichkeit der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich 1918—1933, Wien 1980 — 69
- Zorn Tone: Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918—1919, Maribor 1979 — 141
- Zorn Tone: Vatroslav Gril, Med dvema svetovima, Ljubljana 1979 — 146
- Zorn Tone: Wahlergebnisse ab 1945 in Kärnten, Klagenfurt 1979 — 147
- Zorn Tone: Herbert Pachinger, Kärnten: Eine geographische Landeskunde, Klagenfurt 1979 — 238
- Zorn Tone: Gero Fischer, Das Slowenische in Kärnten, Wien 1980 — 239

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

- Ladislav Benesch, Jesenice, žaga — naslovna stran 1. zvezka
- Osnovna šola pri Sv. Gregorju nad Ortnekom — 24
- Ladislav Benesch, Mlin v Ratečah — zadnja stran 1. zvezka
- Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Žage na izvirih Ljubljance — naslovna stran 2. zvezka
- Pročelje gimnazijskega (licejskega) poslopja — 112
- Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, Mlini pri Mrzlem studencu na Ljubljani — zadnja stran 2. zvezka
- Alojz Schaffenrath — Carl Schubert, Žaga in mlini pri izviri Unca — naslovna stran 3. zvezka
- Pogled na polzelsko malteško komendo — 162
- Redutno poslopje — 181
- Graščina na Križu — 192
- Žaga Rog — 203
- Žaga Rog po požaru — 206
- Slovenj Gradec po požaru, 1903 — 222
- Sitarska hiša v Zgornjih Bitnjah — 227
- Ferdinand Runk — Carl Postl, Žaga in mlini pri izviri Unca — zadnja stran 3. zvezka

NACRTI IN ZEMLJEVIDI

- Arheološka najdišča v Novem mestu — 84
- Pogled na fontano v Zvezdi v Ljubljani, projekt — 139
- Zemljevid, ki ponazarja kraje in pokrajine v razpravi Jaroslava Šašla, začetki Poetovone — 160
- Zemljevid, ki ponazarja urbarialna naselja v razpravi Jožeta Mlinariča, Malteška komenda na Polzeli — 166
- Risba komende, njenih dominikalnih posesti in podružnic komendi inkorporirane župnije sv. Marjete na Polzeli — 169

IZDAJATELJSKI SVET: DR. TONE FERENC, DR. FERDO GESTRIN (PREDSEDNIK), OLGA JANSÁ-ZORN, AN-
TOŠA LESKOVEC, NIKO LUKEŽ, BOŽO OTOREPEC, SLAVICA PAVLIČ, DR. MIRO STIPLOVŠEK, DR. JOŽE
SORN, DR. SERGEJ VILFAN, VIDA WEDAM, DR. TONE ZORN, SALVATOR ŽITKO, DR. JOŽE ŽONTAR

UREDNIŠKI ODBOR

JANEZ BOGATAJ, FRANCE DOBROVOLJC, MARIJAN DRNOVŠEK, DR. TONE FERENC, DR. FERDO GE-
STRIN, STANE GRANDA, OLGA JANSÁ-ZORN, BOŽO OTOREPEC, DR. JOŽE SORN, DR. SERGEJ VILFAN, DR.
PETER VODOPIVEC, DR. JOŽE ŽONTAR, — GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK: DR. PETER VODOPIVEC —
LEKTOR: FRANCE DOBROVOLJC — TEHNIČNI UREDNIK: VASKO SIMONITI — OPREMIL: JULIJAN MI-
KLAVČIČ — ZA UPRAVO ODGOVARJA UREDNIŠTVO — SOFINANCIRA RAZISKOVALNA SKUPNOST SLO-
VENIJE — TISKA TISKARNA TONE TOMŠIČ V LJUBLJANI — KLIŠEJE IZDELUJE KLIŠARNA LJUDSKE
PRAVICE V LJUBLJANI

UDK 949.712(-2) (05)
UDC

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXVIII

1980

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO

LJUBLJANA

UDC 323.1(453.3=063=50) »106«
Branko Marušič, Director, Superior Custodian, Museum of Nova Gorica
65000 Nova Gorica, Grajska 1, Yu

The Slovene-Italian Relations in the Austrian Part of the Coastland in the Sixties of the 19th Century

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 183—190, 15 Notes

After the first attempts (in 1848) the Slovene political movement in the framework of the administrative unit »the Austrian Coastland« (it comprised the region Gorizia-Burgenland, the independent town Trieste and Istria) revived after 1861 — in the time of restoration of the parliamentarism in the Habsburg Monarchy. The Slovene movement actually began with the activity in the field of culture (establishment of the so called reading clubs). Soon it found echo by the Italians, who along with the Slav majority in the Austrian Coastland represented quite a proportion of the population in that administrative unit. The Italian political movement had of course different origin and roots. Some groups within the movement saw solution of their problems in the annexation of the Austrian Coastland to Italy, and others still within Austria, which should of course guarantee more political and national rights for the Italians. The Slovene political movement in the Austrian Coastland developed in the frames of the central Slovene politics, though right the local national relations giving it its characteristic. At the end of the period the author describes the relations between the Italian and the Slovene political movement, which got sharper features just because of the principles of the Slovene national programme (the so called United Slovenia). The tension in the contacts appearing at that time is characteristic for all the time until the collapse of the Austro-Hungary. The sixties, however, certainly indicated the development of the later events, as well as the aims and means of the state government which wanted to gain as much profit as possible from the national conflicts.

UDC 373.5(497. Ljubljana) »1773/1808«

Clperl Jože, Custodian, Slovene School Museum

61000 Ljubljana, Poljanska 28, Yu

The Grammar School of Ljubljana (1773—1808), 2nd Part

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 175—182, 17 Notes

In the second part of the contribution about the Grammar School of Ljubljana the author describes its position during the last years of the 18th century and the first years of the 19th century — in the time when in Ljubljana, thanks to Linhart, the only study consensus in Slovene as a special form of the teachers' selfmanagement was established, which however could not survive in the police atmosphere of Franz II. The author in detail discusses the so called Lang's reform of the Austrian grammar schools and its reflection on the grammar schools of Ljubljana. According to the reform the Latin remained the main subject in all classes; every pupil did not reach only a certain degree of perfection in the oral and written way of expression, and in the theory of style, but also the basic knowledge of the classical philology. As for the other subjects, the pupils became familiar only with the basic phenomena and the manuals, with which they could improve their knowledge. The author also mentions the new elements in order to stimulate the pupils' diligence as well as all the organizational changes and the changes within the teachers' staff of that time. The author concludes the report with description of the first interventions of the French troops in the Slovene territory and the consequences for the activity of this educational establishment.

UDC 332.22.055.6(497.12):929.2 Auersperg »1918/1941«

Granda Stane, Assistant, Milko Kos Institute for History, Slovene Academy of Sciences and Arts, Ljubljana

61000 Ljubljana, Novi trg 5, Yu

Disintegration of the Possession of the Prince of Auersperg in Carniola

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 200—212, 65 Notes

The problem of the agrarian reform was one of the most complicated problems the new Yugoslav state started to solve in 1918. With exception of Prekmurje in Slovenia predominated the forest vast estates which the reform did not intend to leave to the individual owners. The problem of the ownership of the forests of the princes of Auersperg was solved in the decade before the collapse of the Yugoslav Monarchy by taking them over by the so called Temporal State Administration of the Expropriated Vast Estate Forests (TSA).

The author describes the efforts of the owners — princes of Auersperg to keep the vast estate. Due to their negative relation towards the Slovenes as well as towards the new Yugoslav state the princes did not find any understanding and support by neither political party. Even more, the agrarian reform had been more consequently implemented right on their vast estate, though they were still left 5000 ha from 25.000 ha — which is more than the law permitted.

UDK 373.5(497. Ljubljana) »1773/1808«

Ciperle Jože, kustos, Slovenski šolski muzej

61000 Ljubljana, Poljanska 28, Yu

Ljubljanska gimnazija (1773—1808)

II. del

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 3, april 1981, str. 175—182, cit. lit. 17

Drugi del prispevka o ljubljanski gimnaziji prikazuje to učno ustanovo v zadnjih letih XVIII. in prvih letih XIX. stoletja. V času, ko je bil po Linhartovi zaslugi v Ljubljani ustanovljen edini študijski konses na Slovenskem kot posebna oblika učiteljskega samoupravljanja, ki pa seveda ni mogel preživeti v policijskem ozračju Franca II. Avtor podrobno obravnava Langovo reformo avstrijskih gimnazij in njen odsev na ljubljanski. Po njej je latinščina še nadalje ostala glavni predmet v vseh razredih; vsak učenec si ni pridobil le določene stopnje popolnosti v ustnem in pismenem izražanju ter v teoriji stila, ampak je osvojil tudi osnovno znanje klasične filologije. Pri drugih predmetih so se dijaki seznanili le z osnovnimi pojmi in spoznali priročnike s katerimi so se mogli nadalje sami izobraževati. Nakazani so tudi novi elementi za vzpodbuditev marljivosti dijakov, kakor tudi vse organizacijske spremembe in spremembe v učiteljskem zboru tega časa. Zaključuje pa se članek s prvimi posegi francoskih čet na slovensko ozemlje in njihovimi posledicami za delo te učne ustanove.

UDK 332.22.055.6(497.12):929.2 Auersperg »1918/1941«

Granda Stane, asistent, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

61000 Ljubljana, Novi trg 5, Yu

Razpad posesti knezov Auerspergov na Kranjskem

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 3, april 1981, str. 200—212, cit. lit. 65

Vprašanje agrarne reforme je bilo ena najtežjih vprašanj, ki jih je leta 1918 začela reševati nova jugoslovanska država. V Sloveniji je prevladovala z izjemo Prekmurja gozdna veleposest, ki pa je reforma ni nameravala prepustiti individualnim lastnikom. Vprašanje lastništva gozdov knezov Auerspergov je bilo v desetletju pred razpadom kraljevine Jugoslavije rešeno tako, da jih je prevzela Začasna državna uprava razlaščenih veleposestniških gozdov (ZDU).

Avtor prikazuje prizadevanja lastnikov — knezov Auerspergov, da bi veleposest obdržali. Zaradi negativnega odnosa do Slovencev kot tudi do nove jugoslovanske države pa niso knezi pri nobeni politični stranki našli na razumevanje in podporo in je bila ravno na njihovi veleposesti agrarna reforma še najbolj dosledno izpeljana, čeprav jim je od približno 25.000 ha ostalo preko 5000 ha, torej več kot je dopuščal zakon.

UDK 323.1(453.3=863=50) »186«

Branko Marušič, ravnatelj, višji kustos, Goriški muzej

65000 Nova Gorica, Grajska 1, Yu

Slovensko-italijanski odnosi v Avstrijskem Primorju v šestdesetih letih 19. stoletja.

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 3, april 1981, str. 183—190, cit. lit. 15

Po prvih poskusih (1848) se slovensko politično gibanje v okviru upravnih enot Avstrijskega Primorja (obsegalo je dežele Goriško-Gradiščansko, samostojno mesto Trst in Istro) ponovno obudi po letu 1861, ko se v habsburški monarhiji obnovi parlamentarizem. Slovensko gibanje se kaže spočetka v kulturni dejavnosti (ustanavljanje čitalnic) in kmalu naleti na odmev pri Italijanih, ki sestavljajo ob slovenski večini v Avstrijskem Primorju dobršen del prebivalstva ter upravne enote. Italijansko politično gibanje ima seveda drugačen izvor in korenine in se v njem že izoblikujejo grupacije, ki vidijo rešitev svojih problemov na eni strani v aneksiji Avstrijskega Primorja k Italiji, na drugi strani pa še vedno znotraj Avstrije, ki mora Italijanom seveda zagotoviti več političnih in narodnostnih pravic. Slovensko politično gibanje v Avstrijskem Primorju se razvija v okvirih osrednje slovenske politike, vendar pa mu dajo poseben pečat prav lokalne narodnostne razmere. Ob koncu obravnavanega obdobja dobijo razmerja med italijanskim in slovenskim političnim gibanjem ostrejša poteza prav zaradi načel slovenskega narodnega programa (zedinjena Slovenija). Napetost v odnosih, ki se sedaj pojavi, je značilna za ves čas do konca Avstro-Ogrske, šestdeseta leta pa gotovo nakazujejo razvoj kasnejših dogodkov ter cilje in sredstva državne oblasti, ki je v narodnostnih sporih želela zase pridobiti kar največ koristi.

UDK 929 Čermelj L.† 343.34.096(453.33) »1941«

Miloš Ribar, Librarian, National and University Library of Ljubljana

61000 Ljubljana, Turjaška 1, YU

To the Memory of Dr Lavo Čermelj. — New Dates on the 2nd Proceeding in Trieste

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 217—220, 0 Notes

The late dr L. Čermelj (1889—1980) was professor of mathematics and physics. He was also occupied with the study of the status of the Slovene and Croat minorities under Italy and informed the Yugoslav and international publicity about the results of his investigations. In 1941 the fascist Special Court for state protection condemned him to death in the 2nd Proceeding in Trieste. The author cites the Vatican documents, from which one gets acquainted with the fact that the Pope Pius XII also intervened by Mussolini to set free the convicts. From 9 of them only 4 were set free.

UDK 711.4(497.12 Maribor) »1918/1941«

Jože Curk, Director, Art Historian, District Museum of Maribor

62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

An Abstract about the History of the Communal and Building Activity in Maribor between the two World Wars.

Kronika, (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 194—199, 12 Notes

In the building activity of Maribor between the two World Wars there are recognizable two periods, separated by the moment when in the years 1931—1932 and following the project of J. Černigoj and S. Dev the palace of Banovinska hranilnica in Tyrševa and Slovenska ulica was built up. Thus were in the first period the building activities still bonded on the past and tradition, but in the second period was the architecture mainly because of the influence of J. Černigoj the base for the further development, in some lines to be seen till nowadays.

UDC 364.65-056.263(497.12 Ljubljana) »1900/1980«

Bogo Jakopič, Professor, Centre for Rehabilitation of Hearing and Speech, Ljubljana

61000 Ljubljana, Vojkova 74, Yu

On the Occasion of the 80th Anniversary of the Centre for Rehabilitation of Hearing and Speech in Ljubljana

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 212—217, 9 Notes

The Centre for Rehabilitation of Hearing and Speech in Ljubljana has been established in 1900. Its meaning is pretty considerable as the former two institutes (in Gorizia and Šmihel) had not accepted the children of both sexes of the previous Carniola country as the Centre began to practise. At the time of the establishment of the Centre also the first Slovene teachers for the deaf had been qualified, who (especially the headmaster Fran Grm) in the first half of the 20th century raised the professional level of the institute — not only on the Yugoslav, but also on the European level. At the same time the Charitable Society for the Deaf Young (in 1930) and the first organization of the deaf for the Drave banovina (in 1931) have been established — mostly thanks to the hard work of the institutional teachers.

After the liberation (in 1946) the Professional school for the deaf young, the first of this kind in Slovenia, has been established, and in 1948 the so called Apprenticeship Workshops, which are of extraordinary meaning for the professional rehabilitation of the deaf young. The collaborators of the Centre of Ljubljana also gave the initiative to establish the Institute for correction of hearing and speech in Portorož (in 1946) the Centre for correction of hearing and speech in Maribor (in 1963), as well as the new building for the Centre in Ljubljana (in 1963).

UDC 949.713 Dubrovnik »14/15«; 949.712 Ljubljana

Ignacij Voje, Extraordinary Professor, Pedagogical Scientific Unit for History at the Faculty of Philosophy, Ljubljana

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

The Citizens of Ljubljana in the Medieval Dubrovnik

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 171—175, 18 Notes

On the basis of the fragmentary data concerning the staying of the citizens of Ljubljana in Dubrovnik, which were by chance found in the Archives of Dubrovnik, the author states that in the beginning of the 15th century the citizens of Ljubljana travelled via Dubrovnik and also stopped to stay there for a while. The first citizen of Ljubljana appeared in Dubrovnik in 1419 — Marcus Georgij de Lubiana. Everything known about him can be found out only from the marriage contract (carta dotalla). In 1463 Francisco de Pavonibus de Lubiana stopped in Dubrovnik. He was organist and archbishop's notary. He called himself »natione sclausus«. The third data about a citizen of Ljubljana arises from the beginning of the 16th century — in 1506 magister Georgius de Liubillana faber salariatus comunis Ragusi made a contract for the apprenticeship with Petar Vukosalić from Trepnje.

UDK 711.4(497.12 Maribor) »1918/1941«

Jože Curk, ravnatelj, umetnostni zgodovinar, Pokrajinski arhiv v Mariboru
62000 Maribor, Glavni trg 7, Yu

Kratek oris komunalne in gradbene zgodovine Maribora med obema vojnama

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28 št. 3, april 1981, str. 194—199, cit. lit. 12

Sestavek obravnava gradbeno in komunalno dejavnost v Mariboru med obema vojnama. V tej dejavnosti sta jasno zaznavni dve obdobji, ki ju ločuje palača Banovinske hranilnice na ogalu Tyrševe in Slovenske ulice, zgrajena v letih 1931—1932 po načrtih J. Černigoja in S. Deva. Prvo obdobje je svojo naprednost še vezalo na tradicijo, drugo pa je predvsem po zaslugi J. Černigoja osvobodilo mariborsko arhitekturo vsakršne retrospektivnosti in s tem ustvarilo osnovo za ves nadaljnji arhitektonski razvoj mesta.

UDK 929 Čermelj L.† 343.34.096(453.33) »1941«

Miloš Rybář, bibliotekarski svetovalec, Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani

61000 Ljubljana, Turjaška 1, Yu

V spomin dr. Lavu Čermelju. — Novi podatki o 2. tržaškem procesu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 3, april 1981, str. 217—220, cit. lit. 0

Pokojni dr. L. Čermelj (1889—1980) je bil po poklicu profesor matematike in fizike, raziskoval pa je tudi položaj slovenske in hrvaške manjšine pod Italijo in je o tem obveščal domačo in mednarodno javnost. Leta 1941 je bil pred fašističnim Posebnim sodiščem za zaščito države v 2. tržaškem procesu obsojen na smrt. V članku so navedeni vatikanski dokumenti, iz katerih izvemo, da je za obsojence posredoval pri Mussoliniju tudi papež Pij XII. Od 9 obsojencev so bili tedaj 4 pomiloščeni.

UDK 949.713 Dubrovnik »14/15«:949.712 Ljubljana

Ignacij Voje, izredni profesor, PZE za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

Ljubljancani v srednjeveškem Dubrovniku

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 3, april 1981, str. 171—175, cit. lit. 18

Na podlagi fragmentarnih podatkov o bivanju Ljubljancanov v Dubrovniku slučajno najdenih v Dubrovniškem arhivu, avtor ugotavlja, da so ljubljanski meščani od začetka 15. stoletja potovali v smeri proti Dubrovniku in se v njem ustavljali. Prvega Ljubljancana srečamo leta 1419. To je Marcus Georgij de Lubiana. Vse, kar zremo o njem, zremo iz ženitne ponudbe (carta dotalia). Leta 1463 se je ustavil v Dubrovniku Francisco de Pavonibus de Lubiana. Bil je organist in nadškofov notar. Sebe označuje kot »natione sclausus«. Tretji podatek o nekem Ljubljancanu je iz začetka 16. stoletja. Leta 1506 sklepa magister Georgius de Lubiliana faber salariatus comunis Ragusii pogodbo o uku s Petrom Vukosalićem iz Trebinja.

UDK 364.65-056.263(497.12 Ljubljana) »1900/1980«

Bogo Jakopič, profesor, Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani
61000 Ljubljana, Vojkova 74, Yu

Ob 80-letnici Centra za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 3, april 1981, str. 212—217, cit. lit. 9

Ljubljanski Center za rehabilitacijo sluha in govora se je oblikoval leta 1900 in pomeni hkrati po dveh predhodnih zavodih (v Gorici in v Smihelu), ki sta delovala v 19. stol. pri nas, precejšen napredek, saj so v ta zavod bili sprejeti otroci obeh spolov nekdane dežele Kranjske, kar v obeh prejšnjih zavodih ni bilo. Hkrati z nastankom tega zavoda so se pri nas za to usposobili prvi učitelji gluhih, ki so (zlasti ravnatelj Franc Grm) dvignili v 1. polovici 20. stoletja strokovno raven zavoda, ne samo na jugoslovansko, temveč tudi na evropsko višino. Sočasno z rastjo zavoda se je ustanovilo še Podporno društvo za gluho mladino (l. 1930) in prva organizacija gluhih za Dravsko banovino (l. 1931), kar je bilo večina plod trdega dela zavodnih učiteljev.

Po osvoboditvi (l. 1946) je zaživela poklicna šola za gluho mladino, prva tovrstna v Sloveniji, v l. 1948 pa so bile ustanovljene Učne delavnice, ki so izrednega pomena za poklicno rehabilitacijo gluhe mladine. Iz vrst sodelavcev ljubljanskega Centra je izšla tudi pobuda za ustanovitev portoroškega Zavoda za korekcijo sluha in govora (l. 1946) in mariborskega Centra za korekcijo sluha in govora (l. 1963), kakor tudi novogradnje ljubljanskega Centra v l. 1963.

UDK 939.86 Poetovio

Sašel Jaroslav, Scientific Councillor, Slovene Academy of Sciences and Arts, Ljubljana

61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Some Facts About the History of the Town Poetovio

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 157—161, 0 Notes

When occupying the Balkan peninsula the economic reasons (the intermediate trade routes past the Alps from the Pad lowland to the Danube, over the Drave, as well as the river traffic, fertile soil) and strategic reasons made the Romans install a strong garrison right there. It somehow used as connection among the staff fortifications all along from the Danube to the Adriatic Sea (Carnuntum, Poetovio, Siscia, Burnum). The Romans organized the administrative service for the occupied territories. The turning-points in the history of the town are the events during the reigns of Vespasian (the beginning of the industrial-manufacturing economic rise), Trajan (the beginning of the town administration), Marc Aurelius and Septimius Sever. The economic flourishing enabled the socio-political rise of some families (e. g. Valerii) in the 2nd century.

UDK 930(45) »1945/1980«

Ferrari Liliana, Scientific Collaborator, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friulio—Venezia Giulia, Trieste

34100 Trieste—Trst, Piazza Verdi 1, Italy

Social, Local and National History: the Discussion Still Going on

Kronika (Chronicle) Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 153—157, 9 Notes

The authoress describes the condition of the Italian historiography in the post-war period with a special emphasis on the last decade, when the proportion between the national, local and social histories has changed to the benefit of the local researches. On the basis of the published material and discussions during the symposium in Rimini in 1979 (when the younger and older Italian historians tried to make an account with the historiographical »harvest« of the last decade in Italy) the authoress described the animated discussion about the relationship between the national and local history. To her opinion the local history is not only imitation of the Anglo-Saxon »Oral history«, but there is also in question the conscious decision of the younger part of the Italian historians for the local historical researches. Along the affirmative estimation of the new methodological starting-points the authoress critically emphasizes that they have to be completed with the traditional historiographical methods.

Boris Gombač

UDK 929.2 Apfaltrern »18«

Viktorijan Demšar, Retired Dean

61218 Komenda, Glavarjeva 112, YU

The Castle Life of the Family Apfaltrern in Križ in the 19th Century

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 191—194, 2 Notes

Particularly on the basis of the so called Schreibkalender, some sort of the castle diaries of the family Apfaltrern, the author informs us about the keeping house, social life and relation towards the servants of that baronial family in the 19th century.

UDK 949.712 Polzela »15/1779«

Jože Mlinarič, Record Councillor, District Museum of Maribor

62000 Maribor, Ljubljanska 3 a, YU

The Maltese Prebend in Polzela

Kronika (Chronicle), Review for the Slovene Local History 28, No. 3, April 1981, pp. 161—171, 71 Notes

On the basis of literature the author gives a short survey of the political and administrative development in the Savinja Valley, as well as of the ecclesiastic-administrative development in the central part of the valley in the Middle Age. He cites all the dominions of Polzela known according to the sources. On the basis of the records, especially from the fund of the Maltese Knight's Order in the Central State Archives in Prague the author describes the economic development of the prebend from the middle of the 16th century until it was sold in 1779 — according to the kept material. On the basis of the inspective registers from the years 1678 and 1757 he gives particularly the data on the ecclesiastical outfit of the parish in Polzela, incorporated into the prebend, and its branches.

UDK 930(45) »1945/1980«

Ferrari Liliana, znanstvena sodelavka, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli—Venezia Giulia, Trst
34100 Trieste—Trst, Piazza Verdi 1, Italija

Socialna, lokalna in nacionalna zgodovina: razprava v teku

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 28, št. 3, april 1981, str. 153—157, cit. lit. 9

Avtorica prikazuje stanje italijanskega zgodovinopisja v povojni dobi s posebnim poudarkom na zadnjem desetletju, ko se je odnos med nacionalno, socialno in lokalno zgodovino spremenil v korist lokalnih raziskav. Na podlagi objavljenega gradiva in razprav na simpoziju v Riminiju leta 1979, ko so mlajši in starejši italijanski zgodovinarji poizkušali napraviti obračun historiografske žetve zadnjega desetletja v Italiji, je Ferrarijeva orisala živo razpravo o odnosu med nacionalno in lokalno zgodovino, pri čemer pri slednji po njenem mnenju ne gre le za kopiranje anglosaške »Oral history«, temveč za znanstveno opredelitev mlajšega italijanskega zgodovinopisja za lokalno zgodovinske raziskave. Ob pozitivni oceni novih metodoloških izhodišč avtorica kritično naglaša, da je potrebno slednje dopolnjevati s tradicionalnimi historiografskimi metodami.

Boris Gombač

UDK 939.86 Poetovio

Sašel Jaroslav, znanstveni svetnik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani

61000 Ljubljana, Novi trg 3, Yu

Iz zgodovine mesta Poetovio

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 28, št. 3, april 1981, str. 157—161, cit. lit. 0

Ekonomske osnove (trgovsko-prekupčevalska pot okrog Alp od Padske nižine do Donave, ki je tu prekoračila Dravo, rečna plovba, rodovitno okolje) in strateški razlogi so Rimljane nagnali k odločitvi, da so v zasedbeni fazi Balkana prav tu namestili močno garnizijo, ki je povezovala štabne trdnjave od Donave do Jadrana (Carnuntum, Poetovio, Siscia, Burnum), in organizirali administrativno službo za okupirana območja. Mejniki v zgodovini mesta so dogajanja za vlade Vespazijana (začetek obrtno-manufakturnega ekonomskega vzpona), Trajana (začetek mestne samouprave), Marka Avrelija in Septimija Severa. Ekonomski razcvet je tudi omogočil socio-politični vzpon nekaterih familij (npr. Valerij) v 2. stoletju.

UDK 949.712 Polzela »15/1779«

Jože Mlinarič, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv v Mariboru
62000 Maribor, Ljubljanska 3 a, Yu

Malteška komenda na Polzeli

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 3, april 1981, str. 161—171, cit. lit. 71

Avtor članka podaja na začetku na osnovi literature kratek pregled političnega in upravnega razvoja v Savinjski dolini in cerkveno-upravnega razvoja v srednjem delu doline v srednjem veku, navaja vse po virih znane gospode iz Polzele, nato pa na osnovi arhivskih virov, zlasti iz fonda malteškega viteškega reda v Državnem osrednjem arhivu v Pragi, podaja glede na vrsto ohranjenega gradiva gospodarski razvoj komende od srede 16. stoletja do prodaje v letu 1779. Po vizitacijskih zapisnikih iz leta 1678 in 1757 pa podaja predvsem podatke o cerkveni opremljenosti komendi in korporirane župnije na Polzeli in njenih podružnic.

UDK 929.2 Apfaltrern »18«

Viktorijan Demšar, dekan v pokoju

61218 Komenda, Glavarjeva 112, Yu

Grajsko življenje Apfaltrernov na Križu v 19. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 28, št. 3, april 1981, str. 191—194, cit. lit. 2

Predvsem na podlagi vpisnih koledarjev (Schreibkalender), nekakšnih grajskih dnevnikov družine Apfaltrern, nas prispevek seznanja z gospodarjenjem, družabnim življenjem in odnosom do služabništva te baronske družine v 19. stoletju.

Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana

1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (razmnoženo kot rokopis)

I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956	25.—
II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957	25.—
III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958	25.—
IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959	25.—
V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348, Ljubljana 1960	25.—
VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961	25.—
VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962	25.—
VIII. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963	25.—
IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964	25.—
X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965	25.—
XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966	25.—
XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968	25.—
2. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959	40.—
3. Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945—1955, Ljubljana 1965	52.—
4. Razprave	
I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958	30.—
II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971	40.—
III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1972	40.—
IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1977	80.—
5. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962 (broširana, žepna izdaja)	20.—
6. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja)	60.—
7. Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970	30.—
8. Katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973	20.—

Ferdinand Runk — Carl Postl, Žaga in mlini pri izviru Unca, okoli 1800, jedkanica, Narodni muzej v Ljubljani (foto Srečo Habič)